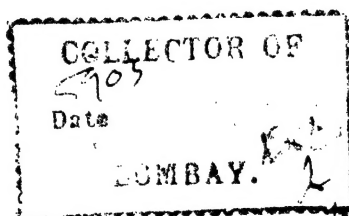

ગુજરાતી"ની ૧૪ મી ભેટ

વાલ્મીકી વીર
રત્ન સિંહ

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
કોટ, મુંબઈ

૧ કિં. રૂ. ૩.

પાકું પૂરું રૂ. ૩-૧૨-૦

વાલ્લભભો વીર
રત્નસિંહ
અથવા
નાગરોની હિઝરત

લેખક :
હરિશંકર દુર્ગાશંકર દવે
તંત્રી, “તયોધન” માસિક

પ્રકાશકો :
“ગુજરાતી” પ્રેક્ષના માલીકો
સામુન બિહરીંગ, એલફીનરટન સર્કલ, કોટ, અંબઇ ૧

સંવત ૨૦૦૩]

[સને ૧૯૪૭

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૬૦૧૬

કિંમત ૩-૦-૦

ગ્રંથનામ રત્નસિંહ

વર્ગીક ૨ : ૩

“ગુજરાતી”ની ૬૪ મી લેટ

સને ૧૯૪૭

વાલ્લભભા વીર
રત્નસિંહ
અથવા
નાગરોની હિઝરત

લેખક :
હરિશંકર દુર્ગશંકર દવે
તંત્રી, “તપોધન” માસિક

પ્રકાશકો :
“ગુજરાતી” પ્રેસના માલીકો
સામુન બિહરીંગ, એલફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ ૧

સંવત ૨૦૦૩]

[સને ૧૯૪૭

કિંમત રૂ. ૩-૦-૦

પાકું પ્રકુ. રૂ. ૩-૧૨-૦

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું:—

‘ગુજરાતી’ પત્રની ઓફીસ

સાસુન બિલ્ડીંગ, એલ્ફીન્સ્ટોન સર્કલ, ફોર્ટ-મુંબઈ ૧

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૬૦૧૬

રૂઝિયા નાટ્યતખ્તો કે સિનેમા માટે આ આખી નવલકથા થા તેના
કોઈ પણ ભાગનો ઉપયોગ કરવા અગાઉ કૉપીરાઈટ કાયદાની રૂઝો
પ્રકાશકોની પરવાનગી મેળવવી જરૂરી છે.

(સર્વ હક પ્રકાશકોને રવાધીન)

Printed and Published by Natverlal I. Desai, B. A. at
THE “GUJARATI” PRINTING PRESS
Sassoon Building, Elphinstone Circle, Fort, Bombay

‘બુજરાતી’ એ આપેલી ઐતિહાસિક વાર્તાની ૬૩ ભેટો

	નામ	સન	કિંમત.
૧	પુનર્વિવાહ ચાલસંમત છે. ના. હે....	(૧૮૮૬)	૧-૫
૨	શુદ્ધમ ના. હે.	(૧૮૮૬)	૧-૫
૩	રાસેલાસ અથવા એનાંસિનયાનો રાજપુત ઇ.સ.દેસાઈ	(૧૮૮૬)	૧-૫
૪	હિન્દ-ખિદાનિયા(રાજાજિતિવંદબાણ-બાણ સહિત) ઇ.સ.દે.(૧૮૮૭)		૨-૦
૫	જાગોર્વિંદસિદ્ધ-વૌરન હેસ્તિંગસનો જમણો હાથ ના.હે.	(૧૮૮૮)	૧-૮
૬	મહારાણી વિકટોરીયાનું જીવનચરિત ઇ. સુ. દેસાઈ	(૧૮૮૮)	૧-૮
૭	સવિતા સુંદરી અથવા ધરદા વરનો ફળેતો ઇ. સુ. દેસાઈ	(૧૮૮૯)	૦-૪
૮	ટીપુ સુલ્તાન-શ્રીરંગપદ્મણનો ઘેરો (મયમલાગ) ઇ. સુ. દે.	(૧૮૯૦)	૧-૫
૯	દિલીપર હર્ષલો-ભરતખંડના પરવસપણાનો પ્રારંભ ઇ.સુ.દે.(૧૮૯૫)		૨-૦
૧૦	અરાધમી સદીનું હિન્દુસ્તાન Epook પેસ્તનજી જ. સહા	(૧૮૯૬)	૨-૦
૧૧	ઔરંગઝેબ અને રાજપૂતો વા મો.સા.પડતીનો મા. ક.મો.જ.	(૧૮૯૭)	૧-૫
૧૨	સાહબદો અને લીખારી-પેસ્તનજી જમરોદજી સહા	(૧૮૯૮)	૧-૮
૧૩	હેસ્તિંગસની સોદી-ખાસીના યુદ્ધ પછીનું બંગાળ પ્રા.હ.	(૧૮૯૯)	૨-૦
૧૪	પાણીપતનું યુદ્ધ-નાના ફરંગવાસ વઝીલ દેશાઈ ધી. ન. વ.	(૧૯૦૦)	૧-૫
૧૫	ભેગમ સાહેબ અથવા અયોધ્યાનું પતન પ્રા. હ. ચાન્ડી	(૧૯૦૧)	૧-૫
૧૬	નૂરજહાન અથવા સોનદર્યવિજય પ્રા. હ. ચાન્ડી	(૧૯૦૨)	૧-૫
૧૭	બાજરાવ બહાન અથવા પેશાઈનો ઉદયકાળ ધી. ન. દેસાઈ	(૧૯૦૩)	૧-૫
૧૮	ફખતઅરની રાજકુંવરી અથવા મહારાણી રાજસિદ્ધ ના. હે.	(૧૯૦૪)	૧-૫
૧૯	ઈન્દુકમારી અથવા બંગાળમાં મરેઠાની ટોડ જ. ના. મેઝી	(૧૯૦૪)	૧-૫
૨૦	ખાસીનું યુદ્ધ અથવા લોર્ડ કલાઈવનું કપટતંત્ર ના. વિ. ઠક્કર	(૧૯૦૫)	૧-૫
૨૧	શિવાજીનો વાઘનખ અથવા અફઝુલખાનનું ખૂન પુ. વિ. મા.	(૧૯૦૬)	૦-૧૨
૨૨	હળદીખાટનું યુદ્ધ અથવા અહમરનો પરાજય ના. વિ. ઠ.	(૧૯૦૬)	૦-૧૨
૨૩	નંદનવનનો નાશ વા આ તે રામની અયોધ્યા જ. ના. મેઝી	(૧૯૦૭)	૩-૦
૨૪	પેશાઈની પડતીનો પ્રસ્તાવ-લાલજી વેરાગજી ઇ. ઈ. મ.	(૧૯૦૮)	૧-૫
૨૫	ઔરંગઝેબનો ઉદય અથવા આ તે મહાન મોગલા મો.મ.ર.	(૧૯૦૯)	૨-૦
૨૬	પદ્મિની અથવા ભસ્મીભૂત જિતોડ ના. વિ. ઠક્કર	(૧૯૧૦)	૧-૫
૨૭	કલ્પેઆમ અથવા દિલીનો રૂઝમતનો રાજમુક્ટ ના. વિ. ઠ.	(૧૯૧૧)	૨-૦
૨૮	પુરાતન દિલ્હી: ૪૦ ચિત્રો સાથે-મણિલાલ ઇ. દેસાઈ	(૧૯૧૧)	૨-૦
૨૯	ચુંબનમીમાંસા-મણિલાલ ઇન્દુરામ દેસાઈ	(૧૯૧૧)	૧-૫
૩૦	ભદ્રકાળી અથવા પાવાગઢનો પ્રભુ ના. વિ. ઠક્કર	(૧૯૧૨)	૨-૦
૩૧	જગલાયની મૂર્તિ અથવા ભારતનું ભવિષ્ય ના. વિ. ઠક્કર	(૧૯૧૩)	૧-૫
૩૨	હમીરકંઠ અથવા રણજીભાઈનો ઘેરો ના. વિ. ઠક્કર	(૧૯૧૪)	૧-૫
૩૩	બુજરાતી બાજપરીશ્વા-રમણિલાલ અ. મહેતા	(૧૯૧૫)	૨-૦

૩૨	પાટણની પ્રભુતા-કનયાલાલ માણેકલાલ મુનશી ...	(૧૯૧૬)	૩-૮
૩૩	ચાણુક્યનંદિના અથવા અન્ન અને સુંદરી ના. વિ. ઠ.	(૧૯૧૭)	નથી
૩૪	અનંતબદ્ધા અથવા વલ્લભીપુરનો વિનાશ ના. વિ. ઠકકુર	(૧૯૧૮)	૨-૦
૩૫	દૈનંદ મહેલની રાજખટપટ-રમણિકલાલ અ. મહેતા	(૧૯૧૯)	૨-૦
૩૬	બાદશાહ બાબર અથવા નૂર ઈસલામ ના. વિ. ઠકકુર	(૧૯૨૦)	૨-૦
૩૭	ચક્રવર્તી હુમ્મીર અથવા ચિત્તોડનો પુનઃસ્થાપન ના. વિ. ઠ.	(૧૯૨૧)	૨-૦
૩૮	કચ્છનો કાર્તિકેય અથવા ભડેલ વીર ખેંગાર ના. વિ. ઠ.	(૧૯૨૨)	૨-૦
૩૯	અનારકલી અથવા અપરાધી અકબર ના. વિ. ઠકકુર	(૧૯૨૩)	૨-૦
૪૦	મહારાણી મયણુદા અથવા ગુજરાતની માતા ના. વિ. ઠ.	(૧૯૨૪)	૪-૮
૪૧	પરાધીન ગુજરાત અથવા ચાવડા વંશનો ઉદય ના. વિ. ઠ.	(૧૯૨૫)	૩-૦
૪૨	નાનાસાહેબ અથવા સ્વધર્મ માટે પ્રાણપ્રાપ્ત ના. વિ. ઠ.	(૧૯૨૬)	૨-૦
૪૩	મુરીદે સયવાન-મલબારનો મોપલા અભ્યાસ ના. વિ. ઠ.	(૧૯૨૭)	૨-૦
૪૪	સિતમગર સુલતાન અથવા તલ્વાર અને કુશન ના. વિ. ઠ.	(૧૯૨૮)	૩-૦
૪૫	કચ્છનો કેસરી અથવા ધોધો અને જાનેસર ના. વિ. ઠકકુર	(૧૯૨૯)	૩-૦
૪૬	અમરગર્જના અથવા સુપ્રસિ અને ભગરણ ના. વિ. ઠ.	(૧૯૩૦)	૨-૦
૪૭	અમરેશરી કઠારી-છગનલાલ અમથારામ બ્રહ્મભટ	(૧૯૩૧)	} ૨-૦
૪૮	તોગારી તલ્વાર અને રાયસિંહજીરી હથેલી છ. અ.	(૧૯૩૧)	
૪૯	રાત્રીજયનો રયામ અને જોગણીનું ખખર જે. હ. મે.	(૧૯૩૨)	૩-૦
૫૦	પાટણની પ્રતિષ્ઠા-માધવલાલ ત્રિભુવન રાવળ	(૧૯૩૩)	૩-૦
૫૧	મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ અથવા ખાલસાનું ખખર ન. વ. દિ.	(૧૯૩૪)	૩-૦
૫૨	મહારાજાધિરાજ મા. ત્રિ. રાવળ	(૧૯૩૫)	૩-૦
૫૩	ગુજરાતનો બુઝાતો ફીપક ને ઇસ્લામી સત્તાનો ઉદય ન. વ. દિ.	(૧૯૩૬)	૩-૦
૫૪	ગુજરાતના વેરની વસુલાત-નર્મદાચંકર વલ્લભજી ત્રિવેદી	(૧૯૩૭)	૩-૦
૫૫	રકતપિપાસુ રાજકુમારી જોડાલાલ હરજીવન મેહતા	(૧૯૩૮)	૩-૦
૫૬	જગતમાધિ ગુણવંતરાય આચાર્ય	(૧૯૩૯)	૩-૦
૫૭	ડગમગતી રાહતશાહત અમૃતલાલ રતનજી ત્રિવેદી	(૧૯૪૦)	૩-૦
૫૮	સોલંકીનો સુચસ્તિ જોડાલાલ ના. ત્રિવેદી	(૧૯૪૧)	૩-૦
૫૯	પિતૃહત્યા ઉછરગરાય કે. ઓઝા.	(૧૯૪૨)	૩-૦
૬૦	છત કોની? ચંદુલાલ એમ. શાહ	(૧૯૪૩)	૩-૦
૬૧	ધરની આમ ર. અ. મેહતા	(૧૯૪૪)	૩-૦
૬૨	પચ્ચીસો વર્ષ પૂર્વેનું હિંદુસ્થાન-નારાયણ વિ. ઠકકુર	(૧૯૪૫)	૩-૦
૬૨	લીલા જાને જાનડાનો ધર-જ. વે. વે.	(૧૯૪૫)	નથી
૬૩	મહારાણા પ્રતાપી પ્રતાપ-છગનલાલ અ. બ્રહ્મભટ	(૧૯૪૬)	૩-૦
૬૪	વાલમનો વીર રત્નસિંહ-નાગરોની હિંદુરાત ...	...	૩-૦
પાઠ	પૃઠામાં બાંધેલીની કિંમતમાં જ આના, આઠઆના, બારઆના અલગ વધુ ગણવા.		

આખું સુચિપત્ર મંગાવો. દરેકનું છથી આઠ આના ટપાલ ખર્ચ બુક
ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, સામુન બીહારી, એવરીન્ડન ચક્રવર્તી, કાટ, મુંબઈ

પ્રસ્તાવના

—૦૦૦—

મારી પ્રથમ નવલકથા ‘રજની’ નું કહેવર પુરૂં ઘડાઇ જવા આખું હતું, ત્યાં એક મિત્રે ‘વાલમનાં વહેતાં વારિ’ શરૂ કરવાની દરખાસ્ત મૂકી. તે ભાઇની દરખાસ્ત મેં સ્વીકારી.

મારા અભ્યાસકાળ દરમ્યાન ‘ગુજરાતી’ સાપ્તાહિકમાં ‘રતનજી વીર’ નામે ટૂંકી વાર્તા ૧૯૩૬ ના ફેબ્રુઆરી કે માર્ચ માસના અંકમાં પ્રગટ થઇ ત્યારે તે વિશે વિશેષ શોધ કરવાનું મેં શરૂ કર્યું. લાંબા સમયને અંતે ઉપરોક્ત વાર્તાને ઉપયોગી થાવ તેવી જોડણી કડીઓ મળી આવી તે, લાંબી પ્રસ્તાવના લખવાનો વિચાર છોડી દીધાના કારણે પ્રસ્તાવનાને અંતે આપી છે. સમયનો વિચાર કરતાં તે સર્વે સમકાલીન જણાયાથી તે અધીએ કડીઓને મળકાણે પરોવી સત્ય પાત્રો અને મોટે ભાગે સત્ય ઘટનાઓને વિશેષ મહત્ત્વ આપી વાર્તારૂપે લખી નાખી.

વડોદરા રાજ્યના મહેસાણા પ્રાન્તમાં આવેલું આજનું વાલમ અતિ પ્રાચીન ગામ છે. ચમત્કારપુરી (વડનગર) જ્યારે દશકોસી હતું ત્યારે વાલમનો તેના ઉપનગર તરીકે સમાવેશ થઇ જતો હતો. નમરખંડને આધારભૂત ગણીએ તો પુરાણ પ્રખ્યાત વાલખિલ્ય મુનિઓનો આશ્રમ વાલમ ગામે હતો. અને તે વાલખિલ્યોના નામ ઉપરથી વાલખિલ્યપુર નામ પડેલું તેનું અપભ્રંશ નામ તે આજનું વાલમ. વાલખિલ્યોના પ્રિયદેવ વાલખિલ્યેશ્વરનું પુરાણું મંદિર વાલમના તળાવમાં ધોવાઇને પડી જતાં આજે નવું મંદિર તળાવને તીરે (દૂજ જગાએથી થોડે દૂર) અધાવવામાં આખું છે. ગામમાં આજનું કૃષ્ણ મંદિર વિક્રમના તેરમા સૈકાથી અઢારમા સૈકા સુધી લક્ષ્મીનારાયણના મંદિર નામે જાણીતું હતું, તે પ્રવેશ વરાહના મંદિર તરીકે હતું. (મન્તે મૂર્તિઓ તે મંદિરમાં હાલ હયાત છે. વરાહની મૂર્તિ ખંડિત છે). પુરાણવિખ્યાત વાલખિલ્યોનો આશ્રમ અતી ચૂકેલું આજનું વાલમ તેના રહીશને મન ગૌરવનો વિષય છે.

વડનગરના હિપનગર અનેલા વાલમમાં નાગરોનો વિશેષ વસવાટ હતો. ઇ. સ. ના નવમા સૈકામાં વિશ્વળદેવે વિશ્વળનગર વસાવી નાગરોને ભોજન કરાવી પાનની પટ્ટીઓમાં ગુમદાનપત્રીઓ લખી આપી ત્યારથી તે દાન સ્વીકારનારાઓ વિશ્વલનગર નાગરો અને ભોજનમાં ભાગ ન લેનારાઓ વડનગર નાગર કહેવાયા. વાલમમાં અને જાતના નાગરોની વસાહત વાર્તાના સમય દરમ્યાન હતી. તેમનો મુખ્ય કાર્યો ખેતીનો હતો.

ઠાકરડાઓનું જોર વાર્તાના સમય દરમ્યાન અનેકધા વધી ગયું હતું. તેમનો જમીનનો મોહ, નાગરોની સારી કમાણી આપતી જમીન તરફ ઝોંટયો હતો અને તેમને સતાવવાનું કામ ઠાકરડાઓએ શરૂ કર્યું હતું.

ગામમાં લેઉવા પાટીદારોના ત્રણ વિભાગ હતા-છે. ગામી, ચંદાવત અને વઢવાણા. ગાંધી પટેલ ચંદાવતોનું અને મોંઘણ પટેલ વઢવાણાઓનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા હતા.

તપોધન પદ્મનાભ ગામમાં નવોજ આવેલો હતો, તેના પૂર્વજ વિશ્વશર્માએ આદર્શ વાલમમાં વસવાટ કરવાની પ્રેરણા વારસામાં મૂકી હતી માટે.

વાર્તામાં શરૂઆતથી અંત સુધી રમી રહેલો રત્નસિંહ અરકુડર (હાલનું અંદોર-તાલુકો સિદ્ધપુર)નો રહેવાસી હતો. રાવ નારાયણની સાથે અહમદશાહે કરેલા વિ. સં. ૧૪૯૪ ના ઐતિહાસિક યુદ્ધ વખતે હાજર રહેલા તે યુવાનને તેનું મોત વાલમ ધસડી લાગ્યું અને વાલમ ખાતર તે ખપી ગયો.

x   x   x   x

વાર્તા માટે એકઠી કરેલી વિગતો નીચે મુજબ છે:-

(૧) ગામમાં વિક્રમના પંદરમા સૈકામાં ઠાકરડાઓનું જોર હતું અને જમીનનો લોભ સંતોષવા તેમણે જમીનનો મોટો જથ્થો ધરાવતા વિસનગર નાગરોને સંતાપવા માંડ્યા.

(૨) સુરત મુકામે મળેલી અખિલ હિન્દ વિસનગરા નાગર પરિષદમાં સાળપુર (માળવા)ના વતની નાગરોએ પોતે શુદ્ધ વિશ્વનગર નાગર હોઇ નાગર ન્યાતે તેમનો સ્વીકાર કરવો જોઇએ એવી માગણી રજુ કરતાં પરિષદે રા. બ. ગીરધરલાલ દયારામ મહેતાના પ્રમુખપદે તપાસ કમીટી નીમી. તપાસ અંતે લેખી દસ્તાવેજો અને પેઠીનામાં આધાર સાબીત થયું કે સંવત ૧૪૯૨ ની આસપાસમાં વાલમમાં રહેતા વિસનગરા નાગર ગૃહસ્થ કુકા મહેતાની આગેવાની નીચે ૩૦૦ નાગર કુટુંબોએ વાલમથી હીજરત કરી માળવામાં જઈ વસવાટ કર્યો હતો.

(૩) પાટીદારોના વહીવંચા આરોટના ચોપડે કુકા મહેતાના સમકાલીન ગાંગુના પુત્રો પૈકી એક સ્વધામ અને એક માળવા ગયો હોવાની હકીકત છે.

(૪) વાલમમાં વસી રહેલા આજના તપોધનોનો પૂર્વજ પદ્મનાભ જ્યોતિષી માળવામાંથી તે સમયે વાલમમાં આવી વસ્યો હતો. કુકા મહેતા સાથેની તેની મૈત્રીના કારણે ઠાકરડાઓએ તેનું નવું ધર સળગાવી દીધેલું.

(૫) વરસોડા દરબારના વાલમમાંના ચાર વાંટા પૈકી એક ત્રિટા પદ્મનાભે પોતે બક્ષીસ તરીકે ન સ્વીકારતાં ગામને તેની વ્યવસ્થા કરવાનું સોંપ્યું હતું.

(૬) ઠાકરડાઓના આત ત્રાસથી બચવા નાગરોના ગયા પછી ગામે બાકી રજૂતોની બહારથી આપાત કરી હતી, (વિક્રમ સંવતના સોળમા સૈકામાં).

(૭) સંવત ૧૨૩૨ માં પાટણના શૈવમાર્ગી રાજ અબ્બાસખાનના જૈનો પરના ત્રાસથી ભવિષ્યના જૈનમાર્ગી રાજના આગમન પછી શૈવમાર્ગીઓની સ્થિતિ કદાપી જ્યોતિષી વિશ્વશર્મા તપોધને પાટણ છોડી જૂના ખેરગઢના યુવરાજ સેજકજીનો આશ્રય લીધો. સેજકજીની ખીજ રાણીને જન્મેલી કુંવરીનું નામ વાલમ ઉપરથી વિશ્વશર્માએ

વાલમ કુંવરબા રાખેલું અને પોતાની ના છતાં પોતાની પત્નીને સેજ-કજીએ પ્રથમ વખતે આપેલો પાણીદાર મોતીનો હાર બક્ષીસ આપેલો તે હારની નિરૂપયોગિતાની પોતાની પત્નીને ખાત્રી કરાવી તેણે તે હાર કુંવરીના નામકરણ વિધિ પ્રસંગે કુંવરીને ચરણે ધરી દીધેલો.

આ ઉપરાંત રત્નસિંઠની ઉપર જણાવ્યા મુજબની હકીકત સાથે સુસંગતતા મેળવવામાં સહાનુભૂતિથી મદદ આપનાર સામ્યપુર(માળવા) તપાસ સમિતિના એક સભ્ય રા. મોહનલાલ છગનલાલ દવેનો તેમજ વાર્તાને રસિક બનાવવામાં રાજમાતા, રાજરાણી, જતિનો જન્મ, સિદ્ધનાથનું મોંચડું અને ઘોડેસવારે આણેલું ઘોડાનું મૃત્યુ એ ઝીણી વિગતો ક્ષણોપકણે ઉતરી આવી વાલમ સાથે વાર્તાના સમયમાં જકડા-એલી સાળીત કરી બતાવી વાર્તાને સળંગ અને સુસંગત બનાવવાના કાર્યમાં સારી મદદ કરી છે તે બદલ તથા રંભા, કેશવ, શિવચરણ અને ઇડરિયો જેવાં કાલ્પનિક પાત્રોને નાગરોની તે વખતની સ્થિતિનો યથોચિત ચિતાર આપવામાં સદાયક તરીકે લેવામાં આવ્યાં ત્યારે “તે સમયનો યોગ્ય જ ચિતાર આપ્યો છે” કહી પ્રોત્સાહન આપનાર નાગર સજ્જન રા. ભીખાલાલ શંકરલાલ મહેતાનો આ સ્થળે તેમણે વાર્તાને વધુ ઐતિહાસિક બનાવવામાં કરેલી મદદ બદલ ઝણ સ્વીકાર કરે છે.

નજદીકના જ ભરિબમાં આ વાર્તાના અનુસંધાનમાં “રાજબા” પ્રગટ કરવાની અભિલાષા છે.

ધાર્યા કરતાં વાર્તા વહેલી પ્રગટ થાય છે તે બદલ “ગુજરાતી”ના વ્યવસ્થાપક સાહેબનો આભાર માનું તો તે અસ્થાને નહિ જ ગણાય.

વાલમ
તા. ૪-૨-૪૬ }

હરિશંકર દુર્ગાશંકર દવે

વાર્તા-નવલકથા

કથાસરિત્સાગર-ભાગ ૧ લો અને ૨ જો.

નામ પ્રમાણે આ ગ્રંથ સુંદર, મનોવેધક કથાઓનો સંગ્રહ છે. આ કથાઓ ઉપર તો પ્રો. બેઇન જેવા પણ મુગ્ધ થઇ ગયા હતા અને ટોની તથા પેન્ઝરા જેવાઓએ લોભાઇને તેનું અંગ્રેજીમાં પણ ભાષાંતર કર્યું છે. પ્રો. બેઇને તો અનુકરણ પણ કર્યાં છે. આ કથાઓ ઉપરથી સેંકડો બધ્કે હબરો કથાઓ-વાર્તાઓનાં પુસ્તકો રચાયાં છે. દરેક કથા બોધપ્રદ અને સુંદર ભાવવાળી છે. હલકી વાર્તાના ગ્રંથો વાંચવા કરતાં આવાં પુસ્તકો વાંચવાં ફાયદાકારક છે.

પહેલા ભાગમાં ૧ થી ૯ સુધીનાં લંબકો છે અને બીજા ભાગમાં ૧૦ થી ૧૮ સુધીનાં લંબકો (પ્રકરણો) છે. દિવ્ય સૃષ્ટિમાં આપણે ભ્રમણ કરતા નહિ

જ ભાસ આ કથાઓ વાંચતાં યાય છે. બૃહત્કથા નામક ગ્રંથ બે હબર વર્ષોપર, ચક્રવર્તી શ્રીશાલિવાહન મહારાજના રાજકવિ ગુણાદય જે મહાકવિના પદને પામ્યો હતો તેણે ભૂતભાષામાં ૧,૦૦,૦૦૦ શ્લોકોમાં રચ્યો હતો તેપરથી કાશ્મીરવાસી સોમદેવ મહાકવિએ, તેનો સંસ્કૃતમાં ૨૪,૦૦૦ શ્લોકોમાં અનુવાદ કર્યો હતો. તેપરથી આ ભાષાંતર કરવામાં આવ્યું છે. એમાં ૬૦૦ અતિ અદ્ભુતામૃતથી ભરેલી વાર્તાઓ છે, અને આ ગ્રંથ એવો તો સર્વોત્તમ છે કે, એમાંથી વસ્તુ (Plot) લઇને ઘણા કવિઓએ મોટાં મોટાં કાવ્યો, વાર્તાઓ ને નાટકો રચ્યાં છે. જેમ મહાભારત પરમ પવિત્ર ગણાય છે, તેમ જ આ ગ્રંથ પણ માન્ય ગણાયો છે. મહાભારત પેઠે એમાં ૧૮ લંબકો છે. મહાભારતમાં જનમેજય સુધીની કથા છે, તે પછીની કથા આ ગ્રંથમાંથી મળી આવે છે. નરવાહનદત્ત નામને અન્દ્રવંશી રાજા, જે પોતાના દિવ્ય બળથી વિજ્ઞાપક થયો હતો તેની કથા આ ગ્રંથમાં છે. એ ગ્રંથ ખરેખરો કથાઓ અર્થાત્ વાર્તાઓનો મોટો સમુદ્ર જ છે, કાદમ્બરી, પંચતંત્ર, હિતોપદેશ, દશ કુમારચરિત્ર, વૈતાલપચ્ચીસી, વિક્રમચરિત્રા સુદારાક્ષસ, માલતીમાધવ વગેરે કથા તથા નાટકોના વસ્તુ (Plot) એમાં સમાવેલાં છે. બે ભાગમાં આ ગ્રંથ છે. પુઠાં પાકા છપાઈ ને કાગળ હત્તમ છે. આ ગ્રંથ હિન્દુઓની અદૈખ્યન નાઈદુસજ છે, રસમાં બધ્કે તેથી પણ ચરિયાતો છે.

કથાસરિત્સાગર ભાગ ૧ લો ક્રિ. ૫-૦-૦ અને કથાસરિત્સાગર ભાગ ૨ જો ૫-૦-૦

ગુજરાતી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, સામુન શ્રીહરી, સર્કલ, કોટ, મુંબઈ-૧

બાળોપયોગી

બાળકોનો આનંદ

કર્તા:—ઈન્દ્રહારામ સૂર્યરામ દેસાઈ

મમે તેવા બાળ પુસ્તકો બાળકોના હાથમાં મૂકવા પહેલ્લે ‘બાળકોનો આનંદ’ના બે પુસ્તકો બાળકોને આપવાથી તેના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે. બાળકોના જ્ઞાનમાં વધારો કરનાર, નીતિ, બ્યવહાર દેશપરદેશનું જ્ઞાન આપનાર આ સુંદર ગ્રંથ છે. વિદ્યાના વધારા સાથે બાળકોના જ્ઞાનમાં સરળપણે વધારો કરી શકાય તેવા ગ્રંથોની ખોટ ગુજરાતી ભાષામાં આ બે ગ્રંથોથી ઓછી થઈ છે. વડોદરા કેળવણી ખાતાના વિદ્યાધિકારી સ્વ. ખા. બા. જમશેદજી અરદેશર દેસાઈ તરફથી આ ગ્રંથને કેળવણી ખાતામાં ફેલાવવા માટે આશ્રમ મળ્યો. લગભગ પાને પાને બાળકોને મમી જાય તેવા ચિત્રો છે. પહેલા ભાગમાં ૩૮ વાર્તાઓ અને બીજા ભાગમાં ૨૪ વાર્તાઓ છે. ભાગ ૧ લાના પૃષ્ઠ ૧૧૭ અને ભાગ બીજાના પૃષ્ઠ ૧૫૨ મળી કુલ ૩૬૯ પૃષ્ઠો છે.

નાના બાળકો માટે જ્ઞાના જેવું સચિત્ર અને મનોરમ, નિહોંષ અને શુદ્ધ સરળ ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલું એક પુસ્તક નથી, એમ કહીએ તો ચાલે. ઇનામ તથા લાયકેરી માટે મંજુર થયેલું છે.

ભાગ ૧ લો, અને ભાગ ૨ જો કિંમત દરેકની ૦-૧૨-૦ ગુજરાતી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, સાસુન બીહારી, સર્કલ, કોટ, મુંબઈ-૧

સામાજિક નવલકથાઓ

એમ. એ. બનાકે

ક્યોં મેરી મિટ્ટિ ખરાબ કી?

(કર્તા: અમૃત કેશવ નાયક) આ વાર્તામાં એમ. એ.ની પરીક્ષામાં પાસ થયેલા અને તેમાં પોતાની જાતને રદ કરનારા માણેકચંદ નામના વિદ્યાર્થીની દર્શીત છે. તે પછી તે એક પારસીની પેઢીમાં રહે છે, અને ત્યાં આગળ જતાં તેની કેવી ઉન્નતિ થાય છે તે દર્શાવ્યું છે. તે ઉપરાંત હિન્દુસમાજના કેટલાક બગાડાનું પણ દર્શન કરાવેલું છે. વાર્તા લોકપ્રિય થઈ પડેલી છે. કી. રૂ. ૨-૦-૦

વિલાયતી વિલાસમાં ફેશનબાઈ ખલાસ

આ એક મુસલમાન સંસારની સત્ય ઘટનાપૂર્ણ સામાજિક નવલકથા છે. તેની રચના દર્શીત એટલી રસપૂર્ણ છે કે એકવાર એક પાનું વાંચતાં બીજું પાનું અને બીજું પાનું વાંચતાં ત્રીજું, એમ મોઢ વધતો જાય તેવી વાર્તા છે. વિલાયતનું અનુકરણ કરવા જતાં કેટલીક નુકસાની થાય છે તે આમાં સારી રીતે દર્શાવ્યું છે. કીમત રૂ. ૩-૦-૦

સંદિગ્ધ સંસાર અથવા સાધુ કે શયતાન

આમાં આપણા કેટલાક થઈ જોડેલા ધર્મચાર્યોની પોલ ઉઘાડી પાડવામાં આવી છે. ટાલીઆ ગોપાળના કાવાદાવા અને તેનો આખરે થયેલો ફેજ વાંચતક વાંચનારને કેટલાક પોતાના અનુભવના વિષયો તેમાં નજરે જાયલા જણાશે, અને વાર્તાની રહસ્યમય સત્ય ઘટના નજર આગળ બનેલી લાગશે. કીમત રૂ. ૩-૦-૦.

શુજરાતી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, સાસુન બીહડોંગ, સર્કલ, કોટ, મુંબઈ-૧.

પાનકી પતીયાં! ક્યા! છોટીછોટી બતીયાં!

બોધદાયક વિવિધ રસવાળી વાર્તાઓનો અપૂર્વ સંગ્રહ.

એમાં નીચે પ્રમાણે નાની મોટી ૧૪ વાર્તાઓ છે

વાર્તાનું નામ	લેખક
૧ ઠગારી	કમનલાભ અમથારામ બ્રહ્મભટ્ટ
૨ બાકસાહ અને ભદ્રગર ...	"
૩ વશિકૃત બુદ્ધિ અને માછનો ન્યાય ...	"
૪ પ્રારબ્ધ કે પ્રયત્ન	"
૫ સ્વામીભક્ત બાણપ્રભુ	નારાયણ વિસનથ ઠંકર
૬ વનવિહંગિણી અથવા પ્રભુચપીયુષ... ..	"
૭ અભાગિની અંબાલિકા અથવા	
મનનો વિકાર અને અદૃષ્ટનો અધિકાર	"
૮ પ્રેમતીર્થ	શ્રી. પ્રેમચંદ્ર
૯ અધિકારને ખાતર	"
૧૦ સારા ધરની ઢીંસરી	"
૧૧ સાક્ષાત્કાર	૨૧. ૨૧. અંબુ કે. વરદી
૧૨ સમાજ	૨૧. ૨૧. બળકેવલાલ નાનાલાલ શાહ
૧૩ નાગડો વજર	૨૧. ૨૧. મોકુલકાસ દ્વારકાકાસ રાયચુરા
૧૪ કારમીચરું કમલ	૨૧. ૨૧. ધનસેંકર દ્વિરાસેંકર ત્રિપાઠી

ક્રિએટિવ રી. ૧૧૧. ૮૫૫૫ ખર્ચે છુટું.

ગુજરાતી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, સાસુન બીદડીય, અર્ધલ, કોટ, મુંબઈ-૧

દેશી અને સુતરાઉ કાપડ પર આધુનિક
ઢાંચાં સુંદર અને સફાઈદાર
છાપવા તથા રંગવાના કામ માટે
જનતાનું વિશ્વાસપાત્ર સ્થળ:—

ભૂ. પેન્ડ્ર

ડાઈંગ એન્ડ પ્રીન્ટીંગ વર્ક્સ

૧૯૫, ખેતવાડી મેઈનરોડ, મુંબઈ નં. ૪
ટે. નં. ૪૨૬૬૮ તારનું સરનામું: “પ્રીન્ટર્સ”

* તમામ વર્ગની બહેનો માટે મહત્વનું
મનોરંજન...
વાળા અને સૌંદર્યવર્ધક સુગંધી તેલો
* આછી તેલ. * ભૂંગરાજ તેલ.

* દેશી
અત્તરો:
* હીના
* કેવડા
વગેરે.

● બનાવનાર ●

ધી બોમ્બે કલકત્તા પ્રેસિંગ કું., (સ્થાપના ઈ. સ. ૧૯૦૭)

—મળવાનું સ્થળ—

શ્રી ગ્રામ સેવા મંદિર,

ખેતવાડી મેન રોડ, પાન બજાર, મુંબઈ ૪.
સ્ટોકિસ્ટ:—શ્રી ભારત સ્વદેશી સ્ટોર્સ, રાજકોટ.
શ્રી ભારત ઉદ્યોગ હાટ, રાવપુરા-વડોદરા.

કામાવાળદૂરકરવામાટે
સુગંધીદાર
સુંદરી
ફ્રેગ્રેન્સાન્સ
ખરીદીખાત્રી કરો

અ.જ. પટવા & કો. મુંબઈનર

સુંદર વાળ માટે
સુંદરી હેર ઓઇલ
પરફ્યુમ્ડ કેરટર ઓઇલ
કેનથરેડાઇન હેર ઓઇલ

અમારી બીજી બનાવટો.
કુમાર રનો
મહારાજા પોમેડ
ભારત લવંડર
પ્રીલીયન્ડાઇન
ભારત પ્રીલીયન્ડાઇન
સુપર ફાઇન

મેન્યુફેક્ચરીંગ કેમીસ્ટસ
અને પરફ્યુમર્સ :

૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વેનું હિંદુસ્તાન [યાને

કૌટિલ્ય ભગવાન આણક્યની ચઢતી

આ વાર્તા હિંદુસ્તાનમાં અમર નામના કરી ગયેલ રાજ ચન્દ્રગુપ્ત અને તેના પૂર્વજ રાજાઓના વંશનો રસમય ઇતિહાસ રજૂ કરે છે. ‘શુદ્રારાજસ’ના રસીયાઓએ આ ગ્રંથ અવશ્ય વાંચવો જોઈએ. આણક્યનું બુદ્ધિકોશલ્ય આ તેનું અલૌકિક રાજન્યવહારમાં નિરૂપણ અદ્ભુત રીતે આ ઐતિહાસિક નવલ-કથામાં દર્શાવ્યું છે. આ ગ્રંથ મનોરંજક થવા સાથે બુદ્ધિવિકાસક થયેલો પુસ્તક થયો છે.

હીમત ર. ૩-૦-૦.

“ શુજરાતી ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

લાલુ બીહારી, એલ્ફીન્ટન સ્ટ્રીટ, કોટ મુંબઈ-૧

વાલ્લભનો વીર રતનાસંહ

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ	પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	હું આશંતક ...	૧	૧૬	હું પુત્રજન્મની વધાઈ ...	૧૧૩
૨	હું પદ્મનાભ ...	૭	૧૭	હું કુંદન અને માતા ...	૧૨૧
૩	હું હૃદયીનારાયણના મંદિરમાં ...	૧૬	૧૮	હું રત્નસિંહ અને રાજબા ...	૧૨૬
૪	હું કારણ શોધાય છે ...	૨૩	૧૯	હું મોંઘણબાઈનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન ...	૧૩૫
૫	હું અભિસાર ...	૩૦	૨૦	હું હમાનો અસંતોષ ...	૧૪૧
૬	હું રાત્રિના મહેમાનો ...	૩૫	૨૧	હું જેમાં સવલત જડતો નથી ...	૧૪૬
૭	હું ન્યાયસભા ...	૪૪	૨૨	હું રત્નસિંહનું હૃદય ...	૧૫૪
૮	હું સામંતને ત્યાં ...	૫૦	૨૩	હું અણનમ એકરાર ...	૧૬૦
૯	હું શોધમાં ...	૫૭	૨૪	હું વિદાય લેતા રાજમાતા ...	૧૬૭
૧૦	હું શિકાર છઠ્ઠથો ...	૬૫	૨૫	હું શિક્ષા ...	૧૭૭
૧૧	હું નજીંદ બોળાઈ ...	૭૩	૨૬	હું બહેનનો બાઈ ...	૧૮૫
૧૨	હું મંત્રણા ...	૭૮	૨૭	હું ખળવાડમાં આવે ...	૧૯૨
૧૩	હું જંગલમાં રાત્રિ ...	૮૬	૨૮	હું મૃત્યુ ...	૧૯૮
૧૪	હું રાજબા આવળ વધે ...	૯૪	૨૯	હું આખરી નિષ્કૃતિ ...	૨૦૫
૧૫	હું રંભા જડી ? ...	૧૦૨	૩૦	હું હૃદયનાં દાર ...	૨૧૧

હજારો કુલોની ખુશખોથી મધ-
મધતું સરનાઈટથી માંડી સામાન્ય
શ્રમજીવી સુધી દરેક વર્ગમાં વપરાતું

✱

(રજીસ્ટર્ડ)

વરલકર પ્રા હી

✱

વરલકર: જુની હુમાન ગલી, મુંબઈ ૨

વાલમનો વીર રત્નસિંહ

અને

નાગરોની હિઝરત

પ્રકરણ ૧ હું

આગંતુક

(સોરઠો)

રતન રાજવાં સહેલ, મૂલવવાં મુશ્કેલ છે;
હીરો છે કે પહેલ, પારખનારા પારખે.

સંવત ૧૪૯૦ ના શિયાળાની એક પડતી સાંજ હતી. અત્યેશ્વર મહાદેવની સાથે આરતીની તૈયારીઓ મહાદેવને પુનરી શિવચરણ ઝપાટાથી કરી રહ્યો હતો. આજની તેની ગતિમાં લવણતનો વેગ હતો, તેના હાવભાવમાં કેવળ શુષ્કતા હતી. તેના મુખપર નરી સખ્તાઈ તરવરી રહી હતી. શિવનાં સ્તોત્ર ગણ-ગણતાં તેના હોઠ કવચિત કોંઈના કૂતકારથી ફડફડી ઉઠતા હતા. આજે એ કંઈ ઉતાવળમાં હોય એમ લાગતું હતું, અને એ કારણેજ એની નજર વારંવાર શિવાલયના મંડપની બહારના ઓટલા પર કંઈક ઉત્સુકતા અને કંઈક ગંભીરતાથી વાતોએ વળગેલા લોકો તરફ ખેંચાતી હતી.

‘પછી, ગંભીરમલ, એ પીળી કરેણના ફૂલનો શું ભેદ નીકળ્યો?’

‘ભાઈ’ ગંભીરે આ સંબોધન જોને ક્યું” તે પુરુષ લગભગ ચાળીસી વટાવી ચૂક્યો હતો, તેનો દેખાવ સાધારણ ગૌર હતો. શરીર ભરાવદાર હતું અને સાફ દાઢી ઉપર નીચલા હોઠને ઢાંકી દેતી કાળી ચૂંછો મુખભાવનાં અમુક ચિહ્નો ઢાંકવા સમર્થ હતી.

‘હરભમને પીળું ફૂલ લઈ જતાં જોઈને જ મને વહેમ પડ્યો કે આજે કૈંક છે, મોટાવાસમાં જઈ તે ફૂલ સાથે ધર દીઠ ફર્યો. નાનાવાસના બહારના ચોગાનમાં બેઠેલા એકેએક આદમીને એ ફૂલ તેણે સંધવા આપ્યું ત્યાંથી તે ઉગમણા વાસમાં ગયો. ત્યાં તેણે નાકામાં ઉભા રહીને બ્રમ મારી કે ‘આજે પીળું ફૂલ સંધવાતું છે.’ પછી એ સીધો ઘેરે ગયો. હું અહીં આવવા નીકળ્યો ત્યાં સુધી એ ધરમાંથી બહાર નથી નીકળ્યો.’

‘પદમભાઈ!’ ગંભીરે ભાઈ કહી બોલાવેલ પુરુષનું નામ પૂછનાભ હતું. ‘આ પીળા ફૂલનો શું ભેદ હશે એ તો નથી કળાતું પણ આજે ઠાકરડા માત્ર લીલા બાગમાં ભેગા થવાના છે.’ એક ગોરા જણાતા બુવાને પોતાની માહિતી જણાવી. તેનું નામ કેશવ હતું. જ્ઞાતિએ તે વડનગરો નાગર હતો.

‘કેશવ! તને એ ક્યાંથી સમજાયું?’ પૂછનાભે એકાએક કેશવ તરફ જોઈ પૂછ્યું.

‘મને-મને શવા-શવજીએ કહ્યું,’ બોલતાં પૂછનાભ જતો હોય તેમ કેશવ બોલ્યો.

‘શવજીએ કે શવાજીએ?’ પૂછનાભે ચોખવટ માગી.

‘શવજીએ કહ્યું.’

‘મ્હે’ શું કહ્યું?’ કહેતો શવજી મંદિરમાં આવ્યો. તેનું વય બહુ લારે વીસનું હશે. તેના મ્હેંપર કચવાટમાંથી ઉત્પન્ન થતું કુતૂહલ રમી રહ્યું હતું. કેશવ નિરતર રહ્યો. પૂછનાભનું ગુસ્સાભર્યું છતાં સંયમશીલ મુખ કેશવ તરફ ફર્યું.

‘બોલ, શવળએ તને શું કહ્યું?’

‘કંઈ નહિ.’

‘મને ખાત્રીજ હતી કે કેશવનો સાથ આપણને કાશીએ નહિ પહોંચાડે’ બધા તરફ બોધ પદ્મનાભે નિરાશાથી કહ્યું.

‘ભાઈ, ત્રિભગ*ના પાદરે આજ બપોરે હરભમ અને કેશવ મળ્યા હતા. એમ મારા ખીમળ કાકાએ, હું અહીં આવતો હતો ત્યારે રસ્તામાંજ કહ્યું’ શવળ બોલ્યો.

‘ઠીક, કેશવ, જાઓ હરભમ પાસે આજના ફૂલનો બેદ મધ્ય રાત્રિ પહેલાં મને લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરમાં આવી આપી જાજો. જો એ બેદ વખતસર નહિ આવે અથવા જૂઠો નીકળશે તો તમારે આવતી કાલે ખુટામણનું પ્રાયશ્ચિત કરવું પડશે. કેમ કુકા મહેતા?’ પદ્મનાભે કહ્યું.

‘હા,’ કુકા મહેતા જે અત્યાર સુધી શાન્ત બેઠા હતા તેમણે કહ્યું. તેમનો દેખાવ લબ્ધ અને સ્વાબદાર હતો છતાં બોલતી વખતે શબ્દો કાઢતાં મહાજોર આવતું હોય તેમ લાગતું હતું. વિશ્વજનમરા નાગરોના વાલમની ન્યાતના તે એક આગેવાન હતા.

‘કેશવ, યાદ રાખવાની જરૂર છે કે વાલમને માથે જ્યારે એક સામટી આફતો ઉતરી પડી છે ત્યારે કોઈ વિશ્વાસુ તરફથી ખુટામણ થાય તો માથે આભ ફાટવુંજ બાકી રહેને? જુઓ, તમારી સેવાના વાલમને જરૂર છે કે નહિ તેનો નિકાલ આવતી કાલે થશે. આજ રાતનો તમારો અહેવાલ તમને ડૂમાડી કે તારી શકશે.’

‘પદ્મનાભજી! તમે શું કરશો? માનો કે હું ખુટામણ નીવડ્યો. તમારી પાસે કંઈ સત્તા છે કે જે વડે તમે મને શાસન દેશો? તમારી પાસે કયું દૈવત છે કે જે વડે તમે મને દંડિત કરશો? તમારી પાસે કયાં સાધનો છે કે જે વડે તમે મને પરજેજ કરશો? એક પરદેશી કે જેના પગ હળુ ગામમાં સ્થિર થયા નથી તેની શું ગુંગમશ હશે કે તે મને શાસન દેશે? ભીંત ભૂંડશે નહિ. પદ્મનાભ, ન જાણો કે

* હાલનું તરણ.

આ બધા માળવાના ગમાર છે.' કેશવની જુવાની તેના બોલેબોલે બોલ દેતી હતી. સાંભળનારા જોષ રહ્યા. પુત્રી પુત્રની ઉતાવળમાં હતો છતાં પદ્મનાભનો જવાબ સાંભળવાની તકને જવા દેવા ઇચ્છતો ત હોય તેમ લાગ્યું.

‘કેશવ, નિરર્થક ગાજવું નકામું છે. પરદેશીની કિંમત તું નથી કરી શક્યો તેમ આ ગામ નહિ કરે તો પણ પદ્મનાભને મન વાલમ તેનું છે. ન સમજતો કે માળવાથી જુવનો માર્થો આશ્ચર્ય શોધતો આવેલો હું એક મામુલી બ્રાહ્મણ છું. ન માનતો કે વાલમ પર તારા એકલાના પૂર્વજોનોજ હક્ક છે. ન ધારી લેતો કે ખુટામણ કરીને પણ વાલમમાં રહી શકાય છે. આવતી કાલે સાંજે આ બ્રાહ્મણના પ્રભતવનો સાક્ષાત્કાર ન થાય ત્યાંસુધીમાં તને સુધરી જવાની તક છે. જા, મારે બીજાં કામ છે.’

‘હું પણ જોઈશ કે વાલમ કોનું છે. મારું કે તમારું ?’

‘કેશવ, ગામથી ફરી તું શું કરીશ ?’ કુકા મહેતા બોલતા હતા.

‘તે મારે જોવાનું છે; તમારે નહિ. વળી કાણે કહ્યું કે હું ફૂટ્યો છું ? ઝાટી રીતે શવજી મને બદનામ કરે છે તેની ખાત્રી તમને કે પદ્મનાભને જ્ઞાને થાય ?’ કહી કેશવ ચાલ્યો ગયો.

સ્તબ્ધ બનેલા શિવચરણ પુત્રીમાં પાછું ચેતન આવ્યું. તેણે પોતાનું કામ ચાલુ રાખ્યું. તેના કચવાટનો પાર ન હતો.

‘શિવચરણ મહારાજ, અહીં આવો.’ પદ્મનાભે પુત્રીને બોલાવ્યો.”

‘એ...આ દીવો પ્રગટાવી આવ્યો. શિવચરણે જવાબ આપ્યો. તેના ચહેરા પરની સખ્તાઈ ઓગળી ગઈ હતી. સામે નર્ચો બચ હોય અને કાયર અદમી જે અદાથી ચાલે તે અદાથી તે આગળ આવ્યો.

‘જુઓ મહારાજ, આજ રાતની આ ખારક પોળની ચોકડી તમારી છે એમ માનવાનું છે.’

‘કેમ બાઈ ?’

‘મધ્યરાત્રિ પછીથી ગામમાંથી ત્રિભગ તરફ જનારને તમારે રોકવા, ન રોકાય તો સામા થઇ પકડવા. તમારી સાથે હું ત્રણ માણસ મૂકું છું. શવજી, સામંત અને કુંદન.’ પછી બધા તરફ જોઇ પૂછ્યું ‘કેમ બરાબર છે ને ?’ કુંદન તરફ જોઇ ‘કુંદન આજે ચોક્કી થશે ?’

‘હા, હા, કેમ નહિ ? શું નાગરોએ બલેયાં પહેર્યાં છે ?’ સામંતે કુંદનનો પક્ષ કર્યો. કુંદનનું લાલ લાલ મોંદું સંખ્યાના આજી થતા તેજમાં વિશેષ લાલ થયું.

‘ભાઇ ! મારાથી આજ રાત્રે આ મંદિરમાં નહીં રહેવાય.’ રતોવાઇ જતાં શિવચરણે કહ્યું.

‘કેમ ? કેમ ?’ કુદા મહેતાથી પૂછાઇ ગયું.

‘હું તો ભાઇ પાપ છૂટી વાત કરીશ. પેલો કેશવ કહેતો હતો કે આજે રાત્રે આ મંદિરમાં રહેશે નહિ અને જો રહેશે તો સવારે કાં તો બાધેલા કે કાં તો મરેલા બહાર નીકળશે.’

‘ઠીક, એનો બંદોબસ્ત હું કરીશ.’ જણે કંઇ મફત રિનાની વાત સાંભળી હોય તેમ પચનાભે કહ્યું. ‘આરતીની તૈયારી કરો.’ બધા ઉઠ્યા. મંદિરના સભામંડપમાં આવ્યા. વિશ્વાળ સભામંડપ આઠ આઠ માણસોની હાજરી છતાં સૂનો સૂનો ભાસતો હતો. દીપ-જ્યોતો અનેકધા વધી ગઇ હતી. આરતી અને ધંટડી વજનદાર અને ભવ્ય છતાં ભીમકાય બહુતા શિવચરણના બન્ને હાથોમાં તે રમકડાં જેમ રમી રહી હતી. ધંટના નાદ અને સ્તુતિના ધ્વનિ વચ્ચે એકતાન અનુભવતી શ્રવણેન્દ્રિય તલ્લીન બને તે પહેલાં તો ‘ધમડાક, ‘ધમડાક’ ના અવાજે શવજીનું ધ્યાન મંદિરના દરવાજા બહાર ખેંચાયું. સામેના વિશ્વજનનગરના રસ્તા પરથી કોઇ ઘોડેસ્વાર મારતે ઘોડે જણે આરતીમાં સામેલ થવા આવી રહ્યો હતો.

મંદિર પાસે ઘોડી આવી. ઘોડેસ્વાર ફેફકો મારી નીચે ઉતર્યો. મંદિરના વિશ્વાળ દરવાજાના કમાડના કડા સાથે ઘોડીને બાંધી ચોક્કું સાવચેતીથી ઉતારી સાથે ભઇ મંદિરમાં ગયો. મંદિરમાં સભામંડપની

અંદર જઈ ચારેમઝ જોઈ બહાર આવી, ઓટા પર ચોકડું મૂકી આવી પછી આરતીમાં સામેલ થયો. પશ્ચનાભ શિવાય દરેકનું ખ્યાન એ આગંતુકે ખેંચ્યું. આરતી પૂરી થઈ. આસકા લઈ સહુ સભા મંડપની બહાર આવ્યા. પશ્ચનાભે નવીન માણસને જોઈ પ્રશ્ન્યું 'ક્યાંથી આવો છો ભાઈ?'

‘આમ વિસનગર પેલી ગમથી.’

‘જાતના ?’

‘રબપુત રાઠોડ.’

‘નામ ?’

‘રત્નસિંહ’

‘ઠીક, અહીં જ રાત રહેશો કેમ?’

‘હાજી, કંઈ વાંધો ન હોય તો.’ પશ્ચનાભ જવાબ આપી ગયો. તેને આ આગંતુક વિનયી અને સાલસ લાગ્યો. ‘આજે રાત્રે આનો ઉપયોગ થાય તો!’ એ વિચાર પશ્ચનાભને સ્પર્શ્યો અને તેણે પ્રશ્ન્યું.

‘રબપુત મધ્ય ધીંગાણે પાછા તો ન પડી જાવને?’

‘એ તો સમય આવે સમજાય. બાકી મારા શરીરમાં રાઠોડનું લોહી વહે છે. સવાલ પૂછનારનો જવાબ માગી શકું કે ધીંગાણું ક્યારે ખેલાય છે? અવિનય માફ કરશો.’

પશ્ચનાભે પુરૂષ પારખ્યો, અને જવાબ આપ્યો.

‘વાહરે! રબપુત વીર! આજે અમારે તમારા જેવા શરવી-રોની જ જરૂર છે. ગામનું રક્ષણ આજ અહીંની ચોકી પરથી કરવાનું છે. અને અનાયાસે આપનું અહીં આવવું થયું છે. એ મુયોગ શુભ નિશાની બતાવે છે. આપ અહીં આરામ કરો. થોડીક વારમાં આપને આ શવજી વાળુ માટે તેડવા આવશે. તેને ત્યાં વાળુ કરી તેની સાથે મારે ત્યાં આવશો. સીધા મારે ત્યાં ન લઈ જવાનો અવિનય નિભાવી શકશો. કારણ કે હું હજી પરદેશી છું અને શવજીનો જ મહેમાન છું.’

‘સગવડ માટે આપનેા આભાર. આજની ચોકીમાં મને વિશ્વા-
સથી રથાન આપવામાં આપની કુલીનતા જણાય છે. આપને હું
જરૂર મળીશ.’ રત્નસિંહે ઔપચારિક વાક્યો કહ્યાં.

ચાલો ત્યારે ‘જય અતલેશ્વર !’ કહી પંચનાભે રજ લીધી. જવળ,
કુકો મહેતો અને બાકીના પશુ તેમની પાછળ ચાલ્યા. બહાર નીકળી
પંચનાભે કુકો મહેતાના કાનમાં કહ્યું.

‘સાચો રજપુત બચ્ચો છે. શરવીરતા એની નસોમાંથી નીતરે છે.
જાણે એ વાલમ માટે આવ્યો ન હોય !’

‘જેવી અતલેશ્વરની કૃપા. શૌર્ય અને ચેતનથી પરવારી ગએલા
મામમાં તમે ચેતન લાવ્યા અને તે જો શૌર્ય લાવે તો ગામનો દહાડો
ધરે આવે ખરો !’ કુકો મહેતાએ મહાજોરે વાક્ય પુરું કર્યું.

મંદિરેણુ ર જી

પંચનાભ

(સારઠો)

આજણુ કુળની રીત, બજારું પાઠ બજાવવા,
ચંદ્ર કાર્ય શું ખીત, કાન તેજ ઉજમાળવા.

કુકો મહેતા અને સર્વમંડળીથી છૂટો પડી પંચનાભ ગૌરવથી
હું ડગલાં ભરતો લક્ષ્મીનારાયણના મંદિર તરફ વળ્યો. તેના
મમજમાં ગામની સ્થિતિના અંકડા એક પછી એક એરણુ પર ધણુ
અથડાય તેમ અથડાયા હતા ? એ માસ પહેલાંનો વિચાર મણુકો આવ્યો
અને તે ચાલતો છતાં દિવા સ્વપ્નમાં ઉતરી પડ્યો.

કાજળ ઘેરી આસો વદ દક્ષમની રાત્રિ જમવાની તૈયારીમાં છે.
તે વખતે માથે એક પોટકું અને ખંભે એક બાળકને જેસાડી તે
વાલમના મધ્યભાગના સરિયામ રસતા ઉપર લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર
પૂજતો ચાલ્યો જાય છે. તેની સાથે પાછળ ચાલતાં તેની પાની અને

પંદરેક વર્ષનો પુત્ર હતો. ચાલ્યા જતા અને મારી પૂછતા આ વટેમાગું તરફ વાલમના લોકો ન તો કુતૂહલથી કે ન તો સહાનુભૂતિની દૃષ્ટિ થી જોવાને તૈયાર હતા. ન કોઈ જવાબ આપતું હતું. ન કોઈ માર્ગ બતાવતું હતું. ગામ લોકોની આ નિષ્ક્રિયતાએ ખરેખર તેને કુતૂહલ પ્રેર્યું. થાકથી રતોવાઈ ગએલી પત્ની અને યુવાનીના અંકુરોથી મુગ્ધતા પામેલો કુમાર ગામની એ ઉદાસીનતા જોઈ નિરાશ થયો. કારણ શોધ્યું જડે તેમ ન હતું, દેખાવ પરથી મંદિર કલ્પી આખરે પક્ષનાભે એક વિશાળ દરવાજામાં પ્રવેશ કર્યો અને પૂજારીને મુકામ માટે પૂછ્યું. જવાબ મળ્યો. 'મંદિર છે. આશરો માગનારને ઓછી ના પડાય છે ? આ એના આવકારની ભાષા હતી. વાળુ માટેની સર્વ સામગ્રી જો કે પૂજારીએ આપી પણ બચડાં બચડાં, આ હાલત જોઈ પક્ષનાભની આંખે અંધારાં આવ્યાં. માળવામાં મહારાજની જેમ મહાલના એ જ્યોતિષીને વાલમની આ નિષ્ક્રિયતા અને બેપરવાઈ જોઈ કંપ વહ્ણટ્યો. આ વાલમ ગામ કે જેનાં વખાણુ પોતાના પૂર્વજો તેમના આપદાદાના મોંએથી સાંભળતા થાકતા નહિ, પોતાને પણ જન્મથી જ જળથૂથીમાં વાલમનો મોહ પાવામાં આવેલો કે જેને કારણે મોહા-ભયું માળવા છોડી પત્નીની ના મરજીને અવગણી એવે વેશે અને દશાએ ગુજરાત તરફ પ્રયાણુ આદર્યું હતું. એ લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર કે જેમાં દેવની સ્થાપનાનું મુહૂર્ત જોઈ આપી પોતાના વડાએ વાલમને માથે એ વખતે એક ઉપકાર ચઢાવ્યો હતો અને જ્યારે તે વડવાએ વાલમને છોડ્યું ત્યારે ગામે વિદાયનો મહોત્સવ ઉજવેલો. વાલમની આ સંસ્કૃતિ કે જેથી અંગ્રામ તેણે જુના ખેરગઢના રાજ-કુમાર સેવકજીની પુત્રીનું નામ વાલમ કુંવરયા રાખેલું ? માળવા પણ ક્યાં પોતાનું મૂળ વતન હતું ? મારવાડમાંથી માળવા ગએલા પૂર્વજો ખરેખર તો અણુહીલપુર પાટણના જ વતની હતાને ! ગુજરાત ભરની મહેમાનગીરીનું ખરેખર પ્રતીક આજે વાલમ ઉછું કરી રહ્યું છે કે, તેના મૂળમાં કોઈ બીજી સ્થિતિ ઉપસ્થિત થયેલી છે ? રાજનીઓ

જેની મૈત્રી ધન્યતા તે પૂર્વજોના પુત્રને આજના વાલમનો આશ્રય શોધતો વિચારતાં પક્ષનાભે રામાય અનુભવ્યાં. ત્યાં તેને શું ઝોઝું હતું કે, વાલમનો મોઢ લાગ્યો ? તેની અનેકવિધ વિકાસક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિઓને પોષવા અને વિકસાવવા શું ત્યાં તેની પાસે સાધનો ન હતાં ? માથુસો ન હતાં ? ધન ન હતું ? અને હવે વાલમમાં તેનું શું ? તેનો સ્વમાનશીલ આત્મા અહીં આ સ્થિતિનો કેમ સ્વીકાર કરશે ? તેનો વિવેકપ્રિય આત્મા આ દેખીતી અસંસ્કારિતા શી પેરે નિભાવી શકશે ? માનવીઓની ઉપરામ અભિલાષાઓને તે શી રીતે ઉત્તેજિત કરી શકશે ? કલાક્ષેત્રમાં વિકાસ સાધવાનું એને શું સાધન મળશે ? અને પુત્ર કામેશ્વરના ચિત્રશોખને તે અહીં શી રીતે પોષણ આપશે ? વેલવની રેલમછેલ તો નહીં પણ ક્ષિપ્ત સુષો ભોમવવાની સંપૂર્ણ સગવડો છોડી પતિ સાથે ચાલી આવેલી પત્નીનું શું ? વાસ કરવા યોગ્ય એકાદ ઘર મેળવી આપવાનું સખ્ય પણ અહીંના સોઝા કરી શકે એમ લાગ્યું નહીં. વાળુથી પરવારી પૂજારી પાસેથી ગોદડાં માગી લાવી તેણે ત્રણ પથારી તૈયાર કરી, ત્યાં તો મંદિરમાં આજુસોનો જમાવ થવા માંડ્યો. આવનારાઓમાં નર્યો અસંતોષ ભર્યો હતો. એમ તેમના બોલવા પરથી જણાતું હતું. પક્ષનાભે એક જણને પૂછ્યું 'માધ ! કેમ બધા ભેગા થાય છે ?'

'હમણાં જે હશે તે સમજશે.' જવાબ સાંભળી પક્ષનાભ ચૂપ થઇ ગયો. તેની પત્ની હિમા નાના બાળકોને ખોળામાં રાખીને જૂની રમૂતિઓને તાણ કરતી જણે વિચારશૂન્ય બેઠી હતી. અવ્યવસ્થિત ટોળું મંદિરના આગળના ભાગના ચોકમાં વ્યવસ્થિત રીતે બેસીને ગોઠવાઇ ગયું. સામે એક લાકડાની પાટ પર આઠેક આધેડ વચના માથુસો પટલાઇના તોરથી બેઠેલા જણાતા હતા. તેમાંના એક બેડૂત જેવા જણાતા પુરૂષે બોલવું શરૂ કર્યું. સાંભળનારા ચાન્ત હતા.

'આ મહિનામાં આ ચોથો બનાવ છે. બ્રાહ્મણના ઘરમાં જ ચોરી થાય અને બીજાઓને કંઈ ન થાય એ એક નવાઇ જેવું તો

છે. છતાં સાચું છે કે છેલ્લાં બે વર્ષોથી બ્રાહ્મણ સિવાયના કોઇના ધરમાંથી ચોરી થઇ નથી. કારણ સમજાવું નથી છતાં આ દુઃખ તો ગામથી પણ સહન થાય તેવું નથી. આ આફત એકલા બ્રાહ્મણોની નહિ. પણ ગામની ગણાય તેમ મારું માનવું છે. તો હવે આપણે જો સંબંધે વ્યવસ્થિત ઉપાય લેવા જોઇએ. અગીઆરસો રૂપિયાની ચોરી જો આખરે તો ગામને જ ખોટ છે ને? કેમ થેલાશા?

‘હારતો, કેમ નહિ? તેટલી રકમના બાજમાંથી તો ત્રણ માથુ-સનો સહેજે ગુનરો થઇ શકે.’ થેલાશા નામે જૈન આજેવાન બોલી ઉઠ્યા.

‘અમારે માટે હવે બે જ રસ્તા ખુલ્યા છે, કે ઠાકરગઝો ભેગા અમારે વસવું અથવા તો અમારાં ધરખાર ઠાકરગઝો માટે ખુલ્લાં મૂકવાં. એક ભારે સરીરના નામર મુહરથ બોલતા હતા.

બેઠેલા ટોળામાં અવિધિસર વાતચીત શરૂ થઇ. અધૂરાં, અણ-ધાર્યાં અને નવાઇ ઉપજવનારાં વાક્યો સંભળાવા લાગ્યાં. પાટ ઉપરના આઠે મુહરથો પણ માંદોમાંદો વાતે ચડ્યા.

‘નાગરો લૂંટાય એમાં ગામને શું?’ કોઇ કહેવું હતું.

‘ગામ તે એવા ચોરોને પકડવા કે દંડ દેવા ક્યાં નવરું છે?’ બીજો અવાજ ‘એમ કહેતો, ગામનાં છોકરાં રોટલા ખાઇ રહ્યાં. ચોર શોધ્યામાં જ કાંઈ ગામને રોટલા મળે ખરા કે?’ બીજા અવાજની એ પ્રતિ હતી.

‘ભલે ને નાગરો લૂંટાય. એ તો એજ દાવના છે. ખરી અણીને પ્રસંગે ‘અમે તો બ્રાહ્મણો’ કહી વેઠમાંથી ખસી જાય છે અને ખેતી કરવામાંથી તો ઉંચા નથી આવતા. એક બળતાએ વરાળ કાઢી.

‘એમાં એમનો શાનો દોષ? જામે ઉપાય તો કરવો જ જોઇએ. કોઇ ન્યાયી અવાજ સંભળાયો.

પાટ પર થેલાશા બોલતા હતા.

‘આમને આમ ચાલુ રહે તો નાગરોને ઉપર આમ અને નીચે ધરતી સિવાય કંઈ ન રહે. અરે ધરતી પણ નહિ. પછી શું?’

‘મારું ચાલે તો હું એકેએક નાગરને ગામ નિકાલ કરું’ એક ખોખરો અવાજ બોલતો હતો.

‘અરે મેંધાભાઈ ! એમ તે કંઈ એણું જ ચાલે છે ? તમારો જમીનનો મોહ હવે એટલો કરો. એ તો પ્રભુ સૌને સૌનું સોંપી રહે છે. ફક્ત ઇચ્છા કરવાથી જ કંઈ નાગરો ગામ છોડીને ચાલ્યા જાય નહિ અને તમને બધી જમીન મળે નહિ.’ પેલા ખેડૂત જેવા આજે-વાનભાઈ બોલ્યા.

‘અરે ગંજીભાઈ ! તમે એમને જણાવતા નથી. નાગરો જેવી સંપીલી જાતને માથે આજે કેમ આટલો કાળ કાઢ્યો છે, તે તમે જણાવો છો ?’

‘ના, કેમ ?’ ટાળમાં ગંજીભાઈ બોલ્યા.

‘તેમને અભિમાન ચઢ્યું છે તેમની ઉંચાઈના મૂલ્યનું અને એ અભિમાન તેમને આ ખાસડાં મારે છે.’ મેંધાભાઈ બોલ્યા.

‘જમે તેમ હોય. પણ આપણે તો ગામભાઈ તરીકે પણ તેમને સહાય કરવી જોઈએ.’

‘સહાય કરવાની કાણ ના કહે છે ? એક ઝીણો અવાજ આવ્યો.

‘પણ તેમણે ગામ પાસે દાદ તો માગવી જ જોઈએ ને ?’

‘એમાં જ્ઞાની દાદ માગવાની હોય ? કાણ નથી જણાવતું કે શું બનવા પામ્યું છે ?’ ટાળમાંથી ઉભા થઈ એક ભાઈ બોલી ઉઠ્યા. પ્રેક્ષક પક્ષનાભને ગામની આ ન્યાયસભાથી કંટાળો આવ્યો. મામલે માથેની આફત નિવારવાની આ યોજના તેને ખામીભરેલી લાગી. તેનાથી આજળ આવી બોલ્યા સિવાય ન રહી ચકાવું ‘ભાઈઓ ! મારી વાત સાંભળશો ?’ પ્રશ્ન કરવાની રીત અને પ્રશ્ન કરનાર બંને નવીન ભાવનાં બધા જ્ઞાન બની બોલનાર તરફ જોઈ રહ્યા.

‘હું પરદેશી છું. અહીંસો વર્ષ પહેલાં આજ મંદિરના દેવની સ્થાપના વખતે અહીં હાજર રહેલા વિશ્વજનિ હું વંશજ છું. અને વારસામાં ઉતરી આવતી વાલમની ખ્યાતિ સાંભળી માળવા. ઠોડી આજે અહીં આવ્યો છું. આપ બધા મને તમારામનિ જ મળજો.’

‘કાણુ, વિશ્વશર્માના વંશજ? વાહરે? ધનભાગ્ય અમારાં કે અમારે ગામ આપનાં પગલાં!’ ઘેલાશા બોલી ઉઠ્યા.

‘વિશ્વશર્મા તો મોટા જ્યોતિષી ખડેને? જેમણે આ દેવની સ્થાપનાનું મુહૂર્ત શોધી આપ્યું હતું તે.’ પેલા ભારે શરીરના નાગર ગૃહસ્થ બોલ્યા.

‘હા, તેજ વિશ્વશર્માના હું વંશજ. વાલમની આવી સ્થિતિ મેં સ્વપ્ને નહોતી કદખી. આવો વ્યવહાર મેં સ્વપ્ને નહોતો ધાર્યો અને વાલમની ગામસભા આવી હશે એ માંડે મન અત્યારે પણ કચુલ કરતું નથી, નીતિસે માને કે આ ન્યાયની રીત નથી, શાઅસો માને કે વિવાદની આ રીત નથી. વ્યવહારનિપુણો માને કે કાર્યદક્ષતાની આમાં ઝલક નથી. આવી શોભા વિનાની અને નિર્વીર્ય સભામાં શૈર્યની આભા નથી. વાલમની ન્યાયસભા આવી નહોય.’ પદ્મનાભ જરાક થોભ્યો ત્યાં ગાંગજીભાષ્મએ વચ્ચેથી સાદ પૂર્યો!

‘તમારું ડહાપણ તમારી પાસે રહેવા દો. અમને અમારી રીતે વિચારવા દો. તમારી સલાહ માગીએ ત્યારે આપજો.’

‘મને ખાત્રી જ હતી કે કોમક તો એમ કહેવાનું જ. ગાંગજીભાષ્મ! વાલમની આ સાચી નીતિરીતિ નથી. તેનો આ સાચો વ્યવહાર નથી, કોણુ શું કહે છે તે પૂરું ન સંભળાય-ન સમજાય ત્યાં એકસામટા અનેક બાબતુથી સ્વેરો આવી નર્યો ઘોંઘાટ ઉભો કરે તેમાં તમે કંઈ રીત જુઓ છો?’

‘ત્યારે ભાષ્મ! અમારો રસ્તો સાચો ન હોય તો તમે બતાવશો કે અમારે કેમ કરવું?’ ઘેલાશાએ સોનેરી માર્ગ માગ્યો.

‘મારી ફરજ છે. વાલમ માટે મારી ફરજ છે. મારી વિદ્યા, માંડે જ્ઞાન, માંડે સાહિત્ય વાલમને ચરણે ધરવું એ મારી ફરજ છે.’ ‘દોઢડાલો ન જોયો હોય તો!’ ટાળામીથી એક બોલી ઉઠ્યો.

‘ના, ના, તેમને કહેવા લો. આપણે કંઈ ઉકેલ લાવી શકતા નથી એ તો કાણુ નથી જાણતું? પિંડે પિંડે મતિભીના.’ એક વિદ્વાન શોખીન વિદ્વાનમાં અપતા બ્રાહ્મણમાષ્મએ અંપલાબ્યું.

સૌ જ્ઞાન્ત થયા. પક્ષનાભે બોલવા માંડ્યું.

‘ગામની આગળ કોઇ પ્રશ્ન નિકાલ માગતો હોય ત્યારે આવી હોહા કરતી સભા ભરવી તે અનાર્થતા છે. સુધક મામે પોતાના ગામને એક વ્યવસ્થિત કુટુંબના રૂપમાં ફેરવી નાખવું જોઇએ. ગામની દરેક જાતની પ્રગતિના સહકાર અને સંમતિથી ગામને સફળતાથી સત્ય માર્ગે દોરી શકે તેવા આગેવાન પુરુષની શોધ કરી તેને આગળ કરવો જોઇએ અને તે પુરુષના કલ્યા મુજબના અને કોઇ પણ યાત્રિના લોકોને કહેવાપણું ન રહે તેવા જથાસરના આગેવાનો ગામે ઉભા કરી આપવા જોઇએ. આમ મુખ્ય આગેવાન અને ખીજા જથા વાર આગેવાન મળી બહુ બહુ તો આ ગામમાં દસ માણસો હોવા જોઇએ. દરેક જથાના આગેવાનને માથે મુખ્ય આગેવાને ફરજ નાખી દેવી જોઇએ. અને તે ફરજ તેણે સત્ય નિષ્ઠાથી બજાવવી જોઇએ. મુખ્ય આગેવાનને જ્યારે ગામને માટે જરૂર પડે ત્યારે જથાના આગેવાનો મારફત જથા દીઠ અમુક માણસો મળે તેવી વ્યવસ્થા દરેક જથાએ કરી રાખવી જોઇએ. જરૂર પ્રસંગે મુખ્ય આગેવાન જથાના આગેવાનોની સહાયથી જે તે બાબતનો નિકાલ બહુમતિએ કરે અને તેના એ નિકાલને ગામે માન્ય રાખવો જોઇએ. ચોરીના અને એવા જ પ્રકારનાં ખીજાં કામો પકડવા માટે અથવા બંધ થાય તેવા ઉપાય લેવા માટે જથાના આગેવાનોએ જથામાંથી મુકરર માણસોની સહાયથી રીતસરની ટોળીઓ ઉભી કરી ચોરોને કે ધાડપાડુઓને જીવતા અથવા મરેલા પકડી ગામના આગેવાનો સમક્ષ શિક્ષા-દંડ દેવા હાજર કરવા જોઇએ. ગામને આવી જ રીતે નિર્ભય બનાવી શકાય.’ પક્ષનાભ થાક ખાવા ઉભો.

‘ભાઈ! તમારું નામ શું? રીત તો સારી બતાવી. જેટલી મળે ઉતરે છે તેટલી જ વ્યવહારમાં મૂકવી મુશ્કેલ લાગે છે.’ ગાંજીએ કહ્યું.

‘મારું નામ પક્ષનાભ, એ રીત ખીલકૂલ અસંભવિત નથી. અખતરો કરવો હોય તો આજે જ અજમાવો અને જુઓ કે

૧૪ વાલમનો વીર રત્નસિંહ અને નાગરોની હિઝરત

એકજ માસમાં તમારી આગળ આવતી ચોરીની બૂમો ઓછી થાય છે કે નહિ.’

‘ઓછી થાય એમાં શું દહાડો વળે? સદંતર બંધ થવી જોઈએ.’
પેલા જાડા ગૃહસ્થ બોલતા હતા.

‘એમ પણ થાય જે વ્યવસ્થા જળવાય તો’ પદ્મનાભે કહ્યું.

‘એ વ્યવસ્થા જળવવીજ સુરકેલ છે ને! આ તો કર્યા રાગનું સ્વસ્કર ધાયું’ કે હુકમ થતાંજ તૈયાર રહે!’ મેઘાભાઈ બાલી ઉઠ્યા.

‘એ વ્યવસ્થા પણ જળવાય.’

‘ગામ તરફથી તમને આ કાર્ય પાર પાડવાનું સોંપવામાં આવે તો તમે કરો કે કેમ?’ ગાંગજીભાઈએ ધડાકો કરતા હોય તેમ ગામની વતી પૂછી દીધું.

‘જરૂર પણ હું માગું તેમ માણસોની મને સહાય મળવી જોઈએ.’ પદ્મનાભે પૂરું કયું.

‘કબુલ, તમારે જોઈએ તેટલા માણસો અમારે પૂરા પાડવાં, પછી કે છે?’ મેઘાભાઈએ છાછીઉં કયું.

આમ પદ્મનાભે ગામની વ્યવસ્થાની જવાબદારી અનાયાસે પોતાને શિરે વહોરી લીધી. જેને ઉભા રહેવા સ્થાન ન હતું તેને મહત્વની જવાબદારી સોંપાઈ. પાટપરના આગેવાનોએ પદ્મનાભને પોતાની પાસે વહાલથી બોલાવીને બસાડ્યો. તેની રહેવા ખાવાની જોગવાઈ સંબંધે પૂછપરછ કરી અને ગાંગજીભાઈએ પદ્મનાભને મહેમાન તરીકે પોતાને ત્યાં લઈ જવાની ઉત્કંઠા બતાવી. જાડા ગૃહસ્થ કુકા મહેતાએ પોતાની મહેમાનગીરી સ્વીકારવા આગ્રહ કર્યો. પદ્મનાભે ‘હાલ તો અહીંજ ઠીક છે. પછી જોઈશું. એકાદ રહેવા લાયક ઘર મળી જાય તો સાડું, બધી પીડા એની મેળે ટળે’ એમ સ્વયંબુ. એના જવાબમાંજ ગાંગજીભાઈએ પોતાની હિંમતથી લક્ષ્મીનારાયણના મંદિર સામે વાવ પરના મહાદેવની જોડેજ રહેવા લાયક સુખ સગવડવાળું ઘર ગામની જવાબદારી ઉપર તૈયાર કરાવી એકજ માસમાં પદ્મનાભને સોંપી દીધું. આખે માસ તેણે

લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરનું આતિથ્ય સ્વીકાર્યું, ગામનો એ મોઢો મહેમાન બન્યો.

વિચાર સ્વપ્ન પુરૂં થયું, અને પદ્મનાભથી સગવડ બોલી જવાયું ‘ત્યારથી બાબ સુધીમાં એક પથ્રુ અનિષ્ટ બનાવ બન્યો નથી એમાંજ આ નવીન વ્યવસ્થાની સફળતા છે.’ મૂઝમાં હસતા પદ્મનાભે પોતાની નજર સામે ચાલ્યા આવતા ગાંગુભાઈને જોયા, અને તેને સાંભર્યું.

‘આજે એ નવીન વ્યવસ્થાની કસોટી છે.’ વ્યવસ્થાના નામથી એ માસથી મુંઝાતા ઠાકરડાઓ આજે તેમાં ગાળ્યું પાડવા માગતા હતા.

‘કેમ પદ્મભાઈ! શા સમાચાર છે?’

‘સૌ સાંઝે છે ભાઈ! દેવની કૃપા છે કે ખરે અવસરે ખરાં માણસો આપણને મળી જાય છે. આજે અતજેશ્વરની કૃપાથી એક રાજપુત વીર ગામની સેવા માટે આવી પહોંચ્યા છે.’

‘એમ કે? ત્યારે તો બહુ સાંઝે. પથ્રુ આજે કંઈક તમારા માણસોમાં ધમાલ લાગે છે, શવજી કંઈક કહેતો હતો.’

‘હા, છેજ. આજે આપણી નવીન વ્યવસ્થાની કસોટી છે.’

‘આપણી કહી તમે તમારી મોટાઈ વધારો છો. ખરી તો અમારી વ્યવસ્થા તમે ક્યાં નથી જાણતા?’

‘પથ્રુ આખરે તો એ નવી છતાં વાલમનીજ વ્યવસ્થા છે તો આપણી કેમ નહીં?’

‘એમાં પથ્રુ તમારી વડાઈ છે ને!’

‘મારી વડાઈ? ત્યારે શું વાલમને માંડે નથી બનવા દેવું?’

‘કેમ નહિ? તમે વાલમના છો ત્યાં વાલમ તમાંડે કેમ નહિ?’

‘હાં, જુઓ ત્યારે, વાળુ કરીને મંદિરમાં આવશે તો આજે નવુંજ જાણવા મળશે.’

‘એમ? જરૂર આવીશ,’ કહી ગાંગુભાઈએ વિદાય લીધી. પદ્મનાભ પોતાને ઘેર આવ્યો. સીધી, સાદી છતાં ધરરખ્યુ પત્ની પોતાના પ્રતીક સમો પુત્ર કામેશ્વર અને દેવના ધામથી ભૂલો પડેલો

હોય તેવો લાડકો પુત્ર પતો* જોઇ પદ્મનાભનું હૈયું હીલોળે ચઢ્યું. તેનું ઉપરથી વજ્ર સમું હૈયું ધરમાં વજ્રમણિ દૂર કરી સુકોમળ પુષ્પ સમું ખીલી ઉઠતું. રાજા મહારાજાઓના વૈભવ અને તરંગીઓનું કદપનાસુખ પણ તેને પોતાના આ નિરાડંબરભર્યા શૃલસંસારમાં પ્રવેશતાંજ તુચ્છ લાગતાં.

પ્રકરણ ૩ જી લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરમાં

(સારકો)

જરઠ મરથને મ્હાય, જોખન ધીમાણું ચહે;
સતી સીજને મ્હાય (જેમ) સાગર જળ શરીને ચહે.

રાત્રિના પ્રથમ પહોરે શવજીએ રત્નસિંહ સાથે લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે મંદિરના સભામંડપમાં બેસી પદ્મનાભ કોઇ ખેડૂત જેવા લાગતા યુવાન સાથે વાતચીત કરી રહ્યો હતો. શવજી રત્નસિંહને લઇ બારણામાંજ થંભીને બેસી ગયો. તેના મતે પદ્મનાભ તે ખેડૂત સાથે મહત્વની વાતચીત કરી રહ્યો હતો. વાત ધીમા, અતિ ધીમા અવાજથી થતી હતી અને તે શવજીને કે રત્નસિંહને કાને નહોતી આવતી. તે કાને ન આવે એટલે દૂર રહેવામાંજ શવજીને પોતાની નૈતિક ફરજનું પાલન લાગ્યું.

થોડીવારે પદ્મનાભે પેલા પુરૂષને રજા આપી. ત્યારે શવજીએ રત્નસિંહને સભા મંડપ તરફ સાથે લીધો. પદ્મનાભ શાન્ત ચિત્તે વિચાર કરતો બેઠો હતો. તેનું ભગ્ન લલાટ દીપકના તેજમાં ચમકી રહ્યું હતું.

“આવો રત્નસિંહ! મ્હેં તમને મારે ત્યાં આવવાનું કહ્યું હતું પણ ધણુંખરું હું અત્યારે મંદિરમાંજ બેસું છું. તમને ધેંકો તો પડ્યો જ

* ખરું નામ પતેશ્વર.

હશે.’ ‘નારે, હું તેમને સીધા અહીં લઇને આવ્યો છું,’ શવજીએ જવાબ આપ્યો. ‘સાફ હવે બંને બેસો, જુઓ, આજ રાતનો આપણે હવે વિચાર કરવાનો છે. ઠાકરડાએને મન આજ રાતનું જોટલું મહત્વ છે, તે કરતાં આપણને આપણી યોજનાનું વિશેષ મહત્વ છે.’

‘તમે હુકમ આપો. તેનો અમલ કરવા અમે સોળ માણસો તમારા હાથ નીચે તૈયાર છીએ. વધારેની જરૂર હોય તો અત્યારે જ મારા આપુને કહી બ્યવસ્થા કરી લાવું.’ યોજનાની સફળતાની આશામાં શવજીએ કહ્યું. ‘ના, ના, ગાંધીભાઈ પાસેથી વિશેષ માણસો મેળવવાની જરૂર નથી. આપણે સોળમાંથી કેશવ જતાં પંદર અને રત્નસિંહ આવતાં સોળ માણસો તેમના કાવત્રાને પહોંચી વળીશું. જુઓ, તમારી બંનેની તથા સામંત અને કુંદનની ગોઠવણ અત્યેશ્વરમાં કરી છે. પેલા શિવચરણનો વિશ્વાસ પડતો નથી. તેને બીજું કામ સોંપીશું, તમારે કરવાનું એટલું જ કે ત્રિભગથી બીજા પહોરે આવનાર વટે-માણુઓ આશ્રય માગે તો તેમને આપવો પણ તેમને છૂટા ન થવા દેવા. ચાર કરતાં તે વધારે હોય તોજ સામંતને તમારે રાખવો નહિ તો સામંતને છૂટો કરી મારી પાસે મોકલી દેવો.’

‘ભાઈ ! તમે તો કહેતા હતા કે, ત્રિભગ તરફ જનારાઓને પકડવા કે મારવા. પછી વિચાર કેમ ફેરવવો પડ્યો ?’ શવજીએ પ્રશ્ન્યું.

‘વિચાર ફેરવ્યો નથી. પુટેલ પ્રજ્ઞરીને જીલાવામાં નાખવાની એ રીત હતી. ઠાકરડાએને સમાચાર મળી ચૂક્યા હશે કે મેં શિવચરણને શું કહ્યું છે.’

‘શું પ્રજ્ઞરી પણ ફૂટ્યો છે ? બદમાસ નહિ તો !’

‘હોય એ તો લોભ એ વસ્તુ જ એવી છે.’

‘જાનો લોભ ?’

‘ધનનો.’

‘કેવી રીતે ?’

‘પદ્મનાભનું કાસળ કાઢવાના કાવત્રામાં મદદ કરે તો કેશવ અને શિવચરણને ઠાકરડાઓની એક વર્ષની લૂંટ બક્ષીસ મળવાનો એકરાર થએલો છે.’

‘હોય નહિ!’ શવજી આશ્ચર્યથી બોલી ઉઠ્યો.

‘તદ્વન સાચું. પણ એ તો મુશ્કેલ છે તે બંને પક્ષોને માટે. પદ્મનાભ એમ કંઈ રસ્તામાં સૂતો નથી કે કેશવ અને શિવચરણ તેને ઊપાડી જાય! આપણે તો અત્યારે આજનો વિચાર કરવાનો છે. ઠાકરડાઓએ જીલ કરી છે. પીળું ફૂલ બે બાગમાં છે. ગામના પશ્ચિમના બાગમાં અને લીલા બાગમાં. ઉગમણા વાસના ઠાકરડાઓ ત્રિકમવાળા લીલા બાગે ભેગા થશે. અને બાકીના બે વાસના ઠાકરડા પશ્ચિમના બાગમાં મળવાના છે. કેશવે આ રચના રચી આપી હોઈ મુલાકાતીઓમાં ભાગલા પાડવાની આ યોજના હજી સુધી બીજા કોઈના બ્યાનમાં આવી નથી. તેમાં કેશવનો સ્વાસ્થ્ય છે.’’

‘ત્યારે તો બે બાજુએ જુદા જુદા ઠરાવો થશે.’ રત્નસિંહને શવજીએ આજની વાતથી તે જાણતો હતો તેટલો માહિતગાર કર્યો હતો, તેથી તેણે શંકા દર્શાવી.

‘‘વાત સાચી છે. લીલા બાગમાં અને પશ્ચિમના બાગમાં ઠરાવો જુદા થશે પરંતુ ચોરી માટેનું નિશ્ચાન તો બંને પક્ષે એક જ છે. અને તે કુંદનનું જ ધર. કુંદનને આજે ચોરી આપવી નથી. તેની જગા રત્નસિંહ સાચવશે.’’

‘જો એમ જ હોય તો કુંદનને કેમ ચેતવવો નહિ?’ શવજીએ પ્રશ્ન્યું.

‘ચેતવવાની જરૂર નથી. આપણી રચના જ એવી છે કે ધરમાં ગયા પહેલાં બંને પક્ષના માણસો પકડાઈ જાય.’

‘કવી રીતે?’

‘જુઓ,’ આજુબાજુ જોતાં પદ્મનાભે કહ્યું. ‘લીલા બાગના ઠરાવથી આવનારા ચાર માણસો બીજા પહોરે આવી અતલેશ્વરમાં મુકામ કરશે. તેમને કેશવે ખાત્રી આપી છે કે શિવચરણ મહારાજ રાત્રે

મંદિરમાં રહેનાર નથી. બરાબર મધ્યરાત્રિએ તેઓ મંદિરમાંથી નીકળી ચોપાટીઆમાં આવેલા કુંદનના રહેવાના ધરમાં પાછલા બાગથી પછાત તોડી પ્રવેશ કરે, તેમની આ ચોબના તારે અને રત્નસિંહે બૂળમાં મેળવવાની છે. તમારે તેમને અતલેશ્વરમાં જ રોકી રાખવાના છે.’

‘ને પશ્ચિમવાળાઓનું શું?’

‘તેમને માટે વાલખિલ્યેશ્વર આગળ ગીરધરની, ટોડાપોળ આગળ રણવીરની અને નેમીનાથ આગળ ગંભીરની ચોકીઓ મૂકાશે. અને છતાં જો ધાર્યા કરતાં બીજો જ રસ્તો તે લેશે તો કુંદનના ધર ફરતી પગનાભ પોતે જ ચોકી કરશે’. પગનાભે કહ્યું.

‘અરે, એવું હોય? બીજા ક્યાં મરી પરવાર્યા છે કે તમે એ જોખમભયું કામ લેશો?’ શવજીએ કહ્યું.

‘એમ નહિ. મારે પણ કંઈક તો કરવું જ જોઈએ ને!’ હસીને પગનાભે કહ્યું. રત્નસિંહે તે હાસ્યમાં નિશ્ચયના ઓળા બોલ્યા.

‘કુંદનના પાડોશી મોંઘા કાકાને અને તેમના દીકરાને એ કામ સોંપાય તો?’ શવજીએ થોડોક વિચાર કરી કહ્યું.

‘ના, ના, તેમને તો જાણુ પણ ન પડવી જોઈએ કે કાણુ આ માટે શું કરી રહ્યું છે. નહિ તો બધી બાજુ ઉંધી વળી જવા સંભવ છે.’ પગનાભે ચોકસાઈ દર્શાવતાં કહ્યું.

‘અતલેશ્વરના આશ્રિતોને રાત્રે મંદિરમાં બાંધીને હું તમારી સાથે આવું તો બને કે નહિ?’ રત્નસિંહે માગણી કરી.

‘હા, તેમ બને પણ સામંતને હું સાથે રાખવાનો જ છું. એટલે તમે મારી સાથે નહીં હો તો પણ ચાલશે.’

‘ના, ના, સામંતને તમે મારી પાસે મોકલી દેજો, રત્નસિંહ બહે તેમને સાથ આપે.’ સામંત દગાખોર નીકળે એવા બયથી શવજીએ રત્નસિંહની દરખાસ્તને ટેકો આપ્યો. પગનાભે મુંઝા રહી સંમતિ આપી.

‘તમે સોળ માણસોની વાત કરો છો તે સોળ જુવાન છે ?’
રત્નસિંહે જાણવા ખાતર પૂછ્યું.

‘તેમાં એક વૃદ્ધ છે અને તે હું. બાકીના બધા ઉછળતા લોહીના છે અને એક મહિનાની તાલીમ પછી કાવત્રા શોધવામાં એટલા પાવરધા બની ગયા છે કે હવે તો કાવત્રું ફોડવું તે એમને મન રમત વાત છે. ધીંગાણે ઉભા રહેવા તેમનું મન મહિનાથી તલપી રહ્યું હતું ત્યારે આજે માંડ નહિ જેવો અવસર તેમને પ્રાપ્ત થયો છે. અને તે અવસરને તેઓ ફટલા હર્ષથી વધાવે છે તે તો આપણે હવે પછી જોઈશું.’

‘એ તો યુવાન લોહી. ધીંગાણે હાથમાં ન રહે. ઇંડર ઉપરની ચવન બાદશાહની ચઢાઈ સાંભળી ખેતરમાંથી બારોબાર ઘોડીએ ચઢી હું ઇંડર તરફ દોડી ગયો હતો. મારાં માથાપ મને હજી શોધતાં હશે કે રત્નસિંહ ક્યાં ?’

‘શું કહો છો ? આવી રીતે તમે ધગમાંથી નાહો છો ?’ પદ્મનાભે આશ્ચર્યથી કહ્યું.

‘અને હજી ઘેરે જવાનું મન થતું નથી. એક જ બીક લાગે છે. હું એકનું એક સંતાન હોય માથાપ મને ફાસલાવી પટાવી ધીંગાણાથી દૂર નાસતો કરે તો ? એજ કારણે અરહુડર*ને આજથી છ વર્ષ પહેલાં પ્રણામ કર્યા છે. હવે જવામાં મને સાર નથી લાગતો. માથાપે મન વાળી દીધું હજી. પ્રભુ સૌનો બેલી છે.’

‘રાજપૂત વીર ! શ્વરાતનથી પોષાયા લાગો છો. નહીંતર આવા વિચારો સાધારણ રાજપૂતના ન હોય. ધીંગાણા તરફનો પ્રેમ અને ખડીઆમાં ખાંપણ લાંબને ફગવું એ તો તમારા જેવાથી જ થાય.’ પદ્મનાભે કહી કરતાં કહ્યું.

‘અને શું તમે વાલમના આપણા વીરોને ઓછા ગણો છો ? તમે માગો અને કોણ માથું નથી આપતું ત્યાં ખચર. બાકી ! રત્નસિંહને વખાણતાં તમારા એક અવાજે જીંદગી ઓવારી જતા વાલમના યુવાનોને બલી જવ મા.’ શવજીએ માંડું લગાડતાં કહ્યું.

* આજનું ઓઠાર.

‘એમાં તમારી બેકદર જેવું કંઈ નથી. યુવક માત્ર ધીંગાણે આગળ ધપવા માગે છે. પાછળ રહે એ તો મારા જેવા ઠરેલા લોહીવાળા આધેડ ભાઈ, વાલમના યુવાનો ધીંગાણે પાછા હટ છે એમ હું શી રીતે કહી શકું ? કસોટી એજ પારખાં હોય ને !’ પદ્મનાભે શ્વશુરને મનાવતાં કહ્યું. ત્યાં તો ગીરધર, રણુવીર, અને ગંભીર આવી પહોંચ્યા. શ્વશુરે તેમને તેમનો કાર્યક્રમ સમજાવી દીધો. ‘શાયંભયાં કુતૂહલથી ઉત્સુક એ યુવાનોએ સોંપાએલા કાર્યનો હર્ષથી સ્વીકાર કર્યો અને પૂછ્યું. ‘જીવતા ન પકડાય તો મરેલા ગામ આગળ રણુ કરી શકીએ કે કેમ ?’

‘ના, એમ ના બનવું જોઈએ. આખરે તો એ તમારા જ ભાઈ છે. કાલે એક થવાનો પ્રસંગ આવે તે વખતે આરાં ખૂન બહુ વગેવાય. માટે પકડીને જ સોંપી દેવા. આપણે તેમને છુટું કરતાં અટકાવવાનું કામ કરવાનું છે. મારવાનું નહિ.’ પદ્મનાભે ચોખ્ખટ કરી.

‘ભલે, પણ દાઝ તો એવી ચઢે છે કે હાથમાં આવે તો અધ-મૂઆ તો કરી જ નાખીએ.’ ગીરધર બોલ્યો.

‘જે, જે, જીલતા. એ પણ વાલમનું પાણી છે. તમારા કરતાં એ વધારે અભિમાન ધરાવતા હશે.’ પદ્મનાભે ચેતવણી આપી.

‘ભલેને ધરાવે. વાલમનું પાણી ગમે તેમ પીધું હશે પણ પદ્મનાભની પ્રેરણાનું પાણી જ્યાંસુધી તેમણે પીધું નથી ત્યાંસુધી અમે તેમને અમારી હારમાં ગણવા તૈયાર નથી.’ ગંભીરે ગંભીર બનીને કવિત્વ પ્રગટાવ્યું. પદ્મનાભને હસવું આવ્યું. રત્નસિંહ પદ્મનાભની હસતી મુખમુદ્રા જોઈ રહ્યો. તેને પદ્મનાભમાં અદ્ભુત યોદ્ધાનો ભાસ થયો. ‘શું પદ્મનાભે યુદ્ધ ખેડ્યું હશે ? ના, ના, એ તો ફક્ત આભાસ જ હશે. આવો બ્રાહ્મણ યુદ્ધે ચઢે પણ ખરો ? ત્યારે બ્રાહ્મણોમાં ક્ષાત્ર તેજ કેમ ઝળકતું હશે ? આજના બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિયરૂપ ધારે તો ? અનેક પરશુરામો યવનોનું બીજ સરખું રાખે કે ?’ રત્નસિંહ ત્રિધારે ચંદ્યો.

‘આવો ગાંડજીભાઈ !’ એ પદ્મનાભના અવાજે રત્નસિંહને સ્તેજ કર્યો.

‘આ આપણા નવીન મહેમાન રત્નસિંહ ભાઈ.’ ગાંગુભાઈને રત્નસિંહે શવજના પિતા તરીકે ઓળખ્યા. તેમનું નામ તેણે શવજ પાસેથી રસ્તામાંની વાતચીત ઉપરથી જાણી લીધું હતું.

‘આવો ભાઈ ! તમારા જેવા શૂરવીરોની આજે બહુ જરૂર છે. અણીને અવસરે તમે આવ્યા છો ત્યારે અમે તમારો ઉપકારજ શીરે ચઢાવીએ છીએ. પ્રભુ તમને તમારા કામમાં સહાય કરે. કેમ પદ્મભાઈ ! પછી તમે બહુ કામ ગોઠવી દીધું કે શું ?’

‘હા, એ તો બહુ નક્કી થઈ ચૂક્યું છે, કામની સોંપણી થઈ ગઈ છે એટલે વધુ વિગતો સવારેજ જાણવા મળશે. આજની રાત પૂરી થવા દો. જવ ગીરધર, રણધીર, આપણા ભાઈઓ સાથે કામે ચઢી જાઓ. શવજ, રત્નસિંહને લઈ તમારે ઠામે જાઓ. અને કલ્લા મુજબ સામંતને મારી પાસે મોકલજો’ પદ્મનાભે તેમને રવાના કર્યા. હર્ષભર્યા શૂરવીરોમાં અપવાતની આજ્ઞામાં ને આજ્ઞામાં ત્રણે જણા ઉતાવળે ચાલી નીકળ્યા. શવજ રત્નસિંહને ગામના રસ્તાઓથી અને ભાગોથી પરિચિત કરતો અતલેશ્વર તરફ જવા નીકળ્યો. પદ્મનાભના આજ્ઞા સુધીના કામથી મુગ્ધ બનેલા ગાંગુભાઈ આશ્ચર્યથી પદ્મનાભ તરફ જોઈ રહ્યા. પદ્મનાભ હાથની આંગળીઓના વેદા ગણી રહ્યો હતો. ગાંગુભાઈએ આશ્ચર્યથી પ્રશ્ન ‘કેમ, શું કરો છો, બહાદેર ?’

ઝડપથી આંગળીના વેદા ગણતા પદ્મનાભ બોલ્યા.

‘આ છોકરો વાલમ માટે સર્જાયો છે.’

‘કાણુ ? કયો છોકરો ?’

‘પેલો, શવજ સાથે હમણાં ગયો તે.’

‘કેમ ?’

તે વાલમ માટે મરવાનો છે. વાલમ પર તેનો ઉપકાર રહેશે. છતાં જેને માટે તે મરશે તેને આ છોકરા પ્રત્યે માન નહિ હોય.’

‘આનું વળી કયોથી લાભ ?’ હસી પડતાં ગાંગુએ કહ્યું.

‘માફ જ્યોતિષ અને રત્નસિંહની મુખરેખા કહે છે.’ પદ્મનાભે કહ્યું.

પ્રકરણ ૪ થું

કારણ શોધાય છે

(સોરઠો)

જે જેથી નવ થાય, તે તે કેા દિ નવ કરે;

હંસ મત્સ્ય નવ ખાય, જે જમલો રુવાદે જમે.

શાન્ત મંદિરના એક ખૂણા તરફ પૂજારીએ ધીમે ધીમે આવી બેસવાની જગા કરવા માંડી. ત્યાં તો ગાંગળાએ તેને કહ્યું.

‘અરે મહારાજ ! મારે ઘેર જમ કહી આવેા ને કે આવતી કાલે જીવારના મોઢા ખેતરમાં વાઢ કરવાનો છે, માટે મજુર કરવાનું મોઢાનને જમને કહી આવે.’

પૂજારીએ ‘હા, જાઉં’ કહી ઉઠી ચાલવા માંડ્યું. મંદિરમાં ફરીથી નીરવતા વ્યાપી રહી. ચાલ્યા જતા પૂજારીના પગના અંગુઠાના ‘પટ, પટ’ ચતા અવાજ સિવાય બીજો અવાજ ન હતો સંભળાતો. ગાંગળાએ એ નીરવતાનો ભંગ કરતાં કહ્યું.

‘પગલાપા ! આ ઠાકરડાઓ માટે તમે શું ધારો છો ? આપણી રીત સફળ થશે ખરી ?’

‘સફળતા કે નિષ્ફળતાનો આધાર તેના કામ કરનારાઓની બાહોશી ઉપર રહે છે. આ ઠાકરડાઓ તો એમજ ધારે છે કે નામરેા ગામમાં ન હોય તો સાફ, સાથે સાથે હું પણ.’

‘એમ કેમ ? તમારે માટે શું ?’ અચાંબો પામી ગાંગળાએ કહ્યું.

‘તેમના ચાલતા કાર્યમાં હું વિમરૂપ છું એમ તેઓ માને છે. તેમનું ચાલે તો મને આ ગામમાંથી જીવતો કે મરેલો આ ધડીએજ કાઢી મૂકે. પણ તેમ કરવું તેમને સહેલું નથી લાગ્યું એટલે જ આડી રીતે કામ લીધું છે.’

‘શી રીતે ?’

‘શિવચરણ પૂજારી અને કેશવને પક્ષમાં લઈ તેમણે આપણા બચાવના તરફથી જાણી લેવાની બાજુ રચી છે, અને તેમની જ મારફત મને જીવતો ગુપ્ત કરવાની તેઓ તરફીય રચે છે.’

‘શું કહો છો ? આ બધું ક્યાંથી જાણ્યું ?’

‘મારાજ માણસો મારફતે. સૌજ માણસ કરતાં વધુ માણસોને ઉપયોગ મેં કર્યો નથી અને આ હકીકત આજેજ જાણી.’

‘જો એમજ હોય તો અમારે ને તમારે ચેતતા રહેવું જોઈએ. ઠાકરડાઓનો ભરોસો નહિ. ક્યે વખતે શું કરી બેસે તે ન કહી શકાય.’

‘તેઓ ક્યે વખતે શું કરશે તે હું સમજું છું, માટેજ હું નિશ્ચિંત છું. તેમની યુગ્મશ નથી કે તેમનું ધાયું કરી મને ગુપ્ત કરી શકે.’ પશ્ચનાભે ગૌરવથી ઉમેયું.

‘અજબ હિંમત, પશ્ચનાભ !’

‘હા, પણ એક વસ્તુ મને હજી સુધી સ્પષ્ટ નથી સમજતી કે કુંદનનું ધર આજે પાંચમી વખતે કેમ ઠાકરડાઓનું લક્ષ્ય બને છે ? તે ધર સાથે તેમને એટલો બધો શું વેરભાવ છે ? નથી કુંદનના ધરનાં માણસો ખેતી કરતા કે નથી તેમને જમીન, પછી તેમને સજાવવામાં તેઓ ક્યો લાભ જોતા હશે ?’

‘હા, એ વાત વિચારવા જોવી છે, શું આજે તેજ ધર ઉપર તેમની ચોટ છે ?’ ગાંગજીએ પૂછ્યું.

‘હા, વળી મળેલી ખજર પ્રમાણે ધનમાલની ચોરી થવાની નથી પણ માણસ ચોરાશે એમ લાગે છે.’ પશ્ચનાભે ગંભીરતાથી કહ્યું.

‘શું આ તમે સાચું કહો છો ? બે વર્ષ પહેલાં જ એવો બનાવ બન્યો હતો, કુંદનના બાપને તે લોકો જીવતો ઉઠાવી ગએલા, બહુ શોખો અને ન જડયો. પાંચ દિવસ પછી ગામના આથમણ સિમાડાના બાલી કુવામાંથી તે બેભાન અવસ્થામાં મળી આવ્યો હતો. તેને પૂછતાં તેણે જણાવેલું કે બે કાળી આખો સિવાય કંઈ ન દેખી શકાય એવાં માણસો વચ્ચે તેને રહેવું પડ્યું હતું અને તેને કુવામાં છોડી ચૂકતાં

કહી દીધેલું કે નાત કે ગામની પંચાતમાં એક અક્ષર પણ બોલીશ તો ખીજી વખત પાણીથી ભરેલા અવાવર કુવામાં ઉપરથી ધકેલી દેવાશે. આ ખીકથી તે જીવ્યો ત્યાં સુધી ગામ કે નાતની પંચાતમાં તે મર્યો નહિ અને એજ મહાયિંતાએ તેનો પ્રાણ લીધો.' આજે કાણ ચોરાવાનું છે ?

‘એ નક્કી નથી. ઠાકરડાએ એક રીતે તો બૂલ ખાધ બેઠા છે.’ ‘ખીજા પુલ’ની સંજ્ઞાએ તેમનામાં સ્થળભેદ ઉભો કર્યો છે. એટલે બે બાજુએ મળતા માણસો શું શું ઠરાવ કરે છે, તે હવે જોવાનું છે. હું માનું છું કે, લીલા બાગમાં મળનારાને બાતમી મળી જશે કે, કુંદન ખારડપોળની ચોકી ઉપર રહેવાનો છે. એટલે તેના ઘરમાં ખીજાં માણસોમાં તેની પત્ની અને તેની વિધવા મારણાં. આ બે પૈકી એકને ઉઠાવવાની તેઓ વેતરણ કરશે. પણ તેના મૂળમાં શું ? તે બેમાંથી કાણ પંચાતમાં જાય તેમ છે ?’

‘એજ જોવાનું છે ને ? એટલું સમજાતું હોત તો પછી ગુજરાતના સુદ્ધાના દિવાન ન બની બેસત આપણે પચ્ચભાઈ !’ પચ્ચાનાબનો સ્વમાનશીલ આત્મા આ વાક્યે ધવાયો. તેણે માન્યું કે ગાંધીજીને મન એ ટાણાની કંઈ કિંમત નથી.

‘હા, જુઓ હું માનું છું કે, એમ થવામાં બે કારણો મુખ્યત્વે હશે. પહેલું કારણ એ હોઈ શકે કે કુંદનનું ઘર નાતના પટેલનું ઘર છે. ઠાકરડાએને નાગર ન્યાત સાથે વેર છે, એટલે ન્યાતના પટેલને જ પહેલાં સંભાળવો એ તેમની નીતિ હોય. ખીજું કારણ એ હોઈ શકે કે, જીવતા જીવને ઉપાડી જઈ તેની કિંમત લઈ પાછો આવવો. કારણ કુંદન પાસે ધન છે, જમીન નથી.’

‘એમ માની લઈએ છતાં મન આગળ ચાલતું નથી. ધન લેવું હોય તો ધન ચોરે. માણસ ચોરી તેનું ધનથી વળતર શા માટે કરે ?’ ગાંધીજીએ આંખ ઝીણી કરી કહ્યું.

‘ત્યારે છેલ્લું એકજ કારણ હવે આપણે માનવાનું રહ્યું કે કુકા મહેતાના ભત્રીજા કુંદનનું ઘર કાકાની કડવી જીભનો ભોગ થઈ પડ્યું

હશે. મને આજેજ સમાચાર મળ્યા છે કે, 'ઠાકરડાઓને નાક લીટી ખેંચાવી ગુજરાત બહાર ન ચૂકી આવું તો 'નાગર ન્યાતનો હું પટેલ મટી જઈ.' એમ કુકા મહેતાએ સરઆતમાં કહેલું. તે તેમના મોંમાં પાછું મુકાવી ગુજરાત બહાર કુકા મહેતાને કાઢવાની ત્રેવડ ઠાકરડાઓના ત્રણે વાસ મળીને કરતા હોય તો બનવા જોગ છે.' સાધારણ વાત કરતો હોય તેમ પદ્મનાભ બોલ્યો.

'આ વાત કોણુ લાવ્યું ? મને તે અક્ષરે અક્ષર સાચી લાગે છે. નાગરોનું ગુમાન તેમને દુઃખ આપે છે, એમાં તો શક નથી, પરંતુ કુકા મહેતા જેવા બચ્ચાડ અને જોછા બોલા આજેવાન પણ જ્યારે એ વચનો કુંદનના બાપના મરણ વખતે બોલેલા તે શબ્દોએ ઠાકરડાઓ ઉપર અસર કરી હશે, અને પરિણામે આજે પાંચમી વખત કુંદનના ઘરનો વારો આવ્યો હશે.

'મને તેમ હોય આપણે તો બનતો પ્રયત્ન કરી તે ચતું અટકાવવું જોઈએ. કુંદન ઘરમાં નથી એમ માની ગેરલાભ લેવાની તેમની વૃત્તિઓ આગળ ન વધે માટે કુંદનને અતજેશ્વરની ચોકીમાંથી મુક્ત કરી ધરે રહેવાનું મેં સ્વયં કયું છે. એટલે તે લોકો કદાચ ફાવશે તો પણ કંઈ લાંછન દેનાર બનાવ બનવા નહિ પામે.'

'મારું માનવું છે કે ઠાકરડાઓ સાથેના આ કલહ નાગરોએ ઉદાર દીલથી પતાવી દેવો જોઈએ. તેમને એક જ વસ્તુ જોઈએ છે. તેમના ગુજરાત માટે સારી જમીન, નાગરોએ એક યા બીજા કારણે ઠાકરડાઓ પાસેથી કેટલીક સારી જમીન પચાવી પાડી છે. તે કારણે તેમનામાં આ ઝેર રેડાયું છે. નાગરો જો ઉદારતા દાખવી એ પચાવેલી જમીન જ પાછી આપી દે તો હું માનું છું કે ફરીથી તેમને આ કલહમાં ઉતરવાની જરૂર ન પડે.' ગાંધી બોલ્યા.

'ના, હવે તો એમ પણ નથી રહ્યું, ગાંધીબાઈ! હવે તો તેઓ એટલી હદે આવી ચૂક્યા છે કે તેમના આ કલહનું મૂળ કારણ હવે કારણ તરીકે નથી રહ્યું. કારણ તરીકે રહ્યું છે ફક્ત વૈમનસ્ય. કુદરતે વાલના બક્ષ માટે શિયાળ બનાવ્યાં ત્યારે વાલ કુધાની તૃપ્તિ માટે

નહિ પણ વગર જુએ પણ શિયાળ મારવા માંડ્યા અને આખરે તેમની સ્થિતિ શિકારી અને શિકાર જેવી થઇ પડી. ઠાકરડાઓને મન હવે તો એ હરામ ચરકા પડ્યો. તે કદિ ન છૂટે.’

‘તો પછી શું થાય? ઝોછાજ કંઈ નામરોથી ઠાકરડાઓના વાસમાં જઈ ધરકડારો કે ઢોર અને માણસો ઉપાડી જવાશે? કેટલુંક તેમણે સહન કરવું પડશે, કેટલીક આપણે મદદ કરવી પડશે અને કેટલીક તેમણે હોશિયારી રાખવી પડશે.’

‘એ સાચું પણ તમે કેં નવીન જાણ્યું છે?’

‘શું?’

‘પંડ્યેશ્વરની પોળમાં વિશ્વનાથને ત્યાં નવા આવેલા મહેમાન તમે જોયા છે?’

‘ના, કાણુ છે?’

‘નાગર છે, શુદ્ધ નાગર છે, અને નાગરને ત્યાં ઉતર્યા છે,’ હસતાં હસતાં પદ્મનાભે કહ્યું.

‘હોય તેમાં નવું શું?’

‘નવું એ જ કે ઠાકરડાઓએ નાગરોની મહેમાનગીરીઓ આદરી અને નાગરો-એવા બોળા ન હોવા જોઈએ છતાં-બોળા છે કે ઉંડી તપાસ કર્યા વિના અજાણ્યાને ધરનો મણી ભર્યાં બાદમાં ધરમાં ધરના માણસની જેમ હરતો ફરતો કરી દે છે.’

‘છે કેં નવા જુની?’

‘હા છે જ. પણ એમાં કંઈ કારણુ નથી જડતું કે ઠાકરડા આટલી હદે શા માટે જાય?’

‘કેમ?’

‘વિશ્વનાથની કન્યા રંભાને ઉડાવી જવાના કારણે એ ભયંકર તરફથી રચાઈ હોય એમ લાગે છે.’

‘તો પછી બધો બેદ તમે ખુદ્દો કેમ નથી કરતા?’

‘મને હજી શંકા છે કે વખતે મારી ધારણા ખોટી પડે તો નામરો મને દ્વેષભાવથી જોતા થાય. હજી પાકી ખાત્રી પછી હું સર્વ’

વ્યવસ્થા કરીશ. રત્નસિંહ એ કામને લાયક મને લાગે છે અને જરૂર એ કામ તે પાર પાડશે એમ તેની શુદ્ધ ચકાસતાં મને સમજાયું છે.’

‘એવાં કામમાં કારણુ શેષવા બેસીએ તો કેં મેળ ન ખાય. કન્યા ગયા પછી કારણુ જડે તે શા કામનું?’

‘ના એવું નજ બને. છતાં એમાં કાંઈ ગૂઢ કારણુ સંતાએલું છે. અને તે મને તો કેશવનું લાગે છે. કેશવ હવે આપણા ગામનેા થોડા દિવસનો મહેમાન છે. એમ મળતા સમાચાર ઉપરથી જણાય છે. છતાં આજ રાત્રે તેની ખબર.’

‘કેમ, આજે તેનું શું છે?’

‘મારી ટોળીનો એ કેશવ ફટયો છે. ત્રણ કારણુ ધનલોભ, સ્ત્રીલોભ અને અસ્યા.’

‘એ બધું શી રીતે મેળવશે?’

‘મને ઠાકરડાએને સોંપી ધન મેળવશે. ફટલું ખબર છે! ખાર માસની લૂંટ! નવા નાગર મહેમાન પોતાના મિજમાનની કન્યા ઉઠાવી કેશવને સોંપશે અને કેશવ ગામ છોડી દૂરદૂરનાં ગામમાં જઈ મેળવેલાં ધન અને સ્ત્રી વડે પોતાનો નવો સંસાર સમરશે.’

‘કેશવ તો વડ નગરો નાગર છે.’

‘રૂપધેલો માનવી નાતજાતનાં બંધનો સ્વીકારે ખરો કે?’

‘ત્યારે કેશવની શી કસોટી કરી તમે તેને લીધેલો?’

‘મેં લીધો એજ સાફ કયું’ છે કે તે ફાવટમાં નથી. ખીજા કાષ્ટને સોંપાયો હોત તો હાથમાં ન રહેત એટલુંજ નહિ પણ વધુ પ્રપંચો આપણી અજ્ઞાનતામાં રમી જાત.’

‘એ પણ સાચું. આજ રાત્રે એની શું ખબર?’

‘પીળા ફૂલનો ભેદ એ જાણે છે અને આપણી ગુપ્ત હકીકતો તેણે સામા પક્ષને પહોંચાડી દીધી છે. મેં તેને પીળા ફૂલનો ભેદ મધ્ય રાત્રિ સુધીમાં મને આવી કહેવાનું જણાવ્યું છે. અને જો તેમ નહીં થાય તો આવતી કાલે ગામના ન્યાય પંચે તેનો ન્યાય કરવાની દરખાસ્ત હું રજુ કરીશ.’

‘પન્નભાઈ! આપણી કંઈ ભૂલ તો નથી થતીને કે જે કારણે કુંદનનું ધર હુંટાઈ જાય?’ શંકા દર્શાવતાં ગાંગુભાઈએ કહ્યું.

‘નહિ એક પણ ભૂલ થવા સંભવ નથી. કુંદનના ધરને ફરતી છેવટની ચોકી મારી છે.’

‘શું કહો છો?’ હર્ષમાં આવી બધા ગાંગુભાઈએ કહ્યું: ‘તમે પણ અજબ છો પન્નભાઈ!’

‘એમાં અજબ શાનો?’

‘હું પણ આજે તો તમારી બહાદુરી નજરે જોવા આવું. જ્યોતિષનો ધંધો ફરનાર બુદ્ધિના યુદ્ધમાં જોવા દાવ ખેલે છે તેવા હાથોહાથની લડાઈ વખતે બચાવના દાવ ખેલે છે કે નહિ?’

‘ના, એ નહિ બને. હું એટલી ગુપ્ત રીતે ચોકી કરવા માગું છું કે હું બચાવ કરું છું એ હકીકત સામાવાળાને નિષ્ફળતા મળ્યા કરશે છતાં સમજશે નહિ, તમે આવશે તો આપણે બન્ને જાહેર થઈ જઈશું.’

‘ભલે, તો એમ રાખો, પણ આવી તકરારોનો અંત જલ્દી આવી જાય એમ કરવું જોઈએ.’

‘એ તો થશેજ.’

પૂજારી સમાચાર કહી પાછો આવ્યો. ગાંગુભાઈએ રજા લીધી. દૂરદૂર શિયાળવાના રડવાના અવાજ આવ્યા. રાત્રિનો પ્રથમ પહોર પૂરો થયો હતો. ચપળતાથી પન્નનાભ ઉભો થયો. કોઈના આવવાની રાહ જોતો હોય તેમ પીટપર અદ્ય વાળી ગૌરવભરી ચાલે તેણે મંદિરના સભામંડપમાં આંટા મારવા શરૂ કર્યા. પૂજારીએ તે જોયું. અને ઘણા દિવસના પારચયથી ગળીતા ચહેલા એ અચુર પુરુષ પોતાની ઓરડી તરફ ચાલવા માંડ્યું.

થોડીકવાર મોઢે બુકાની બાંધી એક ઠીંગણો માણસ મંદિરમાં દાખલ થયો. પન્નનાભે તેના મોં તરફ નીચા નમી કાન ધર્યો. આવનાર પુરુષે તેના કાનમાં એક શબ્દ કહ્યો અને આવ્યો હતો તે રીતે કોઈ પણ બાબતે જોયા સિવાય ચાલ્યો ગયો.

પન્નનાભે નીરતિ આસન ઉપર લંબાવ્યું.

પ્રકરણ ૫ મું

અભિસાર

(સોરઠા)

પ્રજ્ઞથી જીવનનો ફેરફાર અભિસારથી દીપ્તો;

મૃદુ હૈયાને છેલ્લું કેશવ તે' સાને દીધો ?

‘રાત્રિનો પ્રથમ પહોર તો આમ પૂરો થયો પણ હજી એમનાં દર્શન થયાં નહિ.’ દૂર શિયાળવાં રડતાં સાંભળી અલકાએ મનને કહ્યું. આગ્રજણની ધટામાં રાત્રિએ આવવું અલકાને મન દુષ્કર થઈ પડ્યું હતું. પણ પ્રજ્ઞથી કેશવનો સંદેશો હતો એટલે બીક, સભ્યતા, અને વ્યવહારનિપુણતાને પણ બાબુએ મૂકી તે રાત્રિએ પ્રથમ પહોર સમાપ્ત થયા પહેલાં ગામની ઉત્તરે આવેલા આંબાવાડિયામાં આવી ઉભી હતી.

‘કેટલું સુંદર નામ ? ‘કેશવ.’ અને હૃદય, જાણે વિક્સેલ ગુલાબનું ફૂલ. આવો પ્રેમી પતિ તરીકે સ્વીકારી લઉં’ તેમાં પ્રાસાદાસીને શા માટે ઓછું આવતું હશે ? નથી તેનામાં એક ખોડ, નથી તેનામાં રૂપ રંગની ખામી. માંડ વીસ વર્ષના યુવાનને માફ હૃદય અપાઈ કરી હું તેની હૃદયેશ્વરી બનું તેમાં બીજાઓ શા માટે આડે આવતા હશે ?’ અલકાનું હૃદયમંથન આગળ વધતું હતું.

‘પદ્મનાભે આજે ગામને એક મથાળે લાવી ચૂક્યું છે. તેની ટાળીમાં મારો કેશવ કેટલો મહત્વનો અને આદર્શ પાઠ ભજવે છે ? તેના વિના પદ્મનાભને ધડી પણ ચાલતું નથી. જાણે પાથરનો સારથી કુખ્ય ! કેશવ, કેશવ, મુજ હૈયાના આધાર, પ્રજ્ઞાના સ્વામી અને જીવનના નાથ, તારે માટે હજારો જન્મનું તપ પણ ઓછું પડે ત્યાં તું મને પ્રથમ જન્મેજ પ્રાપ્ત થયો.’ આંબાવાડિયામાં સહેજ ખડખડાટ થયો અને તેણે મનને પૂછ્યું ‘આબ્યા ?’ દૂરથી કાષ્ઠનાં પગલાં સંભળાયાં ‘કોણ હશે એ ?’ અંધારી રાતે કાષ્ઠ દેખાતું ન હતું. પગલાં

તદ્દન નજીક આવ્યાં. તે દિશામાંથી એકાએક અવાજ આવ્યો. 'અલકા ! આવી પહોંચ્યો છું.' નજીક આવેલા કેશવને અલકા ભેટી પડી.

‘વહાલા ! આટલી બધી વાર ?’

‘કેમ બહુ વાર થઈ ?’

‘અરે શું ? હું તો વાટ જોતી થાકી નિરાશ થઈ ગઈ. ત્યારે પગલાં સંભળ્યાં.’ કેશવને લપેટાતી અલકા બોલી.

‘અલકા ! આજે તો બહુજ ધમાલમાં હતો, સારું થયું કે તને મોલાવેલી એ યાદ આવ્યું. નહિ તો લીલા બાગમાંથી સીધા પશ્ચિમના બાજે પહોંચી ગયા હોત.’

‘એટલો મારો શું વાંક હતો ?’ વહાલથી અલકાએ પ્રશ્નયું. તેનું લલ્લાટ ઉંચું કરી મુદ્રતાથી કપોલપર હસ્ત ફેરવતાં કેશવ બોલ્યો.

‘ઠાકરડાઓ તે બે બાગમાં મસલત કરનાર છે. તેની ગુપ્ત ખાતમી મેળવી લાવવાનું પદ્ધતિએ મને સોંપ્યું છે.’ કેશવે અર્ધ સ્વરે ઉચ્ચાર્યું. અને અલકાને ગાઢ આશ્લેષ દીધો.

‘મૂઆ ઠાકરડાઓ; આમ ભાગી અને ક્યાંથી મસલતો કરવા બેળા થાય છે. કેટલા પ્રયત્નોએ આમ મળીએ ત્યાં તેમની કંઈક તો આડખીલી હોયજ.’ કેશવને ખભે લટકી રહીને અલકાએ કહ્યું.

‘ગામને ખાતર, પ્રેમનો પથ ભોમ આપવો પડે. અલકા !’

‘જરૂર પડે સર્વસ્વનો ભોગ આપવા તૈયાર છું, પણ આમ વારે ધડીએ મહા મહેનતે થતા મેળાપમાં વિઘ્ન આવે, તે મને નથી ગમતું.’ કહી અલકાએ કેશવને ગાઢ આશ્લેષ દીધો.

‘અલકા ! તેથી પણ મારી કામગીરી પૂરી થતી નથી.’ તેને પટાવતાં કેશવ બોલ્યો.

‘વળી શું બાકી છે ?’

‘પેલા વિશ્વનાથને ત્યાં મહેમાન આવ્યા છે. તે ક્યારે જવાના છે, તેની પણ મારે તપાસ રાખવાની છે.’

‘એમાં તે શું, એ તો મને ખબર છે. મારા માસાને આજે જ તેમણે કહ્યું હતું કે, હજી એાછામાં એાછા દસ દિવસ તો થશે જ,’ અલકાએ વાત કહી સંભળાવી.

‘પણ એ તો અમારી ધારણાથી અવળું થયું ગણાય.’ કેશવે બાળ હાથ કરવા પાસે ફેંક્યો.

‘કેમ ?’

‘પદ્મભાઈની ગણતરી મુજબ તો તે આજે જ રવાના થાય તો ઠાકરડાઓ સાથે મુલેહ જલદી થાય તેવા યોગ છે.’

‘એમ કે ?’

‘હા, વળી મારી પાસે બીજી પણ બાતમી છે કે જો તે આજે જ અને અત્યારે જ ચાલ્યા જાય તો આપણાં લોકોનો યોગ જલદી થાય એમ છે.’

‘એ શા ઉપરથી કહો છો ?’

‘હું જો વિશ્વનાથના મહેમાનને આજે જ મોકલી દેવામાં સફળ થાઉં તો પદ્મનાભે તારા માસાને મનાવી આપણાં લોકો કરી દેવડાવવાનું માથે લીધું છે.’ કેશવે જાળ પાથરી દીધી.

‘શું કહો છો ?’

‘મારા સમ, અલકા ! મને તો હવે સ્વર્ગ’ એ આગળ જ દૂર જાણે છે.’ અલકાને વધારે લલચાવવા કેશવે કહ્યું.

‘પણ એ મહેમાન આજે જાય કેમ ?’ વિચાર કરતી અલકા બોલી.

‘ઉપાય મારી પાસે છે, પણ તેનો અમલ કરવો તારે હાથ છે.’

‘શું ?’

‘કેશવ નામે એક વિસનગરનો બ્રાહ્મણ તે મહેમાનનો ખાસ મિત્ર છે. તું જો તે મહેમાનને અત્યારે જઈ એમ કહે કે, ‘આજે રાત્રે બીજો પહોર પૂરો થતાં પહેલાં વિસનગરનો કેશવ તમને તેના કારણે બોલાવે છે. તો બધું કામ પતી જાય.’ કેશવે અલકાને ચાવી આપી.’

‘પણ એમ કરવાથી કાંઈ વિધિ તો નહિ આવી પડે ને ?’ અલકાએ ગભરાતાં કહ્યું.

‘ના, પણ તારે આ વાત તેને ખાનગીમાં કહેવી. તારી ઉત્તર તરફની બારી અને તેની ચુકામની મેડીની બારી અડીઅડીને છે. તેને જગાડી અત્યારે જ તું એટલું કરી શકે તેમ છે.’ કેશવે રસ્તો અતાવ્યો.

‘તે તમે શી રીતે જાણ્યું?’ આશ્ચર્ય પામતાં અલકા બોલી.

‘મારું કામજ એવું શોધી કાઢવાનું છે.’ હસતાં હસતાં કેશવે કહ્યું.

‘તમારી આ યોજનામાં ગામને કાંઈ ઘડ્યો પહોંચે તેમ નથી ન?’

‘જરાપણ પણ નહિ, પછાબાઈએ ઘડી કાઢેલી યોજના છે.’ ધૂત કેશવે કહ્યું.

‘પછી આપણાં લમ કરાવી આપવાનું પછાનાભે માથે લીધું છે?’ અલકાએ મૂળ વાત પકડી.

‘હા, માથે લીધું છે એટલુંજ નહિ પણ વચન આપ્યું છે.’ કેશવે અલકાને વિશેષ દાખી.

‘તો અત્યારે જ એ કામ પાર પાડી દઉં.’ અલકાએ એક હાથ છૂટો કરી ચપટી વગાડવાનો ચાલો કર્યો.

‘પણ સંદેશો કહેવામાં કુશળતા વાપરવાની જરૂર છે. જે શબ્દો હું કહું એજ તારે કહેવાના છે, ભૂલ ન થાય.’ કેશવે તાકીદ આપતાં કહ્યું.

‘ફરીથી કહો જોઉં?’

‘આજે રાત્રે બીજને પહોર પૂરો થતાં પહેલાં વિસનમરનો કેશવ તમને તેના કારણે બોલાવે છે.’ ‘તેના કારણે’ શબ્દો પર બાર દહ કેશવે અલકાના ખભે હાથ દીધો.

‘બરાબર ચાલ રહ્યું.’ અલકા એ શબ્દોને પી ગઈ.

‘જો કામ પાર પડે તોજ આપણાં લમનું પતે એમ છે.’ અલકાને ચીમકી આપતાં કેશવે કહ્યું.

‘મીન મેખનો ફેર ન પડે, ગામને કારણે તમે આટઆટલું સહન કરો અને અમારાથી એક સંદેશો પણ ન પહોંચાડી શકાય?’ કહી અલકાએ ગર્વથી ડોક ટટાર કરી.

‘ગામના કામમાંજ આપણું કદ્યાણુ છે, અલકા!’ અલકાને ફેસ-લાવતાં કેશવ બોલ્યો.

‘તમે સાચવળે ઠાકરડાઓમાં ફરતાં કોષ્ટ ધળ ન કરી બેસે તે.’ અલકાએ કેશવને તેની પોતાની સંભાળ રાખવા કહ્યું.

‘મને તો અલકા કેંજ થનાર નથી.’ ગર્વમાં કેશવે કહ્યું.

‘આ નિરવ રાત્રિ અને શૂન્ય પ્રકાશમાં માનવીએ માનવી અચાનક બેટી પડતાં બયની આશંકા જાગી ઉઠે અને તેમાં અવિચારી કૃત્ય થઈ જાય એ સંભવિત છે.’ અલકાએ શંકા દર્શાવી.

‘અલકા! નિઃશંક રહે. એક બાણુ ઠાકરડાઓનું ઝુંડ અને બીજા બાણુ પદ્મનાભની ચોકી, કાણુ ચઢે તે તને ખબર છે?’

‘કેમ નહિ? કાણુ નથી જાણતું કે પદ્મનાભની અચૂક દષ્ટિ આગળ વિશેષ વિચારવાનું હોતુંજ નથી?’ અલકાએ ખાત્રી દર્શાવી.

‘તો જલ્દી કર, હું પણ પશ્ચિમના બાગે જઈ આવું.’ કહી અલકાને ગાઢ આશ્લેષ સાથે કપોળ પર ચુંબનોની ઝડી વરસાવી કેશવે તેને છૂટી કરી. પ્રણયમય અલકા પ્રણયીનું સોંપેલું કાર્ય પાર પાડવાના ઉત્સાહમાં ધર તરફ ઝડપથી ચાલી નીકળી. રાત્રિનો બધ તેને ડરાવતો નહતો. નિરવતા તેને અસર કરતી ન હતી. તે બીચારીને શું ખબર કે તેની બેસવાની ડાળ કેશવ તેના પોતાના હાથે કપાવી રહ્યો હતો! પ્રિયતમના કાવત્રાથી અનભિજ્ઞ અલકા! તું તારું સુખ દરિયામાં ડુબાડવા જાય છે કે શું?’

અને કેશવ! ‘પ્રિયતમા’ કહી તેને દગો દેવા માટે ભયંકર કાવત્રું રચી ગામ અને નેતાનો વિશ્વાસ ભંગ કરવાના પંથે પળનાં કેમ ન અચકાયો?

પ્રકરણ ૬ કું રાત્રિના મહેમાનો (સોરઠો)

જેવા જમના લોક, તેવા થઇ રહેજું પડે;
કાગ કલંધર હોય, કાચલ તેને હોતરે.

રાત્રિના બીજે પ્રહર પુરો થવાની તૈયારી હતી. ગીરધર પોતાના માણસો સાથે વાલખિલ્યેશ્વર આગળ આવી બેઠો હતો. નેમીનાથ આગળ મંબીરમણે પોતાની ચોકી શરૂ કરી દીધી હતી. ટોડા-પોળને નાકે રણુવીર અધીરાધથી ફેરા ખાઇ રહ્યો હતો. લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરમાં પદ્મનાભ સામંતની રાહ જોતો બહાર જવાની તૈયારી કરી બેસી રહ્યો હતો. ત્યારે અતલેશ્વરમાં સામંત, રત્નસિંહ અને શવજી મંહોમંહે વાર્તા કરી રહ્યા હતા. શીળો તાપ મંદિરના આગળના ભાગને અજવાળાથી ભરી દેતો હતો. સામંત બોલતો હતો.

‘ધનના ઢગલા ઉપર બેઠેલો સાપ એમ સપડાયો. અને કુકા મહેતાને બધો વહીવટ સોંપી તેને પોતાના મૃત્યુનો રસ્તો શોધી લેવો પડ્યો.’

‘હવે બંધ કરને એ લવારો, રત્નસિંહને સાબળવાના અને સમજવાના ધણા અવસર આવશે. આજ અણીના વખતે આવી વાતોથી જાહેરાત શું કરે છે?’ શવજીએ કહ્યું.

‘બરાબર છે. હવે એ વાત બંધ કરો, મધરાત થવા આવી અને પદ્મભાઇની ધારણા કંઈ ખોટી ન હોય.’ રત્નસિંહે વસ્તુસ્થિતિ સમજાવતાં કહ્યું. બાળુમાં બાધેલી ઘોડીએ હણુહણાટ કર્યો. રત્નસિંહ ઉઠી તેની તરફ ગયો. ઘોડીને કોઇની વાસ આવતી હોય તેમ વરંડા તરફ મોં ઉંચું કરીને હણુહણાટ કર્યા કરતી હતી. રત્નસિંહ કંઈક સમજ્યો. પાછો આવી તાપણી આગળ આવી બેઠો. ઘોડીકવાર કોઇ બોલ્યું નહિ. ઘોડીનો એકધારો હણુહણાટ ચાલુ રહ્યો. આખરે સામંતથી ન રહેતાયું. તે ઉઠ્યો અને અમરવું આડું કરેલું દરવાજાનું.

બારણું ઉઘાડી બહાર નીકળ્યો. ત્યાં સામેથી ચાર માણસો ખભે નાનકડાં રૂમાલ નાખી આવતા સામા મળ્યા.

‘ક્યાંથી આવો છો ભાઈ?’ સામંતે પૂછ્યું.

‘ત્રિભગથી.’ આવનારમાંથી એકે જવાબ આપ્યો. અંદર ઘોડીએ હણહણાટ બંધ કર્યો.

‘અત્યારે ભાગી રાતના કેમ?’

‘જરૂરી કામે. શું કરીએ ભાઈ? પીડા કાંઈ ઝાઝી છે? પણ અત્યારે હવે ગામમાં જઈ ક્યાં ધર ઉઘડાવીશું એમ ધારી તમને મોલતા સંભળી અમે અહીંઆં આવ્યા. તમારી જેમ અમે પણ રાત અહીં કાઢીશું.’ પેલાઓમાંના એકે કહ્યું અને બધા દરવાજા આગળ આવી ઉભા.

‘હા, આવો ભાઈ! તમે પણ ઠીક અમારી મદદે આવ્યા. ત્રિભગથી આવો છો? જૂઓ ત્યારે, અમે ત્રણ છીએ ભેગા તમે ચાર મળી સાત થયા. હવે વાલમના નાકામાંથી નાસનાર નાસશે શી રીતે? ભાઈ તમે અમને મદદ કરશો?’ સામંતે મત પૂછ્યો.

‘શાની મદદ?’ આવનારમાંના એકે પૂછ્યું. તેણે પોતાના સાથી તરફ અધારામાં પણ જોઈ લીધું.

‘આજે અમારા ગામમાં ચોરી થવાની છે અને ચોર લોકો આ પોળથી ત્રિભગ તરફ મધરાત પછી નાસશે એવી અમને ખબર મળી છે.’

‘એમ? જરૂર અમે મદદ કરીશું.’ આવનારમાંથી બે ઉત્સાહથી બોલી ઉઠ્યા.

‘ચાલો ત્યારે’ નવીન આગંતુકોમાંના બે જણાએ એકબીજાના હાથના અંગિળાં દવાવી સંકેતથી જાણે કહી દીધું કે ‘હવે ફાળ્યા આપણે.’ સામંતે બેળાભાવે બધાને તાપણી તરફ દોર્યા. રત્નસિંહ બાકી રહેલું છેલ્લું લાકડું અમિમાં નાખી રહ્યો હતો તેણે આવનારાઓને આવકાર આપ્યો અને સામંતની વાતની જાણે પ્રતિ કરતો હોય તેમ બોલ્યો.

“તમે પણ ક્યાં મેતમાં ઝોરાવાને આવ્યા? અમારા એકલાનાં કમ-નસિબ અમે નિભાવી લેત, ભાઈ! તમે ક્યાં ધીંગાણે સામેલ થવા અચાનક આવી પુઆ?”

‘શું કરીએ એ તો જોવા લેખ લખેલા,’ આવનારમાંના ઉંચા જણાતા એક ભાઈએ કહ્યું. ‘તમારી તેવી અમારી વલે.’

‘હા, એ તો છેજ ને!’ શ્વજી કંઈક યુક્તિ શોધતાં બોલ્યો.

‘અરે! રત્નસિંહ તમે પણ કેવા માણસ છો? આ તાપણું પતી ગયું છતાં વાળ કરવાનો વિચાર સરખો કરતા નથી. પછી અંધારે શું કરશો?’

‘કંઈ નહિ હવે રહેવા દોને ભાઈ! આ ભાગી રાતના વાળને શું કરવું છે? વાત પકડવા મથતાં રત્નસિંહે કહ્યું. તેને વહેમ રહેતો હતો કે કાચું તો કપાઈ જતું નથી ને?’

‘એમ તે ચાલે? કેટલા દિવસનો ચાક હશે? કાણ જાણે ક્યારેય ખાધું હશે. વળી હમણાં તો દોડદોડીમાં ઉતરવાનો પ્રસંગ આવી લાગશે ત્યાંસુધીમાં થોડુંક પેટભેગું કરી લો. ઠીક કામ આપશે.’ સામંતે સમજાવતાં કહ્યું.

‘વિચાર તો નથી છતાં ચાલો આ તાપણું રજા માગે છે. ક્યાં બેસીશું?’

‘ક્યાં શું? અરે મહારાજની ઝોરડીમાં તમારી ચાળી છે, ત્યાં. લાવો હું દીવો કરી દઉં. કહી શ્વજી ઉઠ્યો. ઝોરડી ઉધાડી, કોડીઉં લઈ આવ્યો. રજા લેતા, અમિમાં સૂકું તરણું મૂકી સળગાવી તે વડે દીવો પ્રગટાવ્યો અને રત્નસિંહનો હાથ ઝાલી દયાવી ખેંચ્યો. ‘ચાલો હવે દીવાને અજવાળે તમારું પતાવી લો.’

‘અરે! હું એકલો? મહેમાનોને મૂકી મનેજ જમાડવામાં તમારી ગૃહસ્થાઈ સમાઈ છે?’

‘અરે! હા, ચાલો ભાઈઓ તમે પણ જુખ્યા થયા હશે. થોડોક નારતો કરી લો.’ સામંતે આમ્રહ કરતાં નવા આવનારાઓને કહ્યું.

‘નારે, અમારે તો અત્યારે કંઈ ન જોઈએ. સાંજનું વાળુ કરે અમને ઝાઝો વખત થયો નથી.’ પેલા ઉંચા માથુસે ખુલાસો કર્યો.

‘અરે ! તો પછી હું ખાવા માટે જ નથી સરખ્યો કે વેળાકવે-ળાએ પણ બેસી જઈ. શ્વજીભાઈ ! દિવાને રખ આપી દો. થાળી બલે ઠરી જાય. જે જેનું નસીબ.’ રત્નસિંહે મર્મની વાત સમજતાં કહ્યું.

‘અરે એવું કેમ કરો છો ? શું અમારા સ્વાગતમાં કાંઈ ખામી છે કે આમ જુએ પેટે રાત કાઢવાનો નિશ્ચય ઉતાવળે કરી બેસો છો ?’ સામંતે વીનવતાં કહ્યું.

‘નારે સામંત ! એમાં સ્વાગતનો સવાલ નથી. સોખતીઓ સાથે બેસી ભોજન લેવામાં હું ટેવાએલો છું. છેલ્લાં છ વરસમાં એક પણ દિવસ એવો નથી ગયો કે મેં એકલાએ બેસી ભોજન કર્યું હોય, માટે એકલા બેસી જમવું મને રૂચશે નહિ.’ સ્પષ્ટ બનતાં રત્નસિંહ બોલ્યો.

‘તો હજા માથુસ એમ ચોખવટ કરો ને, ચાલો અમે બધા તમારી જોડે બેસીએ છીએ પછી છે કંઈ ?’ સામંતે કહ્યું અને પેલા નવા આવનારાઓ તરફ જોયું. તે બધા કોઈ મુંઝરાણુ અનુભવતા હોય એમ લાગ્યું.

‘ના, ભાઈ ના. મારે એ ન જોઈએ. મારી થાળી સરખે ભાગે વહેંચી લેવા તૈયાર હો તો મારે જમવું છે. બાકી મારો વિચાર નથી, નથી ને નથી.’

‘તો પછી ખાઓ અગર ન ખાઓ સરખું જ છે. તમારો ભાગ શું રહેશે ?’ શ્વજીએ વાતમાં વાસ્તવિકતા ઉભી કરી.

‘હા ખઈ છે. તમે તો બૂખ્યાને બૂખ્યા જ રહેવાના. માટે ભાઈ ! સીધી રીતે જમી લોને !’ નવીનમાંથી એક આગ્રહ કરતાં કહ્યું.

‘ના, એમ તો મારે જમવું જ નથી.’

‘હશે, ચાલો ભાઈઓ આપણે એ બૂખ્યા મહેમાનનું માન જળવીએ.’ કહી રત્નસિંહ તરફ જોઈ તેણે કહ્યું. ‘પછી જુખ લાગે ત્યારે કાંઈને નિંદશે નહિ.’

પેલો ઉંચો માણસ ઉઠવામાં આનાકાની કરતો હોય એમ લાગ્યું. શવજ દીવાને અંદર લઇ ગયો. સામંતે પેલાઓને ઉઠાડ્યા. ક્યવાતે મને પેલો પુરુષ ઉઠ્યો અને સર્વે ઓરડીમાં દાખલ થયા. વાતાવરણ એટલું બધું વાસ્તવિક હતું કે પેલાઓને ઉત્પન્ન થતો શક જડ મૂળ-માંથી બ્રંસાઇ જતો હતો. એક રીતે નવા આવનારાઓને નીરાંત હતી. સામંત, શવજ અને રત્નસિંહ વાલમમાંથી ત્રિમગ તરફ જનારાઓને પકડવા બેઠા હતા. એ વસ્તુ સત્ય નીવડી હતી. અને એ સરળતાના હર્ષમાં તેમને વધુ વિચાર કરવાનું મન થાય તેવું વહેમી વાતાવરણ અહીં હતું નહીં. હાજર રહેલાઓ સ્પષ્ટતાથી વાત કરતા હતા. અને મહેમાનની જેમ પોતાનું સ્વાગત કરતા હતા.

પવનની સામી બાજુએ દીવો ગોડવી શવજએ થાળી લાવી રત્નસિંહ આગળ મૂકી. પોતે બરણા નજીક ઉભો. સામંતે થાળીમાંની સુખડી લઇ દરેકને સરખે ભાગે વહેંચી દીધી. શવજનો ભાગ આપતાં તેણે કહ્યું.

‘હવે લેને તારો ભાગ. નહિતર રહી જશે. બારણા આગળ કયાં સુધી ઉભો રહીશ?’

સુખડી લઇ પાછા વળતાં એકાએક શવજના હાથની ઝપટથી દીવો ઝોલવાઇ ગયો. ઝોલવાતા દીવાની જ્યોત દેખાતી બંધ થાય તે પહેલાં તો પેલાઓએ ઓરડીમાંથી બે જણને નાસી બહાર નીકળતા જોયા. બારણામાં ઉભેલો શવજ બારણાનું એક કમાડ બંધ કરી ખીજને બંધ કરવા સાંકળ ખેંચતો હતો. પેલાઓ સમજ્યા તે પહેલાં એટલું થઇ ગયું. પેલા ઉંચા આદમીએ ઝડપથી બંધ થતું કમાડ ઉભા થતાં પકડ્યું. પણ તેની ઉભા થવાની ગતિ અને કમાડની ગતિ એક દિશાની હોઇ, બંધ થએલા કમાડ અને બંધ થતા કમાડ વચ્ચે તેનું માથું આવી ભીંસાઇ ગયું. કમાડ બંધ થતું અટકી ગયું. પછી તો અંદરના ૭ હાથોએ બળ કરી કમાડ પાછું ખેંચી લેવા પ્રયત્ન કર્યો; પણ એકલા રત્નસિંહનું કાંડાબળ તેમના સમગ્ર બળને મુકાબલે ચઢી જાય તેમ

હતું. ત્યાં તો શવજી અને સામંત વધારે હતા. ચગદાએલું માથું, કમાડની બીંસ ઓછી કરી સરળતાથી અંદર ધકેલી દઇ સામંતે કમાડ જોરથી ખેંચાવ્યું. અંધ થતા કમાડનો કચડાટ અવાજ થયો. તેજ ધડીએ અંદરના ત્રણે જણના મોંમાંથી “સુઉ.....ઉ”નો સામટો અવાજ નીકળી ગયો.

‘ગરમ ગરમ મુખડી ખાશે નહિ ભાઇ ઠંડી થવા દેજો.’ અગિળાં ચગદાનાં પેલાઓએ કરેલા અવાજને જુદા જ રૂપે બહાર લાવતાં સામંતે કહ્યું.

બહારથી સાંકળ દેવાનું ગઇ.

‘રત્નસિંહ! ચાલો મારી સાથે. શવજી તું અહીં બેસ. હું હમણાં આવ્યો.’ કહી સામંતે રત્નસિંહને સાથે લીધો.

લક્ષ્મીનારાયણના બહારના ઓટલાપર પદ્મનાભ અધીરાઇથી સામંતની રાહ જોતો હતો, સામંતે આવી સમાચાર આપ્યા. “સારું” કહી પદ્મનાભે સામંતને પાછા જવા રજા આપી. રત્નસિંહને મંદિરમાં બેસવાનું સચવી પહેરેલાં સાદાં વસ્ત્રો સાથે તેણે ચોપાટીઆ તરફ ચાલવા માંડ્યું. રત્નસિંહ આવો બની ગયો. તેનાથી ભોલાઇ ગયું.

‘કંઈક તો સાથે રાખો?’

‘મારે શબ્દની જરૂર નથી.’ કહી તેણે એ હાથ કોણીમાંથી ઉંચા કર્યા.

‘મારી જરૂર પડશે?’

‘જરાએ નહિ. હું થોડી વારમાં પાછો આવું છું.’

અંધારૂં અતિ ગાઢ થતું જતું હતું. સામેનું માણસ આવતું કળી શકાય એટલો પણ તારાઓનો ઉગ્ગસ નહતો. ચોપાટીઆ નજીક જતાં ટોડા પોળ સામેથી અવાજ આવ્યો. ‘કાણ?’

‘ગુલાબ’ કહી પદ્મનાભે ચાલવા માંડ્યું. કુંદનનું મકાન આવ્યું. બારણા આગળ ધડીબર થોભી તેણે પાછળના ભાગ તરફ ચાલવા માંડ્યું. કોઇના પણ મકાન સાથે સંધાયા વિનાના એ મકાન ફરતે

આરે બાબુ સહેલાઈથી ફરી શકાય તેમ હતું. પંચનાભે એક આંટો ખૂરો કર્યો. પાછલા ભાગની મેડીમાં દીવા બળતો હતો. કુંદન અને તેની પત્ની ભ્રમતા હોય તેમ લાગ્યું. પતિ પત્નીની એકાંતિક વાત-ચીતથી વૃધ્ધોએ, વડીલોએ દૂર રહેવું જોઈએ એમ માનનાર પંચનાભથી ત્યાં ઉભા ન રહેવાયું. કારણ કે કુંદનની પત્ની બોલતી હતી.

‘ન કહેવું હોય તો બસે પણ આખરે તો તમારે મને મનાવવા વારો આવશે.’ પંચનાભ પછીતથી ખસી ગયો અને ઉત્તર તરફ જ ભીંતને ટેકા દબ થોડીક વાર વાત સાંભળવા ઉડતા મનને કાણુમાં રાખવા પ્રયત્ન કર્યો. વાર્તાલાપ આગળ વધતો જતો હતો. પંચનાભ કાને શબ્દો ન સંભળાય તેની ખાસ કાળજી રાખવાનો મનને આદેશ આપી રહ્યો હતો. ત્યાં બાબુમાં કોઇનો ખમરવ સંભળાયો. ‘કોણ હશે?’ સાવધ બનતાં તેણે વિચાર્યું અને શરીર ન દેખાય તેમ સંતાઇ રહી તેણે બારણા તરફ જોયું.

એક પુરુષ આકૃતિ ધીમેથી બારણા સુધી આવી અટકી ગઇ.

‘સામંત હશે? રત્નસિંહ હશે?’ તેણે વિચાર્યું.

‘ના, ના, તે અત્યારે હોય નહિ. સામંત આગાધારી હતો. રત્નસિંહ અગવડો હતો. તે બેમાંથી એકે આવી રીતે આવે નહિ. ત્યારે આ એકલું કોણ?’

અટકેલી આકૃતિ આગળ વધી. ધીમેથી તેણે બારણાની બહારની સાંકળ બંધ કરી અને અંધારામાં કંઈક શોધતી હોય તેમ દૃષ્ટિ રાખી પંચનાભ તરફ આગળ વધી. પંચનાભ વિશેષ સાવધ બન્યો. આવનાર સાવધાનીથી ચાલી રહ્યો હતો. બે ડગલાં દૂર અને પંચનાભે એ આકૃતિ ઓળખી. એક ડગલું આગળ વધી તેણે બંને હાથ પહોળા કરી આકૃતિને બાથ બરતા કઢ્યું.

‘કેમ, ભાઈ કેશવ! તું પીળા ફૂલનો ભેદ કહેવા અહીં મારી પાછળ આવ્યો છે કે શું?’

ધાર્યા કરતાં ઉઠી પરિસ્થિતિ જોઈ કેશવ મુંઝાયો. તેણે ધાયું હતું પદ્માભને પૂરો કરવાનું, પણ પોતેજ બંધનમાં બીડાયો હતો. જવાબ આપ્યા વિના તેણે છૂટવાનાં ફાંફાં માર્યાં. પણ પદ્માભના હાથ સાંકળ બની તેને વિશેષને વિશેષ જકડતા હતા.

‘મૂકી દે,’ વધારે ભીંસાતાં કેશવથી બોલી જવાયું.

‘પદ્માભા! મૂકી દો એને ભલે એ મારો મહેમાન બને.’ પાછળથી અવાજ આવ્યો.

‘કાણ, રત્નસિંહ? અહીં ક્યાંથી?’ પદ્માભને આશ્ચર્ય થયું.

‘આ તમારા મહેમાનની પાછળ’ કહી રત્નસિંહે કેશવને કબજે લીધો. આ અવાજેએ કુંદનને સાવધ કર્યો. પાછલી આરીમાંથી તેણે નીચે જોયું. આરણ્યા આગળના ભાગમાંથી અવાજ આવતો હોય એમ લાગ્યું. ઝડપથી તે નીચે આવ્યો, આરણ્ય ખોલવા તેણે બહુ પ્રયત્ન કર્યો પણ બહારથી બંધ આરણ્ય ઉઘડ્યું નહિ. પદ્માભે તે જોયું અને બહારની સાંકળ ઉઘાડી કુંદનને બહાર લીધો.

‘કાણ, ભાઈ? તમે અત્યારે?’

‘હા, તારો મહેમાન થવા, કેશવ પણ સાથે છે. તેને માટે લાંબી મહેમાનગીરી જોઈશે. માટે જ, રણવીરની ચોકીમાંથી એ જણને અહીં બોલાવી લાવ અને તેને કહી દે કે નેમીનાથ અને વાલ્મીકીશ્વરની ચોકી વેરી નાખવાનું ગંભીર અને ગીરધરને કહી ઘેર જઈ નીરાંતે ઉઘે. અહીં કાંઈએ આવવાની જરૂર નથી.’ કુંદન ગયો. થોડી વારે તે એ માણસો સાથે પાછો આવ્યો. પદ્માભે કેશવની સુપરત તે બંનેને કરી રત્નસિંહ સાથે તેમને અતજેશ્વરમાં મોકલ્યા. અતજેશ્વરમાં શવજી અને સામંત તાપણું કરી નીરાંતે તાપતા હતા. ઓરડીમાં પુરાએલા મહેમાનો તરફનો કાંઈ કાલાહલ સંભળાતો ન હતો. એકલા કેશવને સાચવવાનું કામ આ પાંચ જણ માટે હવે મુશ્કેલ નહતું. મંદિરના ચાંબલા સાથે કેશવને બાંધી ચોકીદારો આખી રાત તાપણીએ તાપીને ગાળવાના ઇરાદાથી વાતોએ વળગ્યા. કુંદનને સુવાની રજા આપી પદ્માભે ધર

તરફ ચાલવા માંડ્યું. મંદિર આગળ એક યુક્તનીવાળો માણસ કંઈ સમાચાર કહેવા ઉભો હતો. પદ્મનાભે તેને નજીક બોલાવ્યો.

‘શું ખબર છે ?’

‘પેલો નાગર મહેમાન તેના યજમાનની યુવાન કન્યા રંભાને બેભાન બનાવી મધ્ય રાત્રિએ ઉઠાવી ત્રિશલનગર તરફ ચાલતો થયો છે. કેશવ તેને આપણા સિમાડા સુધી મૂકી આવ્યો છે.’

‘તેં તેને કેમ જાણ્યો દીધા સુંદર ?’ પદ્મનાભે જરા આવેશમાં આવી જઈ પૂછ્યું.

‘સાથે આપણો કેશવ હતો માટે,’ સુંદરે ખુલાસો કર્યો. તેનાથી વધુ ન બોલાયું.

‘સારું. અત્યારે જ અતળેશ્વરમાં જઈ શવજીને કહે કે રત્નસિંહ અને સામંતને મારી પાસે મોકલે, આ વાત કાંઈને કહીશ નહિ.’

સુંદર ગયો. પદ્મનાભને પોતાની ગણતરી ઉંધી વળતી જણાઈ હતી. તે એ મહેમાન બીજા દસ દિવસ વધુ રોકાવાના સમાચાર ચોક્કસ ખાતરીથી મળ્યા હતા. ત્યાં અચાનક આ શું ? તેને એકદમ ખબર પડી. કેશવ વાલમ સાથેનો સંબંધ પતાવી વાલમથી જલ્દી છૂટો થવા માગતો હતો.

થોડીવારે સામંત અને રત્નસિંહ આવી પહોંચ્યા. પદ્મનાભે તેમને હકીકત કહી અને નાસનાર બે જીવતો પકડાય તો ઠીક નહીંતર છેવટે મરેલો પણ લાવવાનું કહી તેની પાછળ મોકલ્યો. દિવસ ઉઝા પહેલાં પતો ન લાગે તો જ્યાં દિવસ ઉગે ત્યાંથી પાછા વળવાનું તેણે તેમને સૂચન કર્યું.

અચાંત પદ્મનાભ ઘેરે જઈ પધારીમાં આજોડ્યો. પણ સવાર સુધી તેને ઉંઘ ન આવી. તેને એક બાળુથી મળેલો વિજય દગાખોર માણસ દગાથી ઢાર આપી, બીજી બાળુથી છીનવી લેતો હતો.

પ્રકરણ ૭ મું

ન્યાય સભા

(સોમડા)

આંધળીઓની આંખ. પ'ગુના ટેકા સમો;

ન્યાય તણો દેનાર, આ ભવ મુખે લોગવો.

સ વારે તો ગામ આખામાં વાત ફેલાઈ ગઈ હતી કે, કુંદનના ધર ઉપરની ઠાકરડાઓની નેમ પાર પડી ન હતી, કેશવે દગો દીધો હતો. મહેમાન બનેલો મીજમાની કન્યા ઉઠાવી ગયો હતો. અતોચર-આં કેશવ અને બીજા ચાર કેદ થયેલા હતા.

સર્વ ઉગી સરખો થયો ત્યાં તો સામંત અને રત્નસિંહ નિરાશ મુખે પાછા આવ્યા. પદ્મનાભે તેમને મેઢિયી સમાચાર સાંભળ્યા કે, આગળ નાસનારનો પતો ન હતો. પદ્મનાભ નિરાશ થયો.

ગઈ રાત્રે પકડાયેલાઓને ન્યાયસભા સમક્ષ રજુ કરવાનું કામ હવે પદ્મનાભનું હતું. કારણ કે તેને સોંપાયેલા વિભાગનું એ કાર્ય હતું. શવજીને બોલાવી તેણે ગાંગજીભાઈને ખબર આપી સભાને માટે અનુકૂળ વખત નક્કી કરવા જણાવ્યું. ગાંગજીભાઈએ માણસ મોકલી આપે સભ્યોને તરત જ લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરમાં મળવાનું જણાવી દીધું.

ત્રિશાળ યોગાનમાં નહિ જેવા ગામ લોકોની હાજરી જણાતી હતી. ખેતીની મોસમનો એ પ્રતાપ હતો. યોગાનના એક ભાગ પર પથરાયેલા પાથરણા ઉપર નવ સભ્યો આવીને બેઠા.

મંદિરમાં પકડાયેલા ચારે ઠાકરડાઓ ત્રિભંગના હતા. અને તેમને છોડાવી લઈ જવા સાર ત્રિભંગના ઠાકરડાઓના દરેક આગેરાનો પણ પદ્મનાભને મળી ચૂક્યા હતા. પદ્મનાભે તેમને ન્યાયસભા વખતે હાજર રહેવા કહેલું એટલે તે પણ સભા વખતે એક બાબુ ખૂણા પર આવી બેસી ગયા હતા.

ન્યાયાધિકારી નવે સભ્યો પૂર્વ તરફના મોંએ અર્ધ વર્તુલાકારે બેઠા હતા. વર્તુલના જમણા છેડે ધેંઘાયા અને ડાબે છેડે પદ્મનાભ

હતા. વચ્ચે કુકા મહેતા અને તેમની એક બાળુ ગાંગુલાઈ તથા બીજી બાળુ મોંઘાલાઈ હતા. ન્યાય તુલાના મેર સમા કુકા મહેતા સંક્ષુબ્ધ છતાં સાવધ હોવાનો ડોળ કરી બેઠા હોય એમ જોનારને લાગ્યા વિના રહે તેમ ન હતું. આજની સભાનું પ્રમુખસ્થાન તેમનું હતું.

તે ઉપરાંત કેટલાક વૃદ્ધ પુરુષો સામે મોંઘે બેઠેલા હતા. વચ્ચે પ્રમાણમાં બહુ વિશાળ નહિ એટલી જગા રાખવામાં આવી હતી. કુકા મહેતાએ પદ્મનાભને પકડાએલા માણસોને હાજર કરવાની સૂચના કરી, તેનો અમલ દૂર ઉભેલા સામંતે કર્યો અને કેશવ તથા ત્રિભગવાસી ચાર ઠાકરડાઓને એકજ દોરડાથી બાંધીને દોરતો રત્નસિંહ હાજર થયો. સભ્યોએ ધ્યાનથી એ પાંચે બંદીવાનોને નિહાળ્યા. પદ્મનાભે સભા જોયું નિવેદન કર્યું.

‘છેલ્લા બે દિવસથી મને મારા બાતમીદારો મારફત સમાચાર મળતા હતા તે મુજબ આપણી નવીન વ્યવસ્થા પદ્ધતિને કુંદનનું ઘર ફાડીને ઠાકર આપવાના હેતુએ ગઈ કાલે ‘પીળા ફૂલ’વાળા બાગમાં ઠાકરડાઓની મંત્રણા-સભા મળનાર હતી. રોકેલા બાસ માણસ મારફત સમાચાર મળ્યા કે સંકેત ચિહ્ન ‘પીળું ફૂલ’ બે બાગમાં હોવાથી લીલા બાગમાં મળનારી મંત્રણા-સભા બે ભાગે વહેંચાઈ ગઈ હતી. લીલા બાગની મંત્રણાને વિશેષ મહત્વ આપી મહેં અતોજેશ્વરમાં ચોકડી મુકી અને ત્રિભગથી મધ્ય રાત્રિ પછી થએલ સંકેત મુજબ આવતા માણસોને ત્યાં પકડાવી દીધા. પશ્ચિમ તરફથી આવનાર માણસો માટે ત્રણ ટોળા મેં ચોકડીમાં મૂકેલી પથ્થ તે બાગની મંત્રણામાં કેશવે અને છઠ્ઠડ આપી કુંદનનું ઘર ફાડવાની જવાબદારી વહેરી લીધેલી હોવાથી કેશવને પકડ્યા પછી મારે એ ચોકડાઓ વાંખેરી દેવી પડી. સામે ઉભેલા ચારે ઠાકરડા ત્રિભગના વતની છે. વાદમના ઠાકરડા-ઓએ જાતે આ વખતે સાહસ ખેડવામાં જોખમ જોયું લાગે છે, એટલે તેમણે આ બાઝૂતી કે શિકારસથી માણસો ઉભા કર્યા છે, તે માણસો તરફ ફક્ત દયા સિવાય બીજો બાવ મને તો નથી આવતો. કેશવ

કુટેલો છે. કુંદનના ધરમાંથી તેની પત્નીને ઉઠાવી જવાના કાવત્રામાં એ સામેલ બન્યો હતો. કુંદનને અતોજશ્વરની ચોકી સોંપાઈ એ સમાચારે તેને હરખેલો કરેલો અને પોને એકલોજ કુંદનના ધરમાંથી તેની પત્નીને ઉઠાવી લાવશે એવી પશ્ચિમના બાગમાં તેણે બાંહેધરી આપી હતી. કુંદનના ધર ઉપર હુમલો થવાના સમાચાર મળેલા એટલે મેં કુંદનને ચોકીમાંથી મુક્તિ આપી હતી. આ સમાચાર શિવચરણથી અચાત રહેલા એટલે તે કેશવ જાણુવા પામેલો નહિ. ગઈ કાલે સાંજેજ આપણા ગામમાં નવા આવેલા રાઠોડ રજપૂત રત્નસિંહે ગઈ રાતે સારું કામ કરી મને મદદ કરી છે. ત્રિભંગથી આવનાર ચારે ઠાકરડાઓને તેમણે આગળથી યોજના ધડી રાખી તેમાં સપડાવ્યા હતા, અને કાંઈ જાતની હોહા વિના પૂજારીની ઓરડીમાં તેમને પરી દીધા હતા. તેમને પૂર્ણ પછી સામંત અને રત્નસિંહ મારી પાસે આ મંદિરમાં આવ્યા. મેં રત્નસિંહને અહીં રાખી સામંતને રજા આપી કુંદનના ધરને રસ્તો લીધો. મારા ગયા પછી થોડીક વારે રણવીરની ચોકીનો સંકેત શબ્દ હું બોલ્યો તે પ્રમાણેજ બોલી કેશવ મારી વાંસે આવી લાગ્યો. તે સાવધ હતો છતાં અંધારાનો લાલ લઈ મેં તેને કુંદનના બારણા નજીક બાથમાં લીધો. પાછળથી રત્નસિંહ આવ્યા. કોલાહલ સાંભળી કુંદન નીચે આવ્યો. બાજ બે માણસો બોલાવી તેમની સાથે રત્નસિંહ અને કેશવને અતોજશ્વર મોકલી હું મંદિરમાં પાછો આવ્યો. ત્યારે મને સમાચાર મળ્યા કે કેશવે વિશ્વનાથ પંડ્યાની યુવાન કન્યા રંભાને બેભાન બનાવી ઉઠાવી જવામાં તેના નાગર-ખરી રીતે ઠાકરડા-મહેમાનને મદદ કરી હતી અને નદી સુધી તેમને વળાવી ગામમાં પાછો આવ્યો હતો. સામંત અને રત્નસિંહને મેં નાસનાર પુંઠે મોકલ્યા પણ સવાર સુધી કંઈ પતો ન લાગવાથી પાછા આવ્યા. ત્રિભંગના કેદીઓને છોડાવવા તેમના ગામના માણસો આવેલા છે અને અહીં હાજર છે એટલે સલાએ તે બાબતનો નિકાલ કરવાની જરૂર છે.’

પન્નનાભે બોલતું પૂરું કયું. દૂર બેઠેલા વૃક્ષો પૈકી વિશ્વનાથ પંડ્યાની આંખમાંથી ડળક ડળક આંસુ ટપકતા હતાં. તેને તેની પુત્રી રંભાનું આમ આંખમાં ધૂળ નાંખી કરાએલું હરણુ સાલતું હતું. કેશવ તરફ તેણે ઝેરભરી દષ્ટિ નાખી.

થોડીવારની શાન્તિ પછી કુકા મહેતા સર્વ સભ્યોને ઉદ્દેશી બોલ્યા. ‘પન્નભાઈના કહેવા ઉપરથી સમગ્રજ છે કે વાલમના ઠાકરડા-ઓએ કુંદનના ધરમાંથી ચોરી કરવાનો ત્રાગડો રચ્યો. તેમાં જીલ-થાપથી પડેલા બે ભાગ પૈકી એક ભાગની વતી કુંદનની બેરીને ઉપાડી જવાની જવાબદારી કેશવે સ્વીકારી બીજા ભાગે તે કામ કરવા બાકુતી માણસે રોક્યા. પણ બન્ને પક્ષોનું કામ એકજ હતું. પન્નનાભે કુંદનને ચોકીમાં રોક્યો છે. એ બાતમી કેશવે ઠાકરડાઓને પૂરી પાડી ગામનો ગુન્હો કર્યો છે. ઠાકરડાઓ સાથે બળી જમ્મ તેણે ગામને દગો દીધો છે. ગામની કન્યાનું હરણુ કરવામાં સહાયતા આપી તેણે ગામની આબરૂને હડહડતું અપમાન પહોંચાડ્યું છે. વળી ગમ્મ કાલે પન્નનાભને ખોટી બાતમી આપી જુદે માર્ગે દોરવાનો પ્રયત્ન કરવાનું અતલેશ્વર સમક્ષ તેણે મહાન પાતક કયું છે. તેણે વિશ્વાસનો ભંગ કર્યો છે. દુશ્મનોને સહાય કરી ગામને મહાન ઉપાધિમાં ઉતાર્યું છે. વળી પોતાને મળેલી અધૂરી બાતમી પૂર્ણ કરવા માટે તેણે શિવચરણ પૂજારીને ફેડ્યો છે. આ સર્વ આરોપો કેશવ ઉપર આવે છે. અને તે સર્વ પન્નનાભે કરેલા નિવેદન ઉપરથી સાબિત થાય છે. તો આ ન્યાયસભાએ તેને યોગ્ય શિક્ષા કરવી જોઈએ.’

‘કેશવનો આજનો ગુન્હો બહુ ભારે છે અને તેને યોગ્ય શિક્ષા અવીજ જોઈએ.’ ધેલાશાસ્ત્રી કહ્યું.

‘કેશવ,’ આડું જોઈ ઉભેલા કેશવે મોંઘજીભાઈ સામે જોયું. ‘તે’ આ ગુન્હો કર્યો છે એમ કયું છે ?’

‘હા, પન્નનાભે કહેલું બધું સાચું છે. તમે મને સજા કરો. મારે સજા જોઈએ છે. એવી કપરી સજા જોઈએ છે કે ગામ સાથે નો મારો સંબંધ સદાનો તૂટે. ‘કેશવ કહ્યું.’

‘હા, ગામ સાથેના સંબંધ તોડવામાં પણ તું સ્વાર્થ સાધવા માગે છે. રાત્રે ઉઠતી રંભાને ગામ બહાર, હા બહાર કાઢી તારે ત્યાં જઈ સુખે સંસાર ભોગવવો છે કેમ?’ પદ્મનાભે ધટસ્ફોટ કરતાં કહ્યું. વિશ્વનાથ પંડ્યા પર જાણે વજ્ર પડ્યું. સભ્યો ચકિત થયા. કેશવનું મોં વીણું થયું છતાં જવાબ તો આપ્યો જ.

‘એ વાત ખોટી છે. રંભા માટેના કુવિચારો મેં સેવ્યાજ નથી. તમે મારા ઉપર ખોટું આજીવન મુકો છો.’

‘તો રંભાને તું ક્યાં મોકલવા ચાહે છે? અને શા માટે તેનું હરણ કરાવ્યું?’ ગાંગુજીએ પૂછ્યું.

‘તે મારી ખાનગી વિગત છે. હું અહીં તેની ચોખવટ કરવા નથી માગતો.’

‘સાર તો ક્યુલ તો કરે જ છે ને કે કુંદનની બેરીને ઉઠાવી જવાની જવાબદારી તે સ્વીકારેલી અને પાસે રહીને રંભાનું હરણ કરાવ્યું?’ ઘેલાશાએ પૂછ્યું.

‘હા, એ બંને કામની જવાબદારી મારી છે.’

‘તો પછી કેશવ તો તેની નાત સાથેના સંબંધ બંધ કરવાની નાગર ન્યાતે આજીવી જ વ્યવસ્થા કરવી.’ ગાંગુજીએ કહ્યું.

‘રંભાનો જ્યાં સુધી પત્તા ન લાગે ત્યાં સુધી કેશવને મારી દેખ-રેખ નીચે રાખવાની ન્યાયસભાએ અને રજા આપવી જોઈએ. અને રંભાનો પત્તા લાગ્યા પછી તેની હકીકત સાબિળી કેશવનો આખરી ન્યાય આ સભાએ કરવો. રંભાની શોધ માટે ગઈ રાત્રે મેં નક્કી કરેલા સામંત અને રત્નસિંહને આ સભાએ વિશેષ શોધ કરી રંભાને પાછી મેળવવાનું કાર્ય કરવાની સંપૂર્ણ કરવી. અને સભાએ આગળથી નક્કી કરેલા નિયમ મુજબ તે પાછળ થનારા ખર્ચની જવાબદારી વહોરી લેવી.’ પદ્મનાભે કહ્યું.

‘કેટલા દિવસ લાગશે. રત્નસિંહ?’ ઘેલાશાએ ગણતરી માગી.

‘જો ઘોડી સાબડી રહે તો બહુબહુ તો ત્રણ દિવસ. ચોથા દિવસે તો પૃથ્વીના પડમાંથી પણ ખાતમી લાવી ઉભો રહીશ.’ રત્નસિંહે કહ્યું.

‘સાબાશ વીર!’ ગાંગુજીએ કહ્યું ‘હવે પેલા ઠાકરાઓનું. ક્યાં ગયા ત્રિભવના આગેવાન ઠાકરડા?’

દૂર બેઠેલા દરેક માણસો ઉભા થઇ આગળ આવ્યા.

‘તમારા માણસોએ કોઇ પણ કારણસર અમારા અંદરઅંદરના વેરમાં વચ્ચે ઉભા રહી વધારો કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. ગામમાંથી પારકી ભેરી ઉઠાવી જવાની જવાબદારી વહોરી લીધેલી છે. એ હકીકત સાચી છે કે નહિ તેની ખાતરી કરી તમે તેમને પૂછીને કરી લો.’ કુકા મહેતા બોલ્યા.

પેલા આગેવાનોએ બંદીવાનો તરફ જોયું. ચારે બધા નીચે મોંએ ઉભા હતા.

‘તે લોકો કબૂલ કરે છે ને?’ ઘેસાશા બોલ્યા.

‘હા.’

‘જુઓ ત્યારે,’ ન્યાય કરવાનો વારો હવે ગાંગુજીનામનો આવ્યો.

‘આ ગામ સાથેનો તમારો આ વહેવાર સરમજનક છે તેની તો આ ગુજરાતનાં મોઢાં સાક્ષી પૂરે છે. તેઓ પરતાતા હોય તેમ લાગે છે. જોટલે હવે પછી વાલમના આ મહિમાદેના ઝગડામાં તમે અને તમારા ગામના સર્વ ઠાકરડા ભાગ નહિ લો એવી આંદોષરી જો તમે આપતા હો તો આ માણસોને અમે કોઇ જાતની સજા વિના છોડી મૂકવા તૈયાર છીએ. કારણ કે તેઓ ખીજના ઉશ્કેર્યા આગળ થયા છે. મૂર્ખ છે.’

‘હા, અમે અમારી જવાબદારીથી કહીએ છીએ કે હવે પછી આ ગામના અંદર અંદરના ઝગડામાં અમારા ગામનું કોઇ નહિ ઉતરે.’ એક આગેવાન બોલ્યો.

‘છતાં જે ઉતરશે તો વાલમની હદ સાથે જોડાએલી તમારી જમીનમાંથી વાવેલા ખીજ નેટલું પથ્થુ તમે પાછું નહિ લઈ જઈ શકો. છે કબૂલ ?’ મોંઘળએ કહ્યું.

‘હા, કબૂલ છે.’ પેલાઓએ કહ્યું.

‘બસ ત્યારે ઠાકરડાઓને મુક્ત કરો અને કેશવને પદ્મનાભને હવાલે સોંપો. રત્નસિંહ અને સામંતને હવે પછીથી રંભા જડતાં સુધીના ચનાર ખર્ચની જવાબદારી આ સભા વહોરી લે છે.’ કુકા મહેતાએ સલાહનું કામ સમેટતાં કહ્યું.

નવે સભ્યો ઉભા થઈ ગયા. વૃદ્ધા ધીમે ધીમે ઉઠ્યા અને સભા વિખરાઈ ગઈ. કેશવને રાખવા માટે પદ્મનાભે લક્ષ્મીનારાયણ મંદિરની એક ઓરડી પસંદ કરી. અને વખતોવખત દેખરેખ રાખવાનું કામ શવજીને સોંપ્યું. રત્નસિંહ પદ્મનાભની રળ લઈ સામંતને ત્યાં ગયા. મધ્યાહ્ન થવાને હવે થોડી વાર હતી.

મકરજી ૮ અં

સામંતને ત્યાં

(સોરઠો)

શુરવીરો પુલક બે ઢાણે આકૃત ઝડે;

હડે, પડે સિર ધાવ તો પથ્થુ યાછા નવ પડે.

ત્યારે સામંત રત્નસિંહને સાથે લઈ ધરે આવ્યો. ત્યારે તેને ત્યાં ખેડેલા ડાકરો ઉડવાની તૈયારીમાં હતા. સામંતના વૃદ્ધ પિતા અને યુવાન ભાઈઓ ડાકરાને વિદાય આપવાની તૈયારીમાં હતા. ત્યાં અચાનક રત્નસિંહ સાથે સામંતનું આગમન થતાં ઉઠવાને તૈયાર થએલા રજપૂતો નીરૂંધ જીવે ‘આવો, આવો’ કહીને બેઠા.

રત્નસિંહે દરેકની સાથે ત્રિધિવત્ ‘રામરામ’ કર્યા અને આખા ડાકરાને નમસ્કાર કરી સામંતની સાથે એક બાજુ બેસી ગયા. સામંતે

તેની ઝોળખ આપી. સામંતે આપેલી ઝોળખથી તો રત્નસિંહને બધાએ ઝોળખ્યો. પણ ડાયરાને રત્નસિંહ વિશે વિશેષ ભણવાનું મન હતું. કારણ પદ્મનાભની નજરે રત્નસિંહ મહત્વનો માણસ હતો. નવેસર કસુંબા ધોળાવા માંડ્યા. કસુંબા પ્રેમીઓની આંખોની શીકાશમાં પણ ત્યાલસાની રતાશ ઝળી ઉઠી.

એક જદે રત્નસિંહને પ્રશ્ન કર્યો.

‘અરકુઠરના વતની છે ત્યારે અમારી નજરે તો આજે પહેલાજ પ્રડો છે!’

‘એ મામ સાથે આપણો સંબંધ શો કે નવજવાનોને પણ આપણે ઝોળખી શકીએ?’ બીજાએ ટાપસી પૂરી.

‘ના. ના એમ નથી. સત્તર વર્ષની ઉંમરે, આજથી લગભગ છ વર્ષ પહેલાં તેમણે અરકુઠર છોડી ધંડરની વહાર કરેલી. એટલે આપણે તેમને જોયા હોય છતાં ભૂલીજ બવાય ને!’ સામંતે રત્નસિંહ પાસેથી અણેલી હકીકત રજુ કરી.

‘તે શા માટે વહાર કરેલી?’ એક અવાજ આવ્યો. રત્નસિંહે નમ્ર છતાં મરદાનગીભર્યા અવાજે કહ્યું.

‘ધંડરના રાવનારાયણ ઉપર યુજરાતના અહમદશાહે ચઢાઈ કરી છે અને રાવનારાયણ બીડમાં છે એવું મેં સીમમાં કામ કરતાં સાંભળ્યું ત્યારે નજીકમાં ચરતી ધોડી પર વમર પલાણે રવાર થઈ માળાપની રજા લીધા વિના લડાઈનો રસ ચાખવા ધંડર તરફ ચાલી નીકળ્યો. તે વખતનો આજે પાછો આવું છું.’

‘ઓ હો! એ તો બહુ કહેવાય, એવું તે રાવ સાથે તમારું શું સમપણ વહી જતું હતું કે આમ એકાએક નાહા?’ સામંતના બાપે પૂછ્યું. ‘લડાઈ જોવાનો અને મૃત્યુથી જ શોખ હતો. ધર્મીઓનું નામ સાંભળી મારું ધોડી ઉઠળી આવતું. મામમાં પણ ન્યાયની તકરાર કરવામાં હું પહેલો ઉભો રહેતો અને અન્યની તકરારમાં પણ આજે-વાનીભર્યો ભાગ લેતો. મારા પિતાને હું એકનો એક બાળક હતો. મારું

૫૨ વાલ્મીકી વીર રત્નસિંહ અને નાગરોની હિઝરત

શ્રાતન માપવાનો મુકાબલો અને મળી જાય તે પહેલાં તેમણે મને સંસારની નામચૂડથી બાંધવાનો સંકલ્પ કર્યો. જે સાંજે એ હકીકત મેં જાણી તે રાત્રે મને જાંઘ ન આવી. પિતાને સમજાવવાના પ્રયત્નો કરવાનો મનમાં સંકલ્પ કર્યો. પણ લાગ્યું કે તેમના હેતુભર્યા શબ્દો આગળ મારી હાં ઝોગળી જશે. મારો સંકલ્પ છુંસાઈ જશે. આખી રાત અનિદ્રામાં વીતાવી સવારે ખેતરે ગયો. ત્યાં ઇંડરના યુદ્ધની વાત સાંભળી. ત્યારે વિચાર કરવાનો વખત ન હતો. પિતાની રજા મળવાના સંજોગો ન હતા. હલ્લ કઠણ કરી ઇંડરનો પંથ ગાળ્યો. પાસે હથિયાર ન હતાં. પૂરાં વસ્ત્રો ન હતાં. પણ તે બધું ઇંડરમાંથી મળી આવ્યું. અને રાવનારાયણનો હું સાથી બન્યો.'

‘તો પછી રાવની છાયા ત્યજી પાછા વતન બહી કેમ આપ્યા આવ્યા?’

‘રાવ નારાયણની દીક્ષા સહન ન થાય તેવી હતી. તેમના દીર્ઘ-સૂત્રીપણથી હું થાક્યો અને બીજેજ વરસે તેમની સેવા મેં ત્યજી. ત્યાંથી વર્ષ પૂર્વે નાગરોએ ત્યજેલા વડનગરમાં આવી પાંચ વર્ષ ગાળ્યાં. પણ ત્યાંનું વાતાવરણ નીરસ અને નિરૂત્સાહી હતું. પળે પળે મામને યવનોનો બધા લાગતો હતો અને એ અકલ્પિત ભયમાં કેટલાં એ માણસો શોકાતુર અને સ્વાર્થધેલાં ચમ્પ ફરતાં હતાં. માનવતા ઓથાઈ મધ હોય એમ વડનગરને નિહાળતાં આપણને થાય એવું આજનું વડનગર બની ગયું છે. વાતાવરણમાં રસ લાવવા અને ઉત્સાહ પ્રગટાવવા મેં મારાથી બનતા પ્રયત્નો કર્યા પણ લોકો મારામાં વિશ્વાસ થકી ન શક્યા. અને વિશ્વાસ ન હોય ત્યાં ન રહેવું જોઈએ એવું જ્ઞાન મને પાંચ વર્ષ પછી થયું. આખરે મેં વડનગર છોડ્યું.’

‘તમારી વાત રસિક બનતી જાય છે રત્નસિંહજી! પાંચ વર્ષ પછી તમને એ જ્ઞાન કેમ આવ્યું તે કહેવામાં વધી ન હોય તો જણાવો. એ ધડી આનંદ.’ સામંતના મોટા બાપએ કહ્યું.

રત્નસિંહે આશ્ચર્યાશ્ચર્ય જોઈ ખાત્રી કરી લીધી કે અવગમમાંનું એટલામાં કાંઈ નથી. પછી તેણે બોલવા માંડ્યું.

‘વડનગરમાં હું વાણીઆઓના લતામાં રહેતો હતો. દરેકની સાથે મારી મિત્રતા હતી અને દરેકને હું કહેતો કે ભય આવી પડશે ત્યારે હું પ્રથમ માથું આપીશ. માટે જ્યાં સુધી માંડે માથું સલામત છે ત્યાંસુધી તમારે સાંચે તમને સલામત માનવા. વાણીઆ મોઢે ‘હા’ ‘હા’ ક્યાં કરે છે. પણ રક્ષણની ચિંતા રાતદિવસ તેમને છોડે નહિ. એવામાં એક બનાવ બન્યો. એક વાણીઆની જીવાન કન્યાએ મારી સાથે નાસી આવવા પોતે તૈયાર છે માટે મારે તેને લઇ જવી એમ મને સમજાવ્યું. મેં તેને સમજાવી આનીતિનેા માર્ગ છોડવા માટે બહુ કહ્યું પણ તેણે ન માન્યું. મેં તેને ધુતકારી કાઢી મૂકી અને પ્રભુ તેને સારી જીવિ આપે એવી મેં રાત્રે પ્રાર્થના કરી. સવારે તે કન્યાએ તેનાં માતૃપિતા આગળ જાહેર ક્યું કે રાત્રે મેં તેને ફાંસલાવી નસાડી જવાનો પેતરો રચ્યો હતો. અને તેમથી તે પોતાની ચાલાકીથી બચવા પામી હતી. બનાવટી હકીકતોએ અને વિદ્વંસનોથી વ્યક્તિઓએ તેમાં ચોક્કસતા મૂકી. આમ મારા પર બોલું જાળ આવ્યું. મારા નેકદિલ મિત્રોએ મને ગામમાં ન રહેવાની સલાહ આપી અને મેં વતનની વાટ લીધી. ગઇ કાલે અતજેશ્વરની સંધ્યા આરતી ટાણે હું ગામમાં આવ્યો ત્યારે ગામની બે પ્રભાવશાળી અને મુરખીવટ સાચવી શકે તેવી વ્યક્તિઓ મંદિરમાં જોઇ. અને અહીં રહેવામાં મારી શક્તિને યોગ્ય કસોટી મળશે એમ મને લાગ્યું. મેં રહેવા રજા માગી અને અનાયાસે મળી મઇ. હવે અરકુઠરનો મોહ મને નથી. વૃદ્ધ પિતાની વૃદ્ધાવસ્થા, તેમનાં છેલ્લાં દિવસોમાં તેમજ ઇપરવટ જઇ, બગાડવા મન નારાજ છે. મારાથી તેમની અને પરજીવવાની ઇચ્છા પ્રભુ મઇ શકે એમ નથી. એ કારણે જ હવે મારો વતનનો મોહ ધટી ગયો છે.’

‘એ પણ સારી વાત છે કે તમે અણીને વખતે અમારા કામમાં આવ્યા. અમારા પક્ષનાજ અને કુકા મહેતા તમારા માટે સારો અભિપ્રાય ધરાવે છે. હવે તો તમે પક્ષનાજની ટોળીમાં સામંતના સાથી બન્યા

એટલે તમારે પણ સામંત સાથે અમારે ત્યાં જ રહેવાનું.’ સામંતના પિતાનો વૃદ્ધ અવાજ ફરીથી સંભળાયો.

‘હાજી, હું અને સામંત મિત્રો બની ચૂક્યા છીએ. પણ આરામ અમારા નસીબમાં નથી. અમારે માથે આકરી ફરજ આવી છે, અને તે કામ મારે અને સામંતે કરવાનું છે.’

‘ક્ષત્રિયવટ તો એમ જ શોભે. ધરમાં બેસી વાતો કરે કંઈ દહાડા વળે ખરા કે ?’ એક વૃદ્ધે ફરજનું બાન સચેત કરી આપ્યું.

‘આજના રાજપૂતોમાં ક્યાં હવે ક્ષત્રિયવટ જેવું રહ્યું છે ?’ અશીષુના ધેનથી ઘેરાએલો એક ધીમે અવાજ આંચ્યો.

‘ક્ષત્રિયવટ ? કાણુ કહે છે કે ક્ષત્રિયવટ જેવું રહ્યું નથી ? યુજ્ઞ-રાત છોડી બહાર ફરી વળો. રાજપૂતોની વીરભૂમિ રજપુતાનામાં જાઓ. ત્યાં તમને મારવાડ અને મેવાડનાં રાજપૂતશૈયર્ આજ દેશે. અમારે તમે રાજપૂતોની શૈયર્કથાઓ બારોટાને મોઢથી સંભળશો. ત્યારે તમારું હૈયું કામ કરતું બેસી જશે. રાજપૂતવીરોનાં શૈયર્ તમે નજરે જોશો ત્યારે તમારી આંખે હેરત પામી જોવાનું કામ ભૂલી જશો અને એ યોદ્ધાઓનાં વીરત્વનાં પરિણામ તમે જાણશો ત્યારે તમારી કદપના તમને ફરી જતી લાગશે. અને સોરઠ જોયું છે ? ત્યાંનાં રાજપૂત વીરોનાં પરાક્રમ તમે નજરે જોયાં છે કે કાને સાંભળ્યાં છે ? ધર્મ, ન્યાય નેક અને સદાચારનાં રખવાળાં પાછળ સેંકડોની સંખ્યામાં રાજપૂત વીરોની બ્યાં આકૃતિઓ અપાય છે, એ ગરવા સોરઠનાં રણાંગણો તમે જોયાં છે. શું જોઈને તમે કહો છો કે આજે ક્ષત્રિયવટ જેવું ક્યાં રહ્યું છે ? વાલ્મીકી માથે ઉતરતી આકૃત આટઆટલા રાજપૂત યુવાનો વાલ્મીકીમાં હોવા છતાં દૂર કરી સજાતી નથી તેમાં તમે કહી એ નિરાશા યુગ રૂપે હશે કે ‘આજે ક્યાં ક્ષત્રિયવટ જેવું રહ્યું છે ?’ ક્ષત્રિય ઘણું ક્ષત્રિયવટ નહિ કરી સજા તો પછી ક્ષત્રિય નામ જાનું સાથેક થશે ? શું પદ્મનાભ, કુકા મહેતા, ગંગુભાઈ, મોંધાભાઈ કે ઘેલાશા તમારી વતી હથિયાર ઉપાડશે ? સાંચે સૌનું કાર્ય બળવદ

તત્પર રહેવું જોઈએ. આજે જીવાની પાર ઉતરેલા પશ્ચનાભ પણ પોતાના શૈયની સ્વાદ સામાવાળાઓને ચખાડવા છાનામાના એકલા, કુંદનના ધરની ચોટી કરવા નીકળ્યા હતા. અને મેં નજરે જોયું કે તેમણે કેશવને આપ્યા રીતે સપડાવ્યો હતો. આમ એક બ્રાહ્મણ પણ ઉતરતી જીવાનીમાં શૈય દાખવી શકે છે ત્યારે જેની નસોજ શૈયથી ભરેલી છે તેવા રજપૂતો યુવાન છતાં ધીંગાણે પાછા કેમ વળશે ? હું જોઈ શક્યો છું કે વાલમના આ આંતર કલહના સ્થનમાં રજપૂતોનો ઉલટભર્યો સાથ નથી. ફાળે પડતા ચોક્કસ માણસો આપ્યા સિવાય તમે તેમાં કંઈ કંઈ નથી. નહોતર પચાસ ધર રજપૂતોનાં હોય છતાં ઠાકરડાઓ જ્ઞાના જોર કરી જાય ? બલેને પછી તે સાતસો હોય. કેમ સામંત ?" રત્નસિંહે સામંત સામે જોઈ બોલ્યું બંધ કંઈ. ઝંતુનમાં બોલતા રત્નસિંહના મોં સામે અન્યથાથી જોઈ રહેલા સામંતે ફક્ત માથું હલાવી રત્નસિંહની વાતને ટેકો આપ્યો.

‘અમારાથી બનતા માણસો અમે તૈયાર કરી આપ્યા છે. વસ્તીના પ્રમાણમાં આપણે માણસોએ કંઈ જોછા નથી આપ્યા.’ એક જુદા સામંત રજપૂત બોલ્યા.

‘એ વાત સાચી છે પણ શૈયના વારસદારોએ વીરત્વ દર્શાવવાને ટાણે ધરોધરથી એક એક યુવાન કેમ ધકેલી ન દેવો જોઈએ ? મારે એ કહેવાનું છે.’ રત્નસિંહના આ સ્પષ્ટોએ પેલા જુદા મોં ઢીલું કરી દીધું.

‘રત્નસિંહની વાત વિચારવા જેવી તો છે.’ સામંતે પોતાનો સર પુરાવ્યો.

‘એમ હોય તો આજે સાંજે આપણે ચોરે મળીએ અને કાલથી જ વિશેષ માણસોની ભરતી કરી દઈએ. “એક યુવાન બોલ્યો.

“હા, હા, બરાબર છે. એમ જ કરીએ. વળી ગામના દુઃખ વખતે કામ નહિ આવે તો પછી આપણા હથિયાર ક્યારે કામ આવશે ?” એક બીજો યુવાન માણ ઉઠ્યો.

સાંજે બધાઓએ મળવાનું નક્કી કરી ડાખરો ઉઠ્યો. રત્નસિંહ અને સામંતે પોતાની કામગીરી બતાવી સાંજે લાજર નહિ રહી શકાય એમ જણાવ્યું. ડાખરાએ તેમની ફતોહ પ્રમ્તી.

રત્નસિંહ સામંત સાથે આવ્યાની જાણ થતાં એ કાળી કીકીઓ ધરની ભીંતમાં રાખેલી ઇંટની જાળમાંથી ડાચરા સાચું જોઇ રહી હતી. તે કીકીઓએ રત્નસિંહની મુખમુદ્રાનાં ધરાધ ધરાધને પાન ક્યાં છતાં દર્શન માટેની તૃષ્ણ તૃષ્ણ થઇ નહિ. ડાચરા ઉઠ્યો એ જાન થતાં બંને કીકીઓ ધીમેથી ત્યાંથી ખસી ગઇ ત્યારે રમૂતિ ચિહ્નમાં ફક્ત બંમડીઓનો રજકાર સંભળાયો. ધરમાં પેશતાબ સામંતના વૃદ્ધ પિતાએ સાદ કર્યો.

‘રાહુ ! પગ ધોવાને પાણી લાવો.’ અને યૌવનને હિંબરે બાવી ઉભેલી રાજબા-સામંતની બહેન-સંકાચાતી સંકાચાતી પિત્તળના ચમકતા કળશમાં પાણી ભરી લાવી ઉભી. રત્નસિંહે રાજબા સામે જોયું. તેને લજ્જા, નિર્દોષતા અને સૌંદર્યની ત્રિવિધ રેખાઓ રાજબાના મુખપર રમતી દેખાઇ. રત્નસિંહ નીચું જોઇ ગયો. સામંતે એ વૃત્તિ-વિનિમય તરફ અજાણતા દાખવી નજરને ખીજી તરફ દોડાવી મૂકી.

કાળીઓ પીરસાઇ. સામંત અને રત્નસિંહ જમવા બેઠા. રાજબાને પીરસવાનું સોંપાયું. નિર્દોષ છતાં લજ્જા યુક્ત ભાવોથી સંકાચ પામતી રાજબાએ મહેમાન બનેલા રત્નસિંહને જમાડ્યો. સામંતે આમ્રહ કરી કરી રાજબા પાસે પીરસાવ્યું. એ મીઠી મહેમાનગીરીનાં મુગવણુ લયાં મલમલીમાં રત્નસિંહે જાણે પ્રથમ જ અનુભવ્યાં હોય, તેમ તેને સ્વરમ અને મૂકલાવોએ જકડી લીધો. આમ્રહનો તેનાથી પ્રતિકાર થઇ શક્યો નહિ. અને ધાર્યા કરતાં-જરૂર કરતાં તેનાથી વધારે ખવાઇ ગયું. પરિણામે દિવસે હિંધવાની ટેવથી ખીલકુલ નહિ ટેવાએલા રત્નસિંહને નિદ્રાએ ઘેર્યો અને તેનાથી હિંધી જવાયું. હિંધમાં તેને રાજબાનો ઝોરો ઝોરો હાથ કંસાર પીરસી રહ્યો હતો.

નમતા બપોર થયા. રત્નસિંહ અને સામંત તૈયાર થઇ ગયા. બંને મિત્રોએ ઘોડાં પલાડ્યાં. અને માથે લીધેલી ફરજ બદા કરવાની તરપરતાથી ઘોડાં દોડાવી ગયા. રાજબાએ બંને વીરોની અંતર તલના હિંધાણમાંથી સફળતા ઇચ્છી.

પ્રકરણ ૬ સું

શોધમાં

(સોસઠા)

જાતિ, સતી ને સિદ્ધજન, આપમેળે પરબાધ;

અમમ વદે જે આપથી, કદિ ન જોડાં થાય.

ગી. ઝાડીમાં એ ઘોડેસ્વાર ઝડપથી ઘોડાં દોડાવી રહ્યા હતા. સૂર્યનાં કિરણો મહાપ્રવાસે પ્રવેશ પામે એવી ઝાડી દોડતાં ઘોડાંઓની આમંદીને ઉઝરડી રહી હતી. સ્વારોના પગ છોલાઈ જતા હતા. તેમ છતાં સીધે માર્ગે ઘોડાં દોડાવવાની સ્વારોને પડી નહતી. તેઓ વાતના રસમાં એટલા નિમગ્ન હતા કે બહારના જગતની તેમને રમૂતિ રહી નહતી.

‘અને આખરે ગામ આખામાં રૂપસુંદર કન્યાને કેશવે ઉઠાવી.’

‘કેશવે એમ કરવાનું કારણ શું? જો એને માગણી ક્યેં એ કન્યા મળતી હોય તો.’

‘માગણી ક્યેં? રંભા એને જ્ઞાની મળે? રંભાનો આપ વિસનગરો નામર અને કેશવ રંભો વડનગરો.’

‘એમ? ત્યારે તો રંભાને મેળવવાના મોહમાં કેશવે તેનું કારણ કરવાનું કાવતું રચાવ્યું.’

‘તેમ કરવામાં તેનો રંભા તરફનો મોહ એકદોળ કારણરૂપ નથી પણ પશ્ચાદ્ય તરફનું વેર પણ કારણસ્થત છે.’

‘એ વેર કયું? પરદેથી સાથે વળી વેર કેવું?’

‘તેની તમને હવે સમજ પડશે.’

‘કેમ?’

‘તમે હજી અનુભવા હો. મામમાં એક પક્ષ એવો છે કે પક્ષ-આધનું આવડું અને તેમનો અહીંનો કામમનો વસવાટ તેને ખીલકુલ રચતો નથી. ઠાકરજીઓ બધે લૂંટી જાય, બધે વિસનગરો નામરો

ધરત્યાર વિનાના થઇ જાય, એક વખત તો બલેને આપું ગામ મદદ માટે બ્રમ મારે અને કોઇ જગ્યાએથી મદદ ન મળે, તે વખતે લવાહ બની ગામમાંના બન્ને પક્ષો વચ્ચે સુલેહ કરાવી માન ખાટી જવું. આમ પોતાની મોટાઇ ખાતર ગામને વિદ્વર્માં નાખનારો પક્ષ અત્યારે પૂરેપૂરો જન્યૂત બની પક્ષભાષને પોતાના વિરોધી ગણી છૂપાં કાવત્રાં કરે છે, કેશવ એ પક્ષનું હથિયાર બન્યો છે.’

‘સામંત! જે એમ હોય તો પછી સમય આવે પક્ષભાષએ પણ ચેતતા રહેવું જોઇએ.’

‘તેમજ મારી અને તમારી જલ છે. રત્નસિંહ! પક્ષભાષ તો એમજ માને છે કે જે એવી આકૃત આવશે તો પ્રભુનો દરબાર તેમને માટે શું ખોટો છે? જે કે તેઓ સાવધ રહે છે છતાં હથિયાર નથી રાખતા. તેમને તેમની જ્યોતિષ વિદ્યા ઉપર વિશ્વાસ છે.

‘ત્યારે તો પક્ષભાષ આ હકીકત જાણતા હશે.’

‘જરૂર જાણે છે, તેમનાથી આ ગામમાં થતી એક પણ હકીકત અજાણી નથી રહેતી.’

‘ત્યારે રંભાનું હરણ થયું છતાં તેઓ કેમ કંઈ ખોટા નહિ? એ વાત તે જાણતા તો હતાજ.’

‘રત્નસિંહ! એમાં પણ આપણી કંઈક ગેરસમજ છે. પક્ષભાષની ગણતરી સાચી હતી. રાત્રે આપણે અતલેશ્વરથી તેમની કને ગયા ત્યારે તે જબ્બર મુંઝવણમાં હતા એમ તેમના ચહેરા ઉપરથી મને લાગ્યું હતું. પણ તમે અજાણ્યા હતા એટલે તમને એ કામ સોંપી શકાય તેમ નહતું. વળી કેન્દ્રનું સ્થળ સ્વનું મૂકી શકાય નહિ તે કારણે તમને મંદિર સોંપી અતલેશ્વરમાં શવજ સાથે એકાદ માણસની આવશ્યકતા ધારી મને ત્યાં પાછો મોકલ્યો અને કેશવ દ્રોહીજ બની રહેશે એવી સંપ્રજ્ઞા ખાતરી તેમને નહિ હોય. કદાચ વતનને ખાતર પણ તે પોતાનો પાપી વિચાર દૂર કરે એવી તેમની માન્યતા હશે. આ કારણેએ તેમણે પોતાની ગણતરી મુજબ વ્યવસ્થા કરી રંભાનો બચાવ ખમરાધીન રાખ્યો હતો.’

‘પદ્મભાષાએ રણુ ખેડ્યું હોય એમ લાગતું નથી. ખતાં તેઓ ધીમાણા વખતે જરાપણ મુંઝાય એવા નથી. કાષ્ઠપણુ બાળતનો ઝડપી નિર્ણય તે કરી શકે છે. એમાંજ એમની સફળતા સમાએલી લાગે છે.’

‘કાષ્ઠપણુ કામ કરવામાં તે પ્રથમ મન સાથે નિર્ણય કરે છે. પછી સફળતા નિષ્ફળતાનો મોહ ત્યજી દે છે. કાચ પાછળ જાતને ખૂવાર કરે છતાં પરિણામ શૂન્ય મળે તોપણ તેમના મનમાં જરાપણ નિરાશા છંટાતી નથી.’

‘રંભાના પિતાની નાતમાં કંઈ લાગવગ ખરી ?’ રત્નસિંહે સીધો સવાલ કર્યો.

‘હા, કેમ નહિ ? સારામાં સારી લાગવગ. જો એ ધારે તે આજે આખી નાતને વડનગરા નાગરને સામે ઉશ્કેરી મૂકે.’

‘એમ નહિ. કદાચ રંભાનો પત્તો આપણને મોડો મળે તો પછી રંભા માટે એ સાફ ધર ગોતી શકે ખરો ?’

સામંત ઘોડી પર સ્થિર થઈ ગયો. તેને આ વિચાર પ્રથમજ સમજાયો.

રંભાનો પત્તો તાત્કાલિક ન લાગે તો તેની શું દક્ષા થાય ? નામર-સમાજ તેને સ્વીકારે કે નહિ એ મુંઝવણનો ખ્યાલ તેને નવોજ આવ્યો.

‘એ તો કંઈ કહેવાય નહિ, ન્યાત ઠરાવ કરે તે ખરો.’

દ્વરથી કપેણનો સરેદ પટ દિગ્વિજયર થયો અને રત્નસિંહ ઘોડીની પીઠપર ટટાર થયો. યોગમ ફરતી નજર નાખી તેણે એક ઉત્સુકતા ભરી દિગ્વિ સામંત તરફ ફેંકી.

‘સામંત ! નદીને સામે પાર માણસો હોય એમ લાગે છે.’

‘અરે રત્નભાષા ! અત્યારે માણસો તો હજી પણ એમાં રંભા ન હોય.’

‘રંભા નહિ હોય પણ કદાચ તેનો પત્તો તો આપશે ને !’

‘એ પણ ચોક્કસ શી રીતે કહી શકાય ?’

‘એ તો જોવો વિશ્વાસ.’

વાતવાતમાં નદી આવી. કટિપુર પાણીમાં બન્ને સવારોએ ઝંપલાવ્યું. બરવેજે સરતી ઘોડીઓ સામે કાંઠે નીકળી મઠ. નદીનો પટ

ધણે પહેળો નહતો. કાંઠે બેઠેલાં ત્રણ માણસોમાં એક સ્ત્રી હતી, એક પુરુષ હતો અને એક ચૌદેક વરસનો બાળક હતો. પુરુષ બાળકને કંઈક સમજાવી રહ્યો હતો. બાળક જણે હઠયોગ સાધ્યો હોય તેમ એક જ જવાબ આપતો હતો 'ના'.

નિરાશાથી સામંતે બેઠેલા પુરુષને પ્રશ્ન્યું.

‘ક્યારના અહીં બેઠા છો?’

‘અપોરના અહીં આવીને બેઠા છીએ. પણ ભાઈ આ છોકરા માનતો નથી.’

‘શું માનતો નથી?’ રત્નસિંહે પ્રશ્ન્યું.

‘એને ગુરુના ચેલા થવાનું થેલું લાગ્યું છે. કાંઈ હાથ જોનારાએ તેને કહ્યું છે કે તે જળરે મહંત થશે અને એના ચેલાઓ આખા દેશમાં એના નામનો કંકા વગડાવશે. આ વાતને એ પકડી બેઠો છે, અને ધરમાં રહેવાની ના પાડે છે.’

‘તમે કંઈ બાબતથી આવો છો?’ વાતને ઝોક આપતાં રત્નસિંહે પ્રશ્ન્યું.

‘આમ વડનગર તરફથી આવીએ છીએ. કાલ સાંજથી છોકરાએ રડ લીધી છે. અને મનાવ્યો માનતો નથી.’ પેલા પુરુષે કહ્યું.

‘રસ્તામાં કાંઈ સ્ત્રી અને પુરુષને તમે જોએલાં?’

‘ના, કાંઈ અમને મળ્યું નથી.’

‘તમે ઘેરથી ક્યારે નીકળેલા?’

‘દિવસ હતો અને અમે નીકળ્યાં છીએ. રસ્તામાં બહુ સમજાવ્યો પણ આ ભગો* એકનો બે થતો નથી.’ પુરુષની વાત સાંભળી રત્નસિંહે મોં ફેરવ્યું.

‘ત્યારે સામંત! વડનગર તરફથી આપણને પત્તો મળવો મુશ્કેલ છે. એ તરફ એ નહિ જ ચલાય હોય.’

‘કોણ નહિ ગયું હોય? મને કહે ને?’ પેલા છોકરાએ પ્રશ્ન્યું.

* પાછળથી મહંત બની ગયો.

‘તારે શું કામ છે ? તું તારે બાવો બનવાની વાત ક્યાં કરને ?’
ચીડમાં સામતે કહ્યું.

‘હા, હું બાવો બનીશ ત્યારે તમે મને પૂજતા આવશો. એ બલતા નહિ.’ હસતાં હસતાં ઓકરાએ કહ્યું.

‘અરે, બાવાજી ! ત્યારે અમને કહોને કે અમારા ગામની એક ઓકરી અને બહાર ગામનો એક પુરુષ બન્ને નાસીને ક્યાં ગયાં છે ?’ રમુજ કરતાં રત્નસિંહે પૂછ્યું.

‘તમારા ગામનું કાંઈ નાસી ગયું નથી.’ તોરથી બાળકે જવાબ આપ્યો.

‘ના બાવાજી ! મારા ગામની ઓકરી નાસી મઘ છે.’ સામતે રમુજમાં ભાગ લેતાં કહ્યું.

‘હવે બરાબર કહ્યું. તેમને શોધીને તમારે શું કરવાનું છે ?’ ઓકરાએ પૂછ્યું. રત્નસિંહ અભયપ થયો. પેલા પુરુષે કહ્યું.

‘અરે બાધા ! એને કે’ પૂછશો નહિ. તમે તમારે મારને જાણોને ? અમને દુઃખીઆને શા માટે વધારે દુઃખવો છો ?’

‘હું તમને કહું છું કે હવે હું પાછો નહિ વળું. શા માટે તમે મને વળગી રહ્યા છો ?’

‘અરે, બેટા ! પણ આમ આવડી ઉંમરે ઘર છોડી જવાથી તને શું ફાયદો થશે ? હજી તો હવે ઉગે છે. પેલા પુરુષે કહ્યું.

‘હા બાપા ! હું હજી હવે ઉયું છું ત્યાં તમે મારે માથે સાવકી મા લાવી મૂકી અને હવે કહો છો કે તું હજી હવે ઉગે છે. તને શું દુઃખ છે ?’ ઓકરાએ કહ્યું.

‘બેટા ! તારી સાવકી માતને શું દુઃખ આપે છે કે તારે આમ કરવું પડે છે ?’

‘સાવકી મા દુઃખ ન આપે એટલે મારે તમારું ઘર ન છોડવું ? તમે પેલા હાથ જોનારને મેઢિ મઘ સાબ સાંભળ્યું હતું ને કે ‘બપોરે આ ઓકરાનો બાપ નવી ઘેરી કરશે ત્યારે ઓકરા બાવો થવા ચાલ્યો.

૬૨ વાલમનો વીર રત્નસિંહ અને નાગરાની હિઝરત

જશે. ત્યારે એનું બોલ્યું ફોક કરવું હતું તો જા માટે નવી યૌરી કરી? જ્યારે તમે નવી યૌરી કરી બવિધ સાચું પાડવા માટે તૈયાર થયા છો તો પછી મહંત બની દેશમાં ડાંકો વગડાવવાનો મોહ હું કેમ જતો કરું?' રત્નસિંહ અને સામંત સાંભળી રહ્યા. પેલા પુરુષ પાસે છોકરાને સમજાવવા દલીલ ન હતી.

‘પણ બેટા! તારે શું દુઃખ છે કે આમ કરવું પડે. એવા હાથ જોનાર તો ધણાય આવે ને ધણુંય કહે એટલે શું આપણે સાચું માની દુલેવું? આપ બોલતો હતો.

‘તો પછી તમે તેનું કશું કેમ સાચું કરી બતાવ્યું અને મને રાક્ષ છો?’ રત્નસિંહે છોકરાની દલીલ સાંભળી આગળ મોમાં નાખી. સામંત ચમકી યથા. પેલી બાઈ અંતરથી હસી ઉઠી. આપ મુંઝાતો હતો. બધાઓને બાવલીન કરી છોકરો હૃષ્ટી બોલી ઉઠ્યો.

‘અરે બાપજો! જુઓ હું તમને કહું કે તમારા ગામની છોકરી કોની સાથે નાસી ગઇ છે.’

‘ના, અમે તે જાણીએ છીએ, ક્યાં ગઇ છે તે જાણવું છે. મહારાજ!’ એજ રમુજના બાવથી રત્નસિંહે પૂછ્યું.

‘એ હું તમને હમણાં નહિ કહી શકું. પ્રથમ તો મારાં માથાપને અહીંથી સમજવી પાછાં વાળો. પછી હું તમને બધું કહું. આપણે એટલી જરૂર.’

‘આતો સામંત! આપણે હવે અહીં રહેવાની જરૂર નથી. ધર મેળે તેમની તકરાર પતાવવા દો. આપણે આપણા કામે જઇએ.’ રત્નસિંહને તલમાં તેલ ન જણાયું.

‘બલે જાઓ. પણ આખરે મારી મદદનીજ તમને જરૂર પડશે. આગળ મારી રાહ જોશો તો કામ સહેલું બનશે.’ છોકરાએ મર્મમાં કહ્યું અને મોં ફેરવી લીધું.

‘ભગા! હું તને કાંઈ દિવસ કાંઈ બોલી છું કે તું આમ ચાલ્યો જાય છે?’

‘ના, મા! એવું કંઈ નથી. મારું અનજન હવે ધરમાંથી પરવાનું છે માટે મારે જવું પડે છે. મને ખુશીથી રમ આપો.’

સામંત અને રત્નસિંહે ઘોડા દોડાવી મૂક્યા. તેમને આ છોકરો અજબ લાગ્યો.

‘સામંત! આગલા બવનો કોઇ ચોગી લાગે છે. અને એનું કહેવું સાચું કરવાનું હશે તો જરૂર આપણે તેની મદદ લેવી પડશે.’ રત્નસિંહે હસતાં કહ્યું.

‘એ તો ઠીક પણ હવે સાંજ પડવા આવી તેનું શું? આપણી શોધ આવી હોય?’ સામંતે જવાબમાં કહ્યું.

‘રંભા એક જ દિવસમાં મળે એવું તો મને નથી લાગતું.’

‘જા ઉપરથી કહો છો?’

‘પેલા છોકરો કંઈ જાણતો હોવો જોઈએ.’

‘તો પછી ત્યાં કેમ રોકાયા નહિ?’

‘તેની જરૂર સાબળી હતી! પારકા છોકરાને જાતિ બનાવવામાં આપણાથી મદદ કરી શકાય ખરી? ભલેને શોધ એ દિવસ લાંબાય.’

‘ત્યારે આપણે વિજ્ઞાન નગરમાં રાતવાસો માળીએ. બીજું તો શું? અને સવારે રંભાને બદલે પેલા છોકરાની શોધ કરીએ.’

‘નારે છોકરાની શોધ કરવી પડે એમ મને નથી લાગતું. આપણે એની રાહ જોવી પડશે.’

‘બલે એમ કરીએ. તમને એના પર વિશ્વાસ હોય તો.’

‘કટલાક ચહેરા એવા હોય છે કે આપ મેળે વિશ્વાસ મૂકાઇ જાય છે. ભગો મહંત બનશે એવું તમને એના મુખ પરથી નથી લાગતું?’

‘મને તો કે’ નથી લાગતું. તમે આવા માણસ પારખુ ક્યાંથી બન્યા! અમારે ત્યાં એક પશ્ચાદ છે ત્યાં બીજા તમે વધ્યા.’ સામંત બોલ્યો.

‘એ પશ્ચાદ જેવા કોઇ જ્યોતિષીના પ્રતાપે ભગો મહંત બનવાની લાલસાને પોષી રહ્યો છે.’

‘એમ પણ હોય કે એવા જ્યોતિષીઓ મહાન પુરુષ થનારને પ્રેરણારૂપ બનતા હોય.’

‘એ તો ઇશ્વર જાણે.’

‘ત્યારે રંભા ક્યાં છે એ પગભાષ કેમ નથી કહી શક્યા અને આપણને શોધવા મોકલ્યા?’ સામંતે કહ્યું.

‘એ તો આપણી કલ્પના બહારની વાત રહી. કદાચ તેમનું જ્યોતિષ એમ કહેતું હશે કે રંભાને સામંત અને રત્નસિંહ શોધી શકશે.’

‘તદ્વન સાચું. રત્નભાષ ! પગભાષ પ્રેરેપ્રેર જાણકાર લાગે છે.’

‘હા. એ તો એમજ. જ્યાંસુધી એથી વિશેષ જાણકારનો આપણને સાક્ષાત્કાર ન થાય ત્યાંસુધી.’ રત્નસિંહે સામંતના શબ્દો પર ટીકા કરી.

‘થયો જ વળી. કેમ નહિ ? ભગો કંઈ ઓછો ધારો છો ?’

‘એની વાત અત્યારે કરવી નકામી છે. એ સફળ અને પછી વાત.’ અને બન્નેએ મૂક રહી ઘોડાં દોડાવ્યાં. વિશ્વજનમરના પટ્ટણી દરવાજા બહાર ચોગાનમાં તેઓ આવી ઉભા. સામંત મુસાફરીથી ટેવાયે નહતો. રત્નસિંહે આભુઆભુ જોઈ સામેના મંદિરની શોધ કરી શિયાળાની રાત્રિ ત્યાં પહોંચ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. બન્ને ઘોડાં ભેગ ત્યાં ગયા. મંદિરનો દરવાજો આથમતી સંધ્યાએ બંધ જોઈ બન્નેને નવાઈ લાગી. રત્નસિંહે દરવાજો ઠોક્યો.

‘કોણ છે ?’ અંદરથી એક કઠોર અવાજ આવ્યો.

‘વટેમાચું, ઉધાડો.’

‘થોભો.’ કહી બોલનાર ઝડપથી અંદર ચાલ્યો જતો હોય એમ ચક્રાર રત્નસિંહને લાગ્યું. થોડીવારે દરવાજા તરફ કાંઈનાં પગલાં આવતાં હોય એમ લાગ્યું. અને લાંબા કીચુડા સાથે બારણું ઉઘડ્યું. ઉધાડનાર બારણું ઉધાડવામાં પણ જાણી જોઈને વિશેષવાર કરતો હોય એમ રત્નસિંહને લાગ્યું. તે સ્વાભાવિક રીતે વહેમાયો. વખત મળ્યું મંદિરની જડતી લેવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

મંદિરનું આરણ્ય ફરીથી બંધ કરવાની એ માણસને જરૂર લાગી નહિ. તેણે સામંત અને રત્નસિંહને ઝોશરીમાં મુકામ માટે સમવક કરી આપી. ઝોશરી એવી રીતની હતી કે તેના એક પથ્થુ ભાગ પરથી મંદિરનો દરવાજો કે દેવસ્થાનના ગર્ભાગારનું દ્વાર જોઈ શકાય નહિ. રત્નસિંહને આવી રીતનો ઉતારો મળ્યો તેમાં પથ્થુ તેને તો શંકા નહી. મંદિરમાં કંઈ બેઠો નહિ હોય ? વળી ઘોડાને દરવાજા જોડે જ અંદરનાં ભાગમાં બંધાવવાનો રખવાળનો આગ્રહ રત્નસિંહથી અજ્ઞાત ન રહ્યો.

એક કલાકની તો નિરાત નહિ મેળવી હોય ત્યાં બજો-પેલો છોકરો આવી પહોંચ્યો.

છાની વાતો કરતાં રત્નસિંહ અને સામંતને સંબોધી તેણે કહ્યું.
'કેમ મિત્રો ! છેવટે તમારે મારી રાહ જોવી પડીને ?'

'હા, હા, હા. કોણ આવાજ ?' પાસના પડ્યા પાડતાં રત્નસિંહ બોલ્યો. 'આવો, અહીં આવો.'

'નારે બાપ ! હું તો આવો રહ્યો. મને તો ખુલામાં જ પડ્યો રહેવા દો. તમારાં ઘોડાંની ચાકરી હું કરીશ.' અને બન્નાએ દરવાજા નજીક બંધાવ્યું. રત્નસિંહને એ વાત મની. તેની એક ચિંતા ઝોછી થઈ હતી.

પ્રકરણ ૧૦ મું

શિકાર છટકયો

(સોરઠો)

સઘળે સુખ દેખાય મુગજળ સમ સંસારમાં;

અશું હરત ત્યાં હાય, દુઃખ ભર્યું દે ! ભાગ્યમાં.

જીજી જમ્યું, અને મંદિરમાં નીરવ શાન્તિએ છાયા પાથરી દીધી. સામંત સાથે સંકેત કરી રત્નસિંહ ઉઠ્યો. દરવાજા પાસે આવ્યો. ત્યાં બે ઘોડાઓની બાજુમાં નિર્ભીકતાથી પથારી કરી એક ગોદડું પાથરી ભવિષ્યનો ભીમગીર ભગાડ્યો પોદ્યો હતો. દરવાજો ખોલતાં

ભાત્રાને જરૂર ખસેડવો પડે એવી રીતે તે બારણા આડે સૂતો હતો. રત્નસિંહને દરવાજો સલામત લાગ્યો. તેણે ઓશરીની ફરતાં નજર નાખી. મંદિરના મુખ્ય ભાગ સાથે દિવાલ સિવાય બીજો સંબંધ ઓશરીને હોય એમ દેખાતું ન હતું. મુખ્ય ભાગનું બારણું અંદરથી ખંધ હતું. તે બહારથી દેવા માટે સાંકળ જેવું કંઈ સાધન ન હતું. બારણા સાથે રત્નસિંહે થોડી વાર કાન માંડ્યા. અંદર બહુ જ ધીમેથી વાતચીત થતી હોય તેમ લાગ્યું. શબ્દો પૂરા સંભળાતા ન હતા. કોઈ મહત્વની મંત્રણા થતી હોય તેવો શક રત્નસિંહને આવ્યો. અંદર થતી મંત્રણા સંભળાય તેવું સ્થાન શોધવા તેણે આમ તેમ ફાંફાં માર્યાં પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહિ. થોડોક વિચાર કરી તે પાછો વળ્યો. ઓશરીમાં આવી સામંત સાથે બેસી થોડીક વાતો કરી ઉભો થયો. છાપરાની અને તેની દિવાલની ઉંચાઈ નજરથી માપી લીધી અને બહુ જ ધીમે સાદે ‘જય બજરંગ’ કહી ઓશરીનો બારવટ પકડવા પગને જોર આપી શરીરને ઉપાડ્યું. બારવટ સાથે હાથના ચાપડા બેસતાં ‘થભ’ કરતો અવાજ થયો. અને રત્નસિંહે પોતાના બન્ને પગ બારવટ સાથે બિડાવી શરીર ઉંચકી ઉપર લપ્પ જમ્પ સ્વાર બની ગયો. ચપળતાથી ચોપગાની જેમ ચાલી તે દિવાલ નજીક આવ્યો. છાપરા પરની એક જાડી વળીને પકડી શરીર સંકોચી તેણે બન્ને પગ મંદિરના મુખ્ય ભાગ તરફ ચાલી જતી દિવાલ પર ઠેરવ્યા અને શરીરે જરા વધુ પડતો આંચકો દબ દિવાલ પર જમ્પ બેસી ગયો. દિવાલ પરથી મંદિરના અંદરના ભાગમાં સરળતાથી ઉતરી શકાશે એમ તેને લાગ્યું. વાંકા વળી ચોપગા બની તેણે દિવાલ પર ચાલવા માંડ્યું. થોડુંક ચાલતાં તે વાત કરનારાઓની વધુ નજીકમાં આવ્યો હોય તેમ તેને સંભળાતી વાતચીત ઉપરથી લાગ્યું. જરાક આગળ ચાલતાં તેણે ચાર મનુષ્યાકૃતિ અંદરના ખુલ્લા યોગાનમાં બેઠેલી જોઈ. તેમાંની એક સ્ત્રી હતી. વાત કરનારાઓની નજરથી બચવા તે દિવાલ પર ઉંધો સૂત્ર ગયો. અને ડોક ઉંચી રાખી અંદર ભજવાતું દ્રશ્ય નજરે જોવા અને કાને સાંભળવા લાગ્યો. પેલો રખેવાળ બોલતો હતો.

“તમારાથી એને નહિ જીવે શકાય. કુકા મહેતાનો દાવ અને ગાંજી પટેલની હાકથી ફરતા પાંચ ગાઉ સુધી તો આને સંધરનાર કાંઈ નહિ મળે. અને કોને ખબર આવતી કાલે સવારે જ અહીંથી નીકળતાં તમે પકડાઈ જાવ તો ? પેલો નવો પરદેશી વાલમમાં આવ્યો છે તે તમે નથી જાણતા ? શું એનું નામ શિવચરણ ?”

“કોની પગનાબની વાત કરો છો ? એણે તો માણસો મોકલ્યા દીધાં હશે, વાલમ ફરતે બધી બાજુ. એના હાથમાંથી છટકવામાં જ ખરી મરદાઈ છે ને ?” શિવચરણ, જેને આપણે અતોજશરના મંદિરમાં પુજારી તરીકે જોયો હતો તેણે કહ્યું.

“શું ભાર છે. પગનાબના, એનાજ સીમાડામાં કેશવ બાવી મળતાં સુધી રંભાને સંતાડી રાખું ત્યારે જ હું મર્દ બન્યો. મહારાજ ! અમે ઇંદરિયા એવા ડરપોક નહિ કે નામ સાંભળી ડરી જઈએ.” પેલો ત્રીજો માણસ બોલ્યો.

રત્નસિંહને ઓછી મહેનતે પૂરી ભાળ મળી હોય એમ લાગ્યું. બાજુમાં બેઠેલી સ્ત્રી જરૂર રંભા હોવી જોઈએ એમ તેણે અનુમાન કર્યું.

“કૂ ઉઠઉ...” એક મધુર સ્વર વાતાવરણમાં ગુંજી રહ્યો. અને પોતાને ઇંદરિયા મનાવનાર પુરુષ ચમકી ઉઠ્યો.

“રખવાળ ! ઓશરીમાં સતેલા માણસો સાચે જ વટેમાગું છે કે કાંઈ દગા જેવું છે ?”

“નહિ. જરા પણ નહિ. એમનાં ઘોડાં પણ મંદિરમાં જ બાંધેલાં છે.”

“તો આ કન્નડુએ કાચલ શાની ?” ઇંદરિયા બોલ્યો. દિવાલ પર સૂતેલો રત્નસિંહ ઠરી ગયો. તેના દુશ્મનોમાં કન્નડુએ કાચલ બોલવાનો બેદ પારખનાર કોઈ વનેચર હતો. એવી તેને ખાત્રી થઈ. તેણે પાછળ નજર કરી તો પોતે આવેલો એજ માર્ગે તેણે સામંતને આવતો જોયો. અગડતી બાજુનો અંત સુધરી જશે એમ ધડીભર રત્નસિંહને

લાખું. ત્યાં તો પેલા ધડરીઝો ઉભો થયો. તેણે દિવાલ પર આવતો ઝોળો ભેંચ્યો. તેણે બાજુમાં નિરાધારતાથી બેઠેલી રંભાનું કાંકુ પકડી તેને જોરથી ખેંચી અને મંદિરની બહારની ઝોશરીવાળા ચોક અને પાછલા ચોકની વચ્ચે આવેલા દેવના ગભારાના પાછલા દ્વારનું આરણું તેણે ઝડપથી પકડ્યું. શિવચરણ અને રખેવાળ પૂરો વિચાર કરી નહોતા શક્યા. ત્યાં તો પંદર હાથની ઉંચાઈએથી પ્રથમ રત્નસિંહે અને પાછળથી સામંતે પડતું નાખ્યું. બન્ને પડતાં જ ઉભા થઈ રંભા ઉભી હતી એ સ્થળે આવે તે પહેલાં તો પેલા ઉંચા અને સશક્ત માણસે રંભાને મંદિરના ગભારામાં ખેંચી પાછલું આરણું વીજળીની ઝડપે બંધ કરી દૃઢ સાંકળ દેખ દીધી.

તરતજ પડછંદ રત્નસિંહે સધળું શરીરબળ વાપરી કમાડને લાત મારી પણ નિષ્કંપ ઉભેલાં કમાડે રત્નસિંહની હાંસી કર્યા સિવાય બીજો જવાબ ન આપ્યો. બીજી વખત સામંત અને રત્નસિંહ બન્નેના સામટા બળનો પણ એજ પ્રાતકાર આવ્યો જોઈ રત્નસિંહ હતાશ થયો.

“અંદર કોણ ચાલ્યું ગયું?” હાકતા રત્નસિંહે સવાલ કર્યો.

“એ અમારો મહેમાન છે.” રખેવાળે જવાબ દીધો.

“તમે અંદર નહિ જઈ શકો.” શિવચરણે કહ્યું.

“કોણ, શિવચરણ ? તમે અહીં ક્યાંથી ?” સામંતે પૂછ્યું.

“જેવા તમે તેવો હું” હાંશમાં આવતા શિવચરણ બોલ્યો.

“રખવાળ ! આ આરણું ખુલ્લું કરાવી આપો નહીંતર તોડી નાખવું પડશે.” દિવાલની ઉંચાઈને પહોંચવાનું અશક્ય બળ્યતાં રત્નસિંહે કહ્યું.

“એ આરણું હવે નહિ જ ઉઘડે. અંદરથી બંધ છે.”

“તો શું તમે અમને અહીં કેદ કરી રાખશો ?”

“એ તો એમજ. વટેમાગુંનો ડોળ કરી નિશ્ચય અનનારને એજ સગા હોય.” શિવચરણ હિંમત એકઠી કરી બોલતો હતો.

“અમે નિશાયર ? લોહીનો વેપાર માંડી ઘેડેલાઓને પકડવાનું કામ કરનારને તમે નિશાયર કહો છો ?” આવેશમાં રત્નસિંહે કમરમાંથી કટાર કાઢી.

“ના ! ભાઇ ના ! તમે જેમ કેદ પુરાયા છો એમ અમે પણ કેદ પુરાયા છીએ. બહાર જવા ખીજું દ્વાર નથી.” રખેવાળ સમજીત કરતાં બોલ્યો.

“મહારાજ ! રસ્તો બતાવો.” પ્રચંડ શિવચરણને જમણે હાથે ગળામાંથી પકડી ડાબે હાથે કટાર ધરતાં રત્નસિંહે કહ્યું.

“માર્ગ નથી, રત્નસિંહજી ! મને જવાદો. હું તદ્દન નિર્દોષ છું.” કરગરતાં શિવચરણે કહ્યું.

“અંદર કોણુ છે ?”

“રંભા અને...”

“ખીજું કોણુ. બોલો ?”

“તેનો-તેનો મહેમાન.”

“હું અને તમે તેના શાગીર્દ ખરૂં ને ? આવા પ્રાણણો દુનિયા-ઉપર કેમ જીવતા રહે છે તેજ નથી સમજતું.” સામંત અવાક ઉભો હતો. બંનેમાંથી કોઇને માર્ગ સૂઝતો ન હતો. શિવચરણ અને રખેવાળ નિઃશસ્ત્ર હતા એટલે ખીજો લય તો ઉભો થાય તેમ હતું નહિ. પણ અનાયાસે મળી ગયેલી જોડમાંથી શી રીતે છૂટવું તે આ બંને રાજપૂતોને મન કાપડો હતો.

થોડી વારે મર્મીઆરનું મુખ્ય દ્વાર ઉઘડયાનો અવાજ થયો. રત્નસિંહ કંપી ઉઠ્યો. તેમનાં પોતાનાં જ ધોડાં તેમના શિકારને ભમાંડી જશે કે શું ? બહારથી કોઇનો અવાજ આવતો સંભળાયો. ધોડાંઓને હણહણાટ સંભળાયો. રત્નસિંહને પોતાની શંકા વધુ મજબૂત થતી લાગી. પોતે પચનાબને શું મોઢું બતાવશે ? કુકા મહેતા અને ગાંગજી પટેલ, તેને માટે સારો અભિપ્રાય ધરાવનાર પચનાબને શું કહેશે ?

“રત્નસિંહ કેટલો ગાફેલ કે તેની ઘોડી દુસ્મનને લઇને દૂર ભાગી ગઇ !” થોડીક વાતચીત અને મુખ્ય દરવાજો ‘કીચુડાટ’ કરતો ઉઘડ્યો. એજ અવાજ, જ્યારે પોતાને અને સામંતને દાખલ કરવા ગમેવાળે દરવાજો ઉઘાડતાં કરેલો તે. હતાશ રત્નસિંહ, રંભા અને તેને ઉઠાવી જનારને પંખાળી ઘોડીઓ પર સ્વાર થઇ ઉડી જતાં હોય તેમ બીંત પાછળ રહીને પણ જોઇ શક્યો. તેને ચક્કર આવ્યાં. ફરતી દુનિયાને સ્થિર કરવા તે નીચે બેસી ગયો. આંખો બંધ કરી દીધી. સામંત ચમકતી આંખોએ જાણે આ બધું જોતો હોય તેમ ધડીમાં શિવચરણ સામે, ધડીમાં રખવાળ સામે અને ધડીમાં રત્નસિંહ સામે જોઇ રહ્યો હતો. રત્નસિંહને નિરાશ થઇ ભોંય બેસતો જોઇ તે બેકામ બન્યો. પશુબળથી તેણે આરણાને ધક્કા દેવા માંડ્યા. પણ આખરે તે માનવકૃતિએ માનવને જ સામે પડકાર દીધો “છે કોઇ મારાથી બળવાન ?” ધક્કા પર ધક્કા મારી સામંત આખરે થાક્યો એટલામાં બહાર ઘોડીના વળતો ડાબલા સંભળાયા.

“શું હશે ? ઘોડી કેમ પાછી આવી ? કોણ પાછી લાવ્યું ?” થોડીક વારમાં તો અંદરની સાંકળ રણકી. અને દુર્ગ બની ઉભેલી દિવાલનાં આરણાં ઉઘાડી પેલો ભગો આરણા વચ્ચે ઉભો રહ્યો.

“કોણ બાવાજી ?” રમુજમાં પાડેલું નામ અત્યારે પણ રત્નસિંહને યાદ આવ્યું.

“હાજી, તમારો શિકાર મેં મારે સગે હાથે તમારી ઘોડી પર બેસાડી રવાના કર્યો છે. હવે નિશ્ચિંત રહો !” અને તેણે ખડખડાટ હાસ્ય કર્યું. વળી

“રખવાળજી ! આપ આવો મારી પાસે મારે તમારી સાથે થોડીક ખાનગી વાત કરવાની છે.” કહી તેણે રખવાળને એક બાજુ બેંચ્યો.

“અને શિવચરણ કોણ છે ?” શિવચરણ ઉઠ્યો “તમે પણ આવો.” રત્નસિંહ અને સામંત તરફ ફરી તેણે કહ્યું.

“તમે ત્યાંજ રહેજો. હું થોડીક ખાનગી વાત કરી લઉં.”
રત્નસિંહથી આ માણસ ન પરખાયો. અસંતોષમાં એ ગર્ભાગારની
બહાર નીકળ્યો. સામંત તેની પાછળ ગયો. સામંતની ઘોડી મૂળસ્થાને
અધિકી જોઇ પોતાની ઘોડીને સંભારી રત્નસિંહ હાથ હારી પાછો
બેસી ગયો. ત્યાં તે પાછળથી બાવાજી આવ્યા.

“જુઓ ભાઈઓ! હું મારું કામ પતાવી આવ્યો છું. સંદેશો
કહી દીધા એટલે આપણે છુટા. હવે મારે તમારી સાથે રહેવાનું છે.”

“પણ પેલાઓ સાથે શું વાત કરી તે અમને કહો પછી બીજી
વાત” સામંતે કહ્યું “ના, એવી રીતે મારે કોઈએ મૂકેલા વિશ્વાસનો
બંગ કરવો નથી. બલે તમે મને સાથે ન રાખો.”

“તો પછી અમારી સાથે આવી તું અમારું શું બહું કરવાનો
છે?” રત્નસિંહે ચીડાઇને કહ્યું.

“આ તમારી ઘોડી પર મને બેસાડો અને હું કહું ત્યાં મને લઇ
ચાલો.” મીઠાજમાં બાવાજી બોલ્યા.

“ક્યાં?”

“વાલમ.”

“શા માટે?”

“તમને જોણે શોધ કરવા મોકલ્યા હોય તેને મળવા.”

“મળીને અમારી ફજેતી ગાવી છે?” રત્નસિંહે પ્રશ્ન્યું.

“ના, તમારી હિંમતનાં વખાણ કરવાં છે.”

“શું વખાણ?”

‘હાથમાં આવેલો શિકાર તમને કપરી સ્થિતિમાં મૂકી કેવી રીતે
હાથતાળી આપી ઉડી ગયો તે.’

‘સામંત, ચાલો જનારની પાછળ હું જઈ છું. તમે આ બાવા-
જીને વાલમ મેળા કરી દો. આપણને દગો દે એમ લાગે તો પગલાઇને
કહી કેશવ જેવી દશા કરી દેજો.’ રત્નસિંહે એકાએક નિશ્ચય કર્યો.

‘સાહસ કરશે નહિ. ભૂલાવામાં પડશે તો પાછા સીધા રસ્તે નહિ ચાલી શકો. રહેવા દો પાછળ જવાનું. અને મને વાલ્મીકી બધાં આલો. પછી મારું ગમે તે કરજો.’

‘સામંત! જાઓ, હું બપોર સુધીમાં વાલ્મીકી આવીશ.’ કહી કપડાં પહેરી સામંતની ઘોડી પર સવાર થઈ રત્નસિંહે ઘોડીને દોડાવી મૂકી. અંધારામાં અજણ્યા રસ્તાઓ પર ઘોડી ક્યાં જાય છે તેનો ખ્યાલ રત્નસિંહને ન હતો.

દિવસ ઉગતાં સામંત ‘બાવાજી’ને બધા લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરમાં ગયો. ત્યારે રત્નસિંહ વડનગરની સીમના ખેડૂતો પાસેથી ઇડર જનાર મુખ્ય રસ્તાની બાજુ માગી રહ્યો હતો. પણ ઇડર જતા ધોરી માર્ગે તેણે ઘોડાનાં તાજાં પડેલાં પગલાં ન જોયાં. ત્યારે નિરાશ બની ઘોડીનું મુખ તેણે વિસનગર તરફ ફેરવ્યું. વડનગરથી બે કોશ નહીં આળ્યો હોય ત્યાં શિવચરણ અને પેલો રખેવાળ તેને સામા મળ્યા. ‘ક્યાં જાઓ છો અત્યારે ?’

‘વાલ્મીકીમાં રહેવાનું નથી એટલે વડનગર જઈ રહીશું. બીજું શું થાય ?’ શિવચરણે જવાબ આપ્યો. રત્નસિંહને કંઈક સ્વપ્ન. રખેને રંભા અને તેના મહેમાન પાછળ આ લોકો જતા હોય. તેમને સાથ કરવાનો ધડીભર તેને વિચાર થઈ આવ્યો. વળી સ્વપ્ન. આ લોકો તેની સાથે ફરે રમી જાય તો ? ‘ના ત્યારે તો વાલ્મીકી જવામાં જ વાલ્મીકી તંત્રની સલામતી છે’ એમ તેને લાગ્યું અને તેણે ઘોડીને પોતાના માર્ગે મારી મૂકી. ઇડરીઆએ ઇડર તરફનો માર્ગ લીધો જ નહતો તેની તેને ખાતરી થઈ ચૂકી હતી. તેણે લીધેલા માર્ગનો સાચો દ્રષ્ટા ‘બાવાજી’ હશે એ કલ્પનામાં તેને હવે વાસ્તવિકતા લાગી. કદાચ તે સાચો માર્ગ બતાવે પણ ખરો.

પ્રકરણ ૧૧ મું

નણુંદ ભોળઈ

(સોરઠા)

ભરીયલ કનેહે જામ, ટપકે બે હેયાં તણા;

કાણુ ઝીલે લે કામ ઝીલનારાં બેકામ બ્યાં.

સા મંત અને રત્નસિંહ વિશળ નગરના મંદિરમાં ફરજિઆત બેસ ભોગવતા હતા ત્યારે સામંતની મેડીમાં તેની પત્ની દેવુઆ અને બહેન રાજ્યા વાતોમાં વખત વીતાડતાં હતાં. પતિની ગેરહાજરીને કારણે દેવુઆએ મુગ્ધ કુમારી રાજ્યાનો સાથ સ્વીકાર્યો હતો. મેડી તદ્દન સાદી હતી. દીવાલ પરની કોષ્ટ કોષ્ટ ખીટી પર વસ્ત્રો ટીંગાવેલાં જણાતાં હતાં. તેલનો ઝાંખો દીવો અંધકારને નિવારતો ખૂણા પરની ભીંત સાથે જડાએલા ચાડા પર પ્રકાશી રહ્યો હતો. તેની સાથેના ખૂણા પર તાજું બરેલું હોય તેવું પાણીનું નાવું માટલું તણુ ધટો પર મુકાએલું હતું. અને તેના ઉપર ચીવટથી મંળાએલો પિત્તળનો કળશ મુકાએલો હતો. તેના ચળકાટ દીવાના ઝાંખા તેજમાં પણ આકર્ષક હતો. મેડી વચ્ચે સુતરની દોરીથી ગૂંથેલો, નહિ બહુ નાનો નહિ બહુ મોટો એવો, મધ્યમ કદનો પલંગ પથરાએલો હતો. તે ઉપર વજનદાર તળાઇ પાથરેલી નહતી પણ સાધારણ ચટ્ટાઇ જેવું જાડું વસ્ત્ર પાથરેલું હતું. દેવુઆ રાજ્યાને બાજુ બીડી પલંગમાં પડી હતી.

‘ભાભી ! તમારી આ રીત મને જરાએ ગમતી નથી.’ રાજ્યા બોલતી હતી.

‘ત્યારે કાની આ રીત તમને ગમશે એ તો કહો !’ મળકમાં દેવુઆએ કહ્યું.

‘ભાભી ! તમને ના કહું છું કે એવી વાતો તમે મારી આગળ કરશો તો હું બાને કહી દેજા.’ ચીડાઇને રાજ્યા બોલી.

‘તે જાઓને અત્યારે કહી આવો. કાણ ખીએ છે? મનમાં ગળ્યું લાગે છે તે ઉપરથી કેમ કડવું કહે છે?’ કહી દેવુઆએ રાજ-
આને બાથમાં વધારે દાખી.

‘ભાભી! ભાભી! રહેવા દો. હું મુંઝાઈ જઈ છું.’

‘ના, હવે તો બાને કહી આવવાનું કણ્ઠ કરો તો છોડું.’

‘ભાભી! મારા બાઈને કહીશ તો પછી આનું પરિણામ સાહે નહિ આવે.’

‘તે એમાં શું? હું ક્યાં તમારી જેમ બાથથી મુંઝાઈ છું?’
કહી દેવુઆ હસી પડી. રાજબાના મોં પર કૃત્રિમ રોષ હતો.

‘ભાભી! તમને સાદી વાતોમાં એ શૃંગાર લાગે છે. તમારો મનરૂપી ઘોડો તોફાને ચડી બેકાણુ બન્યો લાગે છે.’

‘તે એમાં તમે શું નવું કીધું? તમારો મનઘોડો તો ડાહ્યો ડમરો હશે એટલે હંમેશાં તમારે કંઈજ કરતો હશે. અને તમારે આપ્યુંજ ખાતો હશે.’

‘હા, ભાભી! એ તો આ ભૂમિનો પ્રતાપ છે. આ ગામમાં મૂળ વસનાર અધિઓએ કામદેવને અહીંથી દેશવટો દીધો હતો ત્યારથી અહીંની કુમારી કન્યાઓને કામદેવ સતાવતો નથી.’

‘વાહ રે! મારાં રાણુઆ! વારી જઈ રે તમારા પર. કેવી સરસ વાત ગોઠવી કાઢી છે?’

‘ખોટી હોય તો પૂછી જોજો તમને ફાવે તેને.’

‘કાને! તમારા બાઈને?’

‘હા, એમને પૂછશે તો એ પણ કહેશે.’

‘શું પૂછ કહેશે? એજ કહેતા હતા કે રાજબા પોતાની પસંદ-
ગીથી પરણે એવડી ઉંમરની થઈ છે.’ રાજબાના મોંપર લાલ લોહી
જાણે કે જામી ગયું.

‘કેમ બોલે નહિ મારાં સાધ્વી કુમારી બા?’

‘શું બોલું, તમારી વાતજ મને ચીડવવાની છે ત્યાં?’

‘ના, ચીડવવાની વાત નથી. મારી આશાના સોગંદ ખાત્રને કહું છું કે તમારા ભાઈ એમ કહેતા હતા.’

‘ભાભી ! મને વધુ ચીડવશો નહિ.’

‘સાચી વાતમાં તમને રીસ ચડતી હોય તો બહે. પણ આ આપા, અને મોટા ભાઈની પણ એજ ઇચ્છા હોય એમ લાગે છે કે તમે પસંદગીનો વર પરણી લો.’

‘અહુ સાઈ.’ ચીડમાં રાજઆ બોલી.

‘કહો ત્યારે. કોને પસંદ કરશો ? કોઈ છેલ્લ નજરમાં રાખ્યો છે ?’

‘છેલ બટાઉ તો ભાભી મારા હાથના નહિ પણ પગની ઠોકરના અધિકારી છે એવા વરણાગીઆ હું જોઉં છું અને મારા દીક્રામાંથી વિચ્છાગ છૂટે છે.’

‘ત્યારે કોઈ જગીરદાર, ધનવાન કે પછી રાજના કુંવર પાછળ તો ચિત્ત નથી દોડાવતાં ?’

‘હા, મેં જગીરદાર જોયા છે. કસુંબો લઈ ઝોકાં ખાતા, ધનવાનો જોયા છે રામજીણીઓ પાછળ ધનને ખરચતા, રાજના કુંવરો જોયા છે ચારિત્ર્ય વગરના. ભાભી એવાઓની પસંદગી હું તો શું પણ વાલમની કોઈ કન્યા ન કરે.’

‘તમારી વાતમાં વાલમની બીજી કુમારિકાઓ કેમ લાવો છો ?’

‘કારણ કે અમે બધાં એકજ ધરતીને ધાતીને ઉછર્યા છીએ, મેં તમને કહ્યું છે કે કુમારીમાં સ્વયં કામદેવ આ ભૂમિમાં પ્રકટ થતો નથી. કામદેવની હયાતીમાંજ મોહાંધ થઇને માણસો જેમ તેમ ફસાઈ જાય છે, અને આખરે કોઈ ધન લાલસાથી, કોઈ રૂપની લાલસાથી તે કોઈ યૌવનની અભિલાષાથી જામ કરવા તૈયાર થાય છે. મારી શુદ્ધ વિચાર કરવાની શક્તિ ઉપર મોહનાં પડળ ફરી નથી વળ્યાં. મારી નજરમાં કામદેવે હજી મોહાંધતા નથી મૂકી. મારી પરીક્ષા કરવાની શક્તિમાં અવળે પંથે ચડાવનાર કામદેવનો કેફ નથી આગ્યો એટલેજ હજી સુધી મને કોઈનો હાથ પકડવાની ઇચ્છા નથી થતી.’

‘અરે મારાં નાનકડાં નણુંદ્યા, એમ તો પછી જીંદગી જશે તો પણુ તમને કોઈનો હાથ પકડવાની ઇચ્છા નહિ થાય.’

‘ભલેને, એમ થશે તો પણુ વાંધો નથી. બાબી ! મારા શરીરની હું સ્વામિની છું અને રહીશ તો દુનિયા ઉપર દુઃખ નહિ ઉતરી પડે.’

‘રહેવા દો હવે તમારી મોટી વાતો. અમે નહિ જાણતાં હોઈએ કે તમે હવે થોડા દિવસનાં મહેમાન છો ?’

‘કેમ ?’ આશ્ચર્યથી રાજાએ પૂછ્યું.

‘તમારું વર્તન, તમારી આંખો અને તમારી ચાલ બતાવે છે નણુંદ્યા ! કે રાજા હવે વાલમનો નેહ ઓછો કરવા માગે છે.’

‘નહિ બાબી ! એમ કહી તમે મને ચીડવશો નહિ. ખરું પૂછો તો હું જ્યાં જોઈ છું ત્યાં ક્યાંય શૈથિલ્ય, ડહાપણ, સ્વસ્થતા, સર્જનતા અને ચારિત્ર્યનો મેળ મળેલો નથી દેખાતો. એટલે મારું મન ક્યાંય ઓટતું નથી. વિચાર થાય છે કે એવા વહેંતીઆઓ સાથે જીવન જોડવા કરતાં મોટાપના ગર્વમાં મસ્તાન રહી નિર્લેપ જીવન ગુજારવું.’

‘જેવી તમારી ઇચ્છા રાજા ! વળી પાછાં મારું ભવિષ્ય સાચું પડવાનો વખત આવે ત્યારે મને ઓટી કહેતાં નહિ.’

‘નહિ કહું બાબી ! મારા દિલની વાત તમારા સિવાય કોઈને નહિ કહું. મેં એક જોયો છે પણુ તેને જાણવો હજી બાકી છે.’

‘કોને જોયો છે ? જાણવાનું શું બાકી છે ?’ અચાંખે દર્શાવતાં દેવુખાએ કહ્યું.

‘એ નહિ કહું બાબી ! મને મારી હાંસીનો ભય લાગે છે.’

‘તો પણુ કહે તો ખરાં ?’

‘વખતે એ ના કહે તો મારા બોલ નકામા જાય, બાબી !’

‘નહિ જાય, હું મદદ કરીશ. તમારા ભાઈની મદદ લઈશું. પછી છે કંઈ ?’

‘મારે મારી મેળે તરવું છે. તમારી કે ભાઈની કે કોઈની મદદ અને તારી નહિ શકે, એવો મને આ બાબતમાં તો વિશ્વાસ છે એટલે મેં મને વિશેષ પૂછ્યો નહિ.’

‘તો પણ નામ તો કહો. નહિ ઉપાડી જમ્મએ એ તમારા ભડવીરને !’
‘વખત આવે નામ શું કામ પણ જણુશે ભાભી ! એમાંનું આજે
કંઈ છે નહિ.’

‘ભલે ન કહો તો તમારી મરજી. પણ યાદ રાખજો રાજુઆ ! કે
આ ભાભી કંઈ એટલી ભોળી નથી કે જળીમાંથી છાની નજર નાખતાં
હો છતાં તેની નજરે ન ચડો.’ અનુમાનથી દેવુઆએ તીર ફેંક્યું. ચોટ
આપાદ વાગી. ભોળી નણુંદ રાજુઆનો ચહેરો લાલ લાલ થઈ ગયો.
પોતે બપોરે કરેલી ચોરી ભાભીની નજર બહાર રહી નથી. એ ખ્યાલે
તેને ખસિયાણી પાડી દીધી.

‘તો પછી જણો છો તો શા માટે પૂછો છો ?’

‘પણ અહને ! વગર વિચારે એમ આંધળીઆં કરાય નહિ. કાણુ
ગામ, કાણુ હામ અને કેવું કુળ એ તો પહેલાં જોવું અને જણવું પડે.
‘એ મારે જોવાનું છે ભાભી ! હવે તમે એ વાત છોડો.’

‘તમે કહો તો તમારા ભાઈને એ વાત કરી મૂકું.’

‘ના ભાભી ! કહેશો નહિ, મારા સમ છે જો કહો તો.’

‘ભલે, તમે કહો તે ખરું. અમે ચૂપ રહીશું. પણ કહો તો ખરું
કે એની પાછળ ચિત્ત દોડાવ્યું તે તમે એમાં શું બાળ્યું ?’

‘જુઓ કહું, એનામાં યૌવન છે. યૌવનથી આવતી શક્તિ છે.
એ શક્તિનો યોગ્ય ઉપયોગ થાય માટે તેનામાં પરોપકારવૃત્તિ છે.
પરોપકારમાંથી સ્વાર્થ સાધવા તરફ તેનું બિલકુલ લક્ષ નથી. તે
ચારિત્ર્યવાન લાગે છે તેની વાત પરથી. લક્ષનો હજુ તેણે વિચાર કર્યો
નથી એ એની સંયમવૃત્તિ દાખવે છે. તેનામાં હડાપણ અને સુજનતા
છે એ તો આજે જ જણાઈ આવ્યું હતું. ભાભી ! પછી મારે બીજું
કંઈ જોવું નથી.’

‘તો પછી નક્કી કરાવી દઈએ આપુને કહેવડાવીને.’

‘ના, હજુ ઘણું અધૂરું છે. તેને લક્ષના કોડ નથી. મારે એનામાં
એ કોડ જગવડા છે.’

‘ઓત્તારીનાં રાજ્યા! એ વીર છે તો તમે પણ ક્યાં વીરાંગના બની જવ તેવાં નથી?’

‘ભાભી! મને શું ગમે છે તે તમે જાણો છો? સુંદર વસ્ત્રોને મને શોખ નથી. ધરેણીનો મને મોહ નથી. લાંબી લાંબી વાતો કરી કામ વખતે પાછા પડનારમાં મને વિશ્વાસ નથી. એટલેજ તમારી સાથે લાંબી વાતો કરવી મને ગમતી નથી. સીધી વાત તો તમે કહી તેમ છે કે જેવો એ વીર છે એવીજ હું વીરાંગના બની જઈ એવી મારી અંતરની અભિલાષા છે. વીરાંગના બનવું મને ગમે છે.’

‘નસીબદાર છો નજીવલ બા અને નસીબદાર રહો. એ વિના મારે તો બીજું શું કહેવાનું હોય?’ કહી ભાવથી દેવુબાએ રાજ્યાના માથા ઉપર હાથ ફેરવવા માંડ્યો. માતૃવાત્સલ્યનો દહાવ મળતાં. અંતર જેટલું દૂર એટલી શીતળ લાગણી રાજ્યાએ અનુભવી અને ધીમે ધીમે નિદ્રાના ખોળે તન અને મન ઢળી પડ્યાં. રાજ્યા ઉંઘ્યા પછી દેવુબા પણ થોડી ક્ષણોમાં નિદ્રાધીન થઈ. મેડીમાં નિદ્રાનું સ્વ-રાજ્ય સ્થપાયું ત્યારે રાત્રિનો ત્રીજો પ્રહર સર થઈ ચૂક્યો હતો.

પ્રકરણ ૧૨ મું

મંત્રણા

(સોરઠા)

દુઃખ ન ધરશે લેશ આ સંસાર અસાર છે;
માનવતાનો મહેલ ઉભો સાર ગ્રહી જગે.

રાત્રે કુકા મહેતાના ધરમાં વાલમના વિસલ નગરા શાંતિના આગેવાનો એકઠા મળ્યા હતા. આગલી રાત્રે બની ગએલા બનાવો ઉપર વિશેષ વિચાર કરવાને કુકા મહેતાએ, પદ્મનાભ અને ગાંગુ-ભાઈની સલાહથી શાંતિના માણસોના વિચારો જાણી લઈ ન્યાયસભા સમક્ષ રજુ કરવાની યોજના કરી હતી. પંદરથી વીસ માણસોનું

જૂથ ધરના ઝોરડામાં ફાવે તેમ બેઠેલું હતું. કોઇએ પછેડી ઓઢી હતી. કોઇએ શાલ ઓઢી હતી, તો કોઇએ ઠંડી સામે બળવો બહેર કર્યો હતો. ખરી રીતે તો ઝોરડામાં ઝાઝી ઠંડી નહતી. સ્ત્રી વર્ગ કામથી પરવારી મેડીએ ચડી ગયો હતો. સાતિની બાંબગડના મંત્રણા-સ્થાન તરીકે ધણા વખતથી એ ઝોરડો વિખ્યાત હતો. નાગરોની સાતિમાં કુકા મહેતાનું સ્થાન માનભર્યું હતું.

‘આ દુઃખ જાય એમ તમે માનો છો કુકા મહેતા ?’

‘કેમ નહિ જાય ?’ ભારે અવાજથી મહેતા બોલ્યા. તે બોલતા હતા છતાં બહુ બળ કરીને ‘પહેલાં આપણે એકલા બરી પીવાનું હતું. આને આપું ગામ આપણી બાબુએ છે. આપણે કારણે ખાસ વ્યવસ્થા થઇ છે. આપણે કારણે ખાસ માણસો રોકાયા છે. પસનાબ જેવાએ આપણું દુઃખ દૂર કરવાનું માથે લીધું છે. તેણે આપું ગામ આપણી બાબુ દોયું છે. તો એને જેટલો આત્મવિશ્વાસ છે તેનો સોમો ભાગનો આપણામાં હોવો જોઇએ ?’

‘એકલો આત્મવિશ્વાસ શું કરશે જો કાર્ય યરાયર નહિ થાય તો ?’

‘કોણ કહે છે, કાર્ય યરાયર નહિ થાય ? ચાર પાંચ દિવસે ખનતા ખનાવોની મુદત બે માસ જેટલી લંબાઇ છતાં કાર્ય નહિ થાય તે કેમ કહેવાય ?’

‘મુદત લંબાવવામાં એ બધી નવી પરિસ્થિતિ કારણરૂપ છે એમ શાથી કહો છો ?’ એક વૃદ્ધ ડોસા બોલ્યા.

‘ધર ફાડવા આવનાર ટોળાંએ ગઇ કાલની જેમ વ્યવસ્થિત કાર્ય તે અગાઉ કોઇ દિવસ કરેલું ? પીળા ફૂલનો સંકેત શું તમને નવો ન લાગ્યો ? એ પહેલાં એવા સંકેતો કયારે થતા ? એટલી સાવધાની છતાં ગામના એક પશુ ઠાકરડાએ વ્યકિતગત ભાગ ન લેતાં ભાડૂતી માણસોથી કામ લીધું એ પશુ નહું તો ખરું જ ને ? નવીન વ્યવસ્થાનો એ પરિપાક નહિ તો બીજું શું ?’ કુકા મહેતા સમજવતા હતા.

‘મહેતાજી ! એ સાચું. પણ આપણા હોવાનો દેખાવ કરી આપણા પગ ઢાપવાનો તો એમાં પ્રયાસ નહિ હોય ?’ એક શંકાશીલ મુદ્રાએ બોલ્યા.

‘હજી સુધી તો એવું દેખાયું નથી એટલે વહેમ રાખવો નકામો છે.’

‘આ વિશ્વનાથની રંભા ગઈ તે પછનાભ જાણ્યતા હતા છતાં બની ગયું તેમાં પછનાભ જવાબદાર નહિ ?’

‘રંભા ગઈ એમાં પછનાભની જવાબદારી એટલી કે એમની ચોકીમાંથી તે ગઈ. એથીય વિશેષ મુખાંધ આપણી કે નાગર કોમના બે ભાગ પણ સંપત્તી રહી શકતા નથી. બીજો માણસ ચળી જાય પણ નાગર થઈ આવેલો અધમ અને ત્યારે તો હું આવી ને કે શકવ ક્યાંથી સુખી થાય ?’

‘એને કેદમાં રાખ્યો એ પછનાભની ભૂલ નથી ? રંભાને શોધવામાં એ મદદગાર ન બનત ?’ એક અવાજ આવ્યો.

‘કેશવમાં એટલો વિશ્વાસ હવે મૂકી શકાય તેમ નથી. પછનાભે એનામાં ગઈ રાત્રે એ વિશ્વાસ મૂક્યો હતો. એ વિશ્વાસનાં ફળ એણે રંભાને વિદાય કરીને આપણને તથા પછનાભને અપાડ્યાં.’ કુકા મહેતાએ ખુલાસો કર્યો.

‘જો આવી જ રીતે ઝગડા ચાલ્યા કરશે તો આપણાથી ઠરીને રહી શકાશે નહિ. અને આવા ઝગડાઓને ક્યાં સુધી પહોંચી વળીશું ? ગામ બહુ બહુ તો આપણને વરસ બે વરસ મદદ કરશે.’ એક યુવાન આગેવાન બોલી ઉઠ્યા.

‘વરસ બે વરસની ગામની મદદ લેવાથી પણ જો આપણું કલ્યાણ થતું હોય તો મદદ લેવામાં વાંધો નહિ; પણ ભવિષ્ય ઉજાગું જણાય છે ?’

‘એ મૂછો ન્યોતિથી પછનાભને.’ કોઈએ મજાકમાં કહ્યું.

‘એ મજાક કરવી રહેવા દો. મારે તમને બધાઓને કેટલીક વાતો આજે કહેવાની છે. ગામ તરફથી આપણા બચાવની જે નવી

વ્યવસ્થા ઉભી કરવામાં આવી છે એમાં તમને કંઈ ઓછું લાગે છે ? ગામ તરફથી આ કરતાં વિશેષ સારી વ્યવસ્થા થઈ શકે ખરી ? ગામ આથી સાડે કામ કરવાની તૈયારી બતાવે અને એમાં ધનની જરૂર પડે તો એ ગામ આપે કે આપણી ઝાતિએ આપવું ? ગામના આ મયનો સતત ચાલુ રહે તેમાં પણ જો કદાચ અંતે આપણને આપણી સલામતી ન લાગે તો આપણે શું કરવું ?' કુકા મહેતાએ પૂછ્યું.

‘ગામ ધારે તો આથી સારી વ્યવસ્થા કરી શકે તેમ છે. ઠાકરડાએને બોલાવી તેમને ધમકાવી કે માર મારીને પણ દબાવી શકે તેમ છે. અને ઠાકરડાએની ગુંગણ નથી કે ગામ સામે આગળી ઉંચી કરી શકે. આ તો ગામને કરવું નથી અને દેખાવ કરવો છે કે ‘અમે વહાર કરીએ છીએ.’ આ બધા પંચ ગોઠવનાર પેલો પદ્મનાભ નિરાંતે ગામનું ખાધ પીને તાગડધિત્રા કરે છે.’ એક તદ્દન વૃદ્ધ ગૃહસ્થ બોલી ઉઠ્યા.

‘પૈસા ગામ ખરચે, આપણે ગામના વતની. આપણા પરની આકૃત ગામની મળાય. પછી આવી કે આથી સારી વ્યવસ્થામાં ગામને થવું ખચ આપણાથી અપાય નહિ. આપણે જો સ્વતંત્ર બચાવ કરવા માટેની તૈયારીઓ આપમેળે ઉભી કરીએ તો તે જવાબદારી આપણે માથે રહે.’ એક વ્યવહારદક્ષ ગૃહસ્થે સમજ પાડી.

‘પદ્મનાભના હાથ હેઠા પડે, ગાંગુભાઈ, મોંધિજીભાઈ અને લેલાશાની આગેવાની વગેરેવાચ તેમજ નાગરોની ઉપાધિ ચાલુ રહે તો પછી આ ગામ સાથે આપણે કયા સંબંધથી રહેવાનું હોય ? મૂળે કયા આપણા પૂર્વજોનું વતન વાલમ છે કે આપણાથી બચંકર દુઃખ વખતે પણ તેનો ત્યાગ ન કરી શકાય ? નાગરને તો નોકરી લાં વતન આ તો ઠીક. ખેતીવાડીના હિસાબે બધું જળવી મેઠા નહિ તો કેને પડી હોય આ ગામની કે ઠાકરડાએની ?’ પાકટ વચના એક ગૃહસ્થ બોલ્યા. તેમની આંખોમાં મરડની તીક્ષ્ણતા હતી. અને બોલતી વખત ઓઠના ખૂણા કવચિત્ વારા ફરતી ખેંચાતા હતા. કુકા મહેતાએ મૌન સેવ્યું હતું.

૮૨ વાલમનો વીર રત્નસિંહ અને નાગરોની હિંમરત

‘મને તો લાગે છે કે આજના બનાવ પછી ઠાકરઝાઓ વધારે માથે ચડી વાગશે. આજનો બનાવ તેમને ધા ઉપર મીઠાના પાણીની ગરબ સારતો હશે. કુંદનનું ઘર ફાડી શકાયું નાહ. બાકુતી માણસો પકડાઈ ગયા તે પણ ભવિષ્યમાં એવું કામ ન કરવાની શરતે છૂટયા. એટલે હવે તો તેમને જાતે જ રણે ચડવાનું રહ્યું ને? તેમાં વળી પદ્મનાભની જાગતી ચોકીનો પૂરો ભય. એટલે તેમાંથી બચવા તેઓ બહુજ બાજુઓ રચશે. અને કેટલાયને ધાયલ કરશે, મારશે અને દેશપાર ચૂકી આવશે.’

‘ના, ના, માફ તો માનવું છે કે ગામમાં આવી ચોરી કરવાની તો હવે તેઓ હામ બીડશે જ નહિ. પદ્મનાભ જાગૃત છે ત્યાં સુધી તેની ચોકી વટાવવી સુરક્ષિત છે. પછી તો ભગવાન જાણે.’

‘ખેતરો ક્યાં નથી કે હવે ગામમાં આવશે? ઉભા પાક રાતમાં વાઢી જતાં કે ખવડાવી, સળગાવી દેતાં એમને ક્યાં જરાએ અરેરાટી થવાની હતી કે ‘બિચારા બ્રાહ્મણો શું ખાશે?’ એક દાઝતા ગૃહસ્થ બોલ્યા.

‘આપણે માટે હવે બે ઉપાય છે. ગામ આપણે માટે આથી વિશેષ કંઈ કરી શકે તેમ નથી. વળી આ ચોજના પણ સુંદર છે. નાગર કોમના નસીબ હશે તો ઠાકરઝાઓની સાન ઠેકાણે આવશે. નહિતર ખીજી રીતે તેમને બોલાવી, સમજાવી, ફેસલાવી, ધમકાવી કે મારામારી કરીને તેમની ખો જુલાવી શકાય તેમ નથી. તે સમજવાના નથી કારણ કે તેમને જમીનની લાભસા છે. તે ધમકીને માનશે નહિ કારણ કે તે જથ્થાવાળા છે. ગામથી તેમને માર મારી શકાય તેમ નથી. કારણ કે એક યા ખીજી રીતે આપું ગામ તેમની સાથેના સંબંધથી સંકળાએલું છે. એટલે દૂરના બાવિમાં પણ આજ પરિસ્થિતિ ઉભી રહેશે તો આપણે ગામ છોડવું પડશે અથવા તો સારામાં સારી જમીન તેમને આપી જીવવા માટે વલખાં મારવા પડશે.’ કુકા મહેતાએ વસ્તુની ચોખ્ખવટ કરી.

‘હા, એમજ છે. જમીન સેંપી ગામમાં રહેવું એ સાફ છે પણ ગામ છોડવું એ આપણે માટે યોગ્ય ન ગણાય.’ એક વૃદ્ધે કહ્યું.

‘ના, હું તો ફક્ત ખુલા માર્ગની વાત કરું છું.’ કુકા મહેતાએ કહ્યું.

‘કેમ ચોગ્ય ન ગણાય ? નાક ગયા પછી ગામમાં રહેવાનું પ્રયોજન શું ? ક્યાં બીજો જમીન કે ચાકરી મળી નથી રહેતી કે, આવા કંકાસથી ભરેલા ગામમાં પડ્યા રહીએ ?’.

‘એ પણ સારું છે. ફરલાઇ ! તમારી વાત મને બહુજ ગમે છે. રહેવું તો પૂરી ઈજ્જતથી નહિ તો પછી ચલ્યા જવું.’ એક યુવાન બોલ્યો.

‘વાતો કરવી સહેલી છે મંગળ ! માથે આવી પડશે ત્યારે સમજશે કે ગામ છોડીને જતાં કેટલું વીતે છે ?’ પેલા વૃદ્ધે કહ્યું.

‘વીતશે ત્યારે તો ગામ છોડીશું. ઓછા કેં સુખમાં ગામ છોડવાના છીએ કાકા ?’ મંગળે જવાબ આપ્યો.

‘વીતવામાં હવે શું બાકી રહ્યું છે ? ધન લૂંટાયાં છે. ધર ફાડયાં છે. ધમકીઓ દેવાય છે. માણસો ચોરાયાં છે. તેમનાં વખત સુઢા ચમ્પ ચૂકયાં છે. હવે કન્યાઓનાં હરણ થાય છે. એ પણ નાગરને વેશ આવીને. પછી શું બાકી રહ્યું ?’

‘હા, આ વાત પદ્મનાભ જાણતો હતો કે વિશ્વનાથના ધરમતો મહેમાન ખરો નાગર નહિ પણ કાકરડો હતો છતાં તેણે એ વાત આપણને જણાવી નહતી.’ એક ડોસા બોલ્યા.

‘પદ્મભાઈ જાણતા હતા. અને તે માટે સાવચેત પણ હતા. રંભાને ધાર્યા કરતાં વહેલી ઉઠાવવામાં આવી એટલે હવે પદ્મનાભ ભાચાર. પરંતુ તેમનો વિચાર તો કેશવને સીધો કરવાનો હતો. અને રંભાને અચાવવાનો હતો. એ ઘાટ ધડવાનો સમય મળે તે પહેલાં તે તેનું હરણ થયું. તેમાં કેશવની ખૂટેલાઈ છે. પદ્મનાભનો વાંક નથી.’ કુકા મહેતાએ પદ્મનાભનો અચાવ કર્યો. તમે તે પદ્મનાભના મિત્ર એટલે એનું ભૂંડું શેના સાંભળી રહો ? પણ વિચાર કર્યો પેલા સામંત અને રતનસિંહ રંભાને શોધવા ગયા છે તે એ પાછી નાવશે ત્યારે વિશ્વનાથ જાતને શું મોઢું બનાવશે’

‘એમાં વળી શું મોઢું બતાવવાનું હોય?’ કુકા મહેતાએ કહ્યું. વિશ્વનાથ એક ખૂણામાં બેઠો હતો તેણે કાન માંડ્યા.

‘રંભાને લેનાર કાણ ઉભો થશે?’

કુકા મહેતા ગુંચવાયા. જેની શોધ માટે માણસો મોકલ્યા છે. તેને માટે તો પવિત્ર નાગર કામમાં હવે સ્થાન રહ્યું નહતું. ‘રંભાનું શું થશે?’ એ સવાલ તેમને મુંઝવી રહ્યો.

‘શું વિચાર કરો છો કુકા મહેતા? તમારી પટલાકામાં અમારી પુત્રોઓ ખેંચાઈ જાય અને એમને પાછી સ્ત્રીકારતા નાગર કામને બદલે લાગે એટલી પામરતા એ જ્ઞાતિમાં તમારે બેઠે છો આવે તો પછી આ ગામ છોડી ચાલ્યા જવું શું ખોટું?’ વિશ્વનાથે કહ્યું.

‘હું એજ વિચારું છું. વિશ્વનાથભાઈ! રંભાને લગ્ન તો શકાય જ નહિ. એનું વાઙ્માન થએલું છે એટલે તમારા વેવાઈ સાથે વાતચીત કરી લો. એમને વાંધો નહિ હોય તો ન્યાતને ખીલકુલ વાંધો નથી.’

‘ન્યાતને બલે ને વાંધો ન હોય, હરણ કરાએલી કન્યાનો સ્વીકાર હું મારી પુત્રવધૂ તરીકે કદિ ન કરી શકું. વિશ્વનાથ બલે ખીલે વેવાઈ શોધી લે,’ કુકા મહેતા ઠરી ગયા. વિશ્વનાથ અવાક બની ગયો. બાકીના ખીલ ગૃહસ્થો એક ખીલ સામે જોઈ રહ્યા.

‘તો પછી રંભાને શોધવાનું કાર્ય અર્થ વગરનું જ છે. એમજ ને!’ કુકા મહેતા બોલ્યા.

‘એ તો જે અર્થ થતો હોય તે.’ એક ગૃહસ્થ બોલ્યા. તેમને કોઈ પક્ષ સાથે સીધો કે આડકતરો સંબંધ નહતો.

‘બલે, જ્ઞાતિનો વાંધો હોય. રંભા મારી દીકરી બની મારા ઘરમાં રહેશે.’ કુકા મહેતાએ નિશ્ચય જાહેર કર્યો.

‘ભારે પડશે મહેતાજી! સાપના ભારા માથે ઉપાડી ફરશે નહિ.’ કોઈએ શિખામણ આપી.

‘એ મારે જોવાનું છે.’

‘પાછળથી પસ્તાવો થશે. કુકા મહેતા!’ ખીલ એક ગૃહસ્થ બોલ્યા.

‘નીરાંતે સહન કરીશ.’ જવાબ મળ્યો.

‘બહે ત્યારે પાછળથી અમને દોષ ન દેતા.’

‘જરૂર, નાગર ગાતિનું ગૌરવ સાચવતાં લહેને એક નહિ પણ અનેક આફતો ઉતરી આવે. કુકા મહેતા ભરેલું ડગલું પાછું નહિ મૂકે.’ બોલતાં કુકા મહેતાને બહુ શ્રમ પડ્યો. કપાળથી પસીનો લૂછવાની ખાસીયતથી ટેવાએલો હાથ કપાળ પર ફરી પાછો આવ્યો. ત્યારે એમને બાન થયું કે શિયાળાની જામતી રાત્રિ હતી.

વિશ્વનાથ અનિશ્ચિત મનથી ત્રિશંકુ જેવી દશા ભોગવતો હતો. તેનાથી ન તો કુકા મહેતાને ધન્યવાદ આપી શકાયો કે ન તો પોતે પોતાની કન્યાને પાળવાની જાહેરાત કરી શક્યો. એટલા બધાના મોંઢા ઉપર કુકા મહેતાના શબ્દોએ મરડાટ ઉમેર્યો હતો. એ મરડાટને જરા પણ ન ગણતારતાં મહેતાએ પદ્મનાભને મળવાની પોતાની ઇચ્છા જાહેર કરી એટલે આખું એ ટોળું ઉઠ્યું. મહેતાની આ રીત ટોળાના દરેક માણસને અપરિચિત લાગી.

કુકા મહેતા તરફનું સ્વાગત જેટલું વખણાતું તેટલીજ વિદાય વિધિ પણ વખણાતી. એને સ્થાને આમ એકાએક મૂક વિદાય દરેકને ખૂંચી. કુકા મહેતાને એની દરકાર નહતી.

જામતી રાત્રિમાં તેણે ઘર છોડી લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરનો આશરો શોધ્યો. પણ ત્યાં તેમણે ધાર્યા મુજબ પદ્મનાભ તેમને મળ્યા નહિ. એક બાળુ પડેલી વિશાળ પાટ પર સવજ લાંબી મોડ તાણી સૂઈ ગયો હતો. કુકા મહેતાએ તેને પૂછ્યું.

‘પદ્મભાઈ ક્યાં છે ?’

‘ખેતરનાં રખવાળાં કરવા.’ સવજએ જવાબ આપ્યો.

‘કાની સાથે ?’ આશ્ચર્યથી મહેતાએ પૂછ્યું.

‘મારા બાપુ સાથે.’

‘ત્યારે તું કેમ રહી ગયો ?’

‘કેશવને ખાતર.’ કુકા મહેતા અક્ષર પણ બોલ્યા વિના ઘરે પાછા વળી ગયા. ગાંજળભાઈ અને પદ્મનાભની લોકો માટેની લામણીએ તેમના હૃદયના તારોને ઝબૂઝાવી મૂક્યા.

પ્રકરણ ૧૩ એ

જંગલમાં રાત્રિ

(સારઠો)

પૃથ્વીભરનો તાત, જે વીણુ જખ જુએ મરે;
એહ, શા સંતાપ તારા દીલને દુભવે ?

પ કમનાભને એ રાત્રે ખાસ કામ હતું નહિ. સામંત અને રત્ન-
બિંદ બહુ મોડા ગયેલા હોવાથી રાત્રે પાછા આવવાનો સંભવ
નહતો. પુત્ર કામેશ્વર તેના ચિત્ર કાર્યમાં મગ્નચલ હતો. ઉમા ઘર કાર્યથી
પરવારી નાના પુત્ર પતાને તેની રડવાની હઠ છોડાવી પટાવી ઉંઘાડી
દેવાની ત્રેવડમાં પડી હતી. તે વખતે શવજીએ આવી તેના પિતા
ખેતરમાં પકનાભને લઇ જવા તેમની રાહ જોઇ રહ્યા હોવાનું જણાવ્યું.
જંગલની રાતની શોભા નિહાળવાનો મોહ પકનાભ જતો ન કરી
સક્યો અને ગાંજીભાઇને મળી ખેતરની સફર ઉપડી ગયો.

‘આ જમીન પકનાભ ! થાળી જેવી સપાટ અને પુરેપુરી કસદાર
છે. એનો માલિક અત્યારે મ્હોં માગ્યું ધન લઇને પણ જમીન છોડવા
પ્રુશી નથી.’ ઠંડો પવન સુસવાતો હતો. બન્નેએ ઠંડીથી બચતા રહેવા
ઓઢેલું હતું. છતાં બોલતાં હોઠ જડા થઇ જતા હતા.

‘એ કાનું ખેતર ?’

‘કમ ખબર નથી ? વિશ્વનાથ પડયાનું. આ ત્રણ વીધાં જમીન
માટે મોંઘજીભાઇ એને પોતાની સારામાં સારી જમીનમાંથી સાત
વીધાં જમીન કાઢી આપવા પ્રુશી છે. પણ તેની તે ના પાડે છે.’

‘જમીન એટલી સારી હશે.’

‘જમીન તો સારી છેજ. મોંઘજીભાઇની જમીન પણ કંઈ એનાથી
હિતરતી નથી. છતાં વિશ્વનાથ બમણી જમીન મળવાનો મોહ જતો
કરે છે.’

‘તો પછી એનું ગણતર ખોટું હશે.’

‘ના, એમ પણ નથી. મોંઘજીભાઇ એને જે જમીન આપવા માગે છે તેને ફરતો ઠાકરડાઓની જમીનનો કાટ છે. વિશ્વનાથનું શું મળું કે એક શેર અનાજ ખેતરમાંથી પકવી લાવે ?’

‘તો મોંઘજીભાઇ પણ લૂંટાતા તો હશે જ ને ?’ પદ્મનાભે પ્રશ્ન્યું.

‘લૂંટાય, પણ તે ન જાણે એટલું. તેનામાં આવડત છે મન મેળવી લેવાની. તે જાણે છે કે એમનાથી બચાડ્યું તો પછી ખેતર ચૂકવા વારો આવશે. એટલે પાળી પંપાળીને ઠાકરડાઓને રાખે છે.’

‘નાગરોનો બચાવ કરવામાં તેમની દીલનું એક કારણ આ પણ હોય શકે.’

‘બરું જ વળી. પણ મુખ્ય કારણ તો બીજું છે.’

‘કયું ?’

‘જેવો ઠાકરડાઓને નાગરોની જમીનનો મોહ છે, એવો જ મોહ તેમને છે. એટલે તેમને વાગેલો કાંટો ઠાકરડા કાઢે છે.’

‘તો એ સારું કરતા નથી. પક્ષ લીધો તો પછી પ્રામાણિક રહેવું જોઈએ.’

‘પ્રામાણિક તો છે જ.’

‘તેમ નહિ. મન, વાચા અને કમથી પ્રામાણિક રહેવું જોઈએ.’

‘તેમ તો પદ્મભાઇ હું પણ પ્રામાણિક નથી.’

‘શા ઉપરથી કહો છો ?’

‘મનમાં ઉઠે ઉઠે થઇ આવે છે કે પાડાના કાંધે જેવાં કીંમતી ખેતરોનો ભોગવટો નાગરોના હાથમાંથી છૂટી મારા હાથમાં આવી પડે તો કેવું ?’

‘તો પછી આપણાથી નાગરોને કુમક કરી શકારો નહિ, ગમજીભાઇ !’

‘શા માટે નહિ ? તમે તો પ્રામાણિક છો ને !’

‘હું શી રીતે પ્રામાણિક ગણાઉં ? જે મિત્રનું અન્ન ખાઈ આજ સુધી હું પ્રામાણિક રહેવાનો દાવો કરું તે મિત્રના દીલના ઉડાણમાં

સ્વાર્થ ધર કરી ઘેરો હોય તો તેનું અન્ન મને અપ્રામાણિક બનવા કેમ ન લલચાવે ?

‘નહિ પદ્મભાષા ! હું તમને મારી અભિલાષા પુરી કરવાના સાધન તરીકે નહિ જ વાપરું.’

‘એમ ન ચાલે ગાંગુભાષા ! તમે મને કહી ન શકો પણ તમારું અંતરનું ઉંડાણ એમ જાણી રહ્યું હોવું જોઈએ.’

‘જતાં હું તેને વારી લઉં.’

‘સ્વાર્થી’ મનને ક્યાં સુધી વારી શકાય ?

‘જ્યાં સુધી માણસ ધારે ત્યાં સુધી.’

‘નહિ ગાંગુભાષા ! આ રીતના કાર્યમાં સરળતા ન મળે. તન, મન અને ધનથી કાર્યસિદ્ધિ પાછળ પડ્યા તો પછી એમાં અપ્રામાણિકતા જેવું કંઈ જ ન રહેવું જોઈએ.’

‘પણ આપણાં મન ક્યાં એટલાં શુદ્ધ રહી શકે કે એટલી નાની લાગણી પણ ન ઉદ્ભવી શકે ?’

‘એક નાની લાગણી પણ વખત જતાં મહેચ્છાનું રૂપ પકડે છે અને આખરે જીવન ખ્યેય બની રહે છે. માટે કહું છું ગાંગુભાષા ! કે તમે એ મોહ છોડી દો, પ્રભુએ તમને સારી જમીન અને સારી મિલકત આપ્યાં છે. તો નાગરોની ભાગતી પણ તમે તેમની જમીન તરફ નજર દોડાવશો નહિ.’

‘એ તો અમારાં ખેડુતોનાં મન જમીન દેખી કે તરતજ પલળી જાય. તમે શાથી કહો છો કે નાગરોની ભાગતી પણ છે ?’

‘ત્યારે શું આ નાગરોની ચડતી પણ છે !’

‘શું કહેવાય ? એ તો પદ્મભાષા ! કાલે ઠાકરડાઓ સાથે મેળ પડી જાય અને બધું સાઈ થઈ જાય.’

‘ઠાકરડાઓ સાથે મેળ થઈ જાય એમ મને તો નથી લાગતું. જમીનની તકરાર બલભલાં કુટુંબો, ગામો કે રાજ્યોનાં મૂળ ઉખેડી

નાખે છે, એ આપણે ક્યાં નથી જાણતા ? છતાં માનો કે મેળ થઈ જાય તો પછી તમારા કે મોંઘણભાઈ જેવાની અનુપ્ત લાલસાનો તેમને ભોગ તો બનવુંજ પડશે ને ?

‘પદ્મભાઈ ! તમે મને એવો ન ગણાવો, આ તો મનની ઉંડી ઉંડી લાગણીની વાત કરી એટલે તમે એને મારી ધૂંછ મારી બેઠા. પણ તમે એ જોડું માનો છો. નામરોની જમીનનો એક ચાસડો મારે ન અપે. પદ્મભાઈ ! પછી બલેને તે મને મફતમાં મળતો હોય.’

‘બરાબર છે. એમજ મનની મજબુતાઈ હોવી જોઈએ. મોંઘણભાઈ જમીનના લોભી છે. તેમને જો સદુપદેશથી સમજાવવામાં આવે તો તે તેઓ પણ જમીનનો જોડો મોઢ જતો કરે.’

‘હું તો નથી માનતો કે તે સમજી જાય. હા, તે ઠાકરડાઓની જેમ જમીન માટે આગળ પડીને તોફાન કરે તેવા નથી પણ તેમનો મોઢ તો નહિજ છટે.’

‘પવનની એક ઠંડી લહરી આવી અને બન્નેએ કમકમાટી અનુભવી. આ ઉપરથી કહેો છો ?’ પદ્મનાભે પૂછ્યું.

‘તેમના વડવાઓનું વાલમમાં આવવાનું પ્રયોજન સારી જમીન મેળવવાનું હતું. પેઢી દર પેઢી તેમને ધાવણમાં ધવડાવવામાં આવે છે કે, સારામાં સારી જમીનના માલિક નહિ બનીએ તો પછી અહીં આવવાનું આપણું પ્રયોજન સફળ થશે નહિ. અને પેઢીનો મોઢ આમ તેમને વારસામાં મળ્યો છે. બ્યારે અમે તો શાહી પરવાનગી લઈ વાલમને અમારું માની વસવાટ કરી રહ્યા છીએ. અમારાથી વાલમને હુંટાય નહિ. અમારાથી વાલમને માટે જોડું કહેવાય નહિ. અમારાથી વાલમની વિપત્તિ વખતે દૂર નાસી જવાય નહિ. પદ્મભાઈ ! વાલમ અમારું છે.’

‘તેની કાણે ના કહી ? વાલમ તમારું છે, વાલમ મારું છે. અને વાલમના દરેક પુત્રને મન વાલમ તેનું છે, એ લાગણી બધાં સુધી દરેકમાં નહિ પ્રગટે ત્યાં સુધી આ આંતર કલહ કાયમ રહેશે.’ પદ્મનાભે પ્રતિ કરી.

‘પદ્મભાષા! આ લીલાં લીલાં ખેતરો, જંગલી પાડા ડૂબી જાય એવા ઉભા મોલ, ફાટફાટ થતી શીંગો અને ડૂંડાં છોડી બહાર નીકળી આવવા મથતા અનાજના કણુ જોઈ કોના હૈયામાં જમીનની લાલસા ન જાગે? એ લાલસા જાગ્યા પછી કોણુ એવો હોય કે બનતો સ્વાર્થ સાધવા ન મથે?’

‘જુલો છો ગાંધીભાષા! તમે કહી તેવી લાગણી જેની પાસે કંઈ ન હોય એવાને થાય. ધરાએલાને મન પકવાન પણુ નકામું હોય છે.’

‘લક્ષ્મીથી કાણુ ધરાયું છે? અને પદ્મભાષા! થોડુંક પ્રહી લેવા દો કે ખેતરોમાં ઉભા પાદ જોઈ તમને મનમાં કંઈ લાગણી થાય છે?’

‘હા થાય છે. એટલું જ કે માલિકે ધારેલો મોલ ઉતરે તો જમીન તરફનો તેનો પ્રેમ કાયમ રહે.’

‘તે સિવાય બીજું કંઈ?’

‘બીજું કંઈ જ નહિ.’

‘તો જરૂર તમે યોગી હશો.’

‘હું યોગી નથી સાધારણ માણસ છું, છતાં ખપ કરતાં વધુ રાખવા હું ટેવાએલો નથી, અને એટલું મને કુદરત આપે છે. વધારેનો મને મોહ નથી.’ પદ્મનાભે શાન્તિથી કહ્યું.

ગાંધીભાષાનું ખેતર આબું. પદ્મનાભે સર્વગ્રાહી દૃષ્ટિ આરે ફાર નાખી. અંધકારમાં પણ જાણે જીવતી હોય તેમ વનશ્રી ડોલી રહી હતી. જંગલમાં રાત્રિ વીતાવવામાં ભલે કોઈ જાતનાં સુખ સમવડ સચવાતાં ન હોય પણ આનંદ તો જરૂર મેળવી શકાય છે.’

‘આજથી સવાસો વર્ષ પહેલાં મારા વડવાએ વાલમમાં પગ દીધો ત્યારે એમને પણ તમારી જેમ ઉભા રહેવાનું સ્થાન ગામમાં ન હતું. પણ શાહી પરવાનગીએ તેમને સારી મદદ કરી. તેમને માટે ખાસ જુદી જમીન અહીંની પડતર જમીનમાંથી કાઢી આપવામાં આવી. એ જમીનનાં ખંતથી જતન કરી તેમણે સારી પેદાશ મેળવી. જમીન વધારી અને વારસામાં જમીનનો સારો જથ્થો પૂર્વજોની કૃપાથી

અમને મળ્યો. પદ્મભાષા । બીજી જમીનનો મોહ મને નથી. પ્રભુ મને મારું ખાવા દેતો તે મારે માટે પુરતું છે.”

‘સંતોષ ત્યાં જ સુખ વસે છે. ગાંગજીભાષા । ધર અગિયે અસં-
તોષીઓના અખાડા ખેલાય છે, તે નથી જોતા ?’

શિયાળવાંના રડવાનો અવાજ સંભળાયો.

‘બીજો પહોર શરૂ થઈ ગયો, પદ્મભાષા અને આપણે તો વાતોનાં વડાં કર્યાં.’ ગાંગજીએ કહ્યું.

‘કેમ, વાતોનાં વડાં ?’ પદ્મનાભે પૂછ્યું.

‘હારે શું ? વાતો કરવાજ તમને અહીં શા માટે લાવું ? વાતો ધર ખેડાં કર્યાં થતી નથી ?’

‘તમે તો મને વાલમની સીમ ખતાવવા સાથે લાવ્યા છો. મારે તો એ જોવું છે કે રાત્રિનો પ્રભાવ જંગલમાં કેવો જામે છે,’
પદ્મનાભે કહ્યું.

‘એ જોવાનો સમય તો ગયો. આજે ખેતરોમાં મોલ ઉભો નથી. અને રાત અજવાળી નથી. અંધારી રાતમાં ખાલી ખેતરો અડવાં લાગે. એમાં જોવાતું શું હોય ?’ ગાંગજીએ જંગલની કંગાલિયતનો સ્વીકાર કરતાં કહ્યું.

‘ખેતરો અડવાં નથી, લાલે અંધારી રાત માથે ગાજતી હોય. એકેએક ખેતર પૂરો પાક આપ્યાનો સંતોષ અનુભવતું નીરાંતે સ્વતંત્ર લાગે છે. તેને નથી ફરજ, અધૂરી રહ્યાની ચિંતા કે નથી અસુંદર દેખાવાનો અસંતોષ. માનવી જમીન પાસેથી આટલું શીખે તો જીવન સફળ કરી જાય ગાંગજીભાષા !’

‘તમને તો ખેતરોમાંથી કવિતા જડે છે પદ્મભાષા ! તમે તે જ્યોતિષી છો કે કવિ ?’

‘મારી મર્યાદાઓ હું જાણું છું. પણ ટુંકા જીવનમાં પરોપકારથી થયે કલગીને વરતો ખેડૂત પોતાને નાનો ગણાવી ખરેખર મહાન બની જાય છે. એ સત્ય મને અત્યારે સમજાય છે.’

‘અમે ખેડૂતો પામર જંતુઓ જેવા. અમને મોટાઇનો ગર્વ પોષાય નહિ, અમારાથી સુખસગવડ દીલ ભરીને ભોગવાય નહિ. અમને જગત શ્રમજીવી ગણે. અમારી મહેનત જોઇ ખીજઓ ત્રાસી જાય. એવા અમને ખેડૂતોને તમે મહાન શાથી કહો છો!’

‘જે હજારોને જીવાડે છે તે પામર કેમ કહેવાય? તમને મોટાઇનો ગર્વ પોષાતો નથી એમાંજ તમારી મોટાઇ રહેલી છે. તમે મનભરીને સુખસગવડ ભોગવતા નથી એના ઉપરજ જગતના પોષણનો આધાર રહેલો છે. જગત તમને શ્રમજીવી ગણી ઉવેખે છે એમાંજ તમારું ‘આત્મ’ સન્માન સમાએલું છે. તમારી મહેનત એ જગતનું ગૌરવ છે. ખેડૂત વડે જગત ઉજ્જવળ છે. ખેડૂત મહાન કેમ નહિ?’

‘પેદા કરે ખેડૂત છતાં ખેડૂતનાં આળેઠાં ધાન વિના ટળવળ અને લહેર કરે ધનવાનો. ખેડૂત દેવાદાર ગણાય અને પૈસાવાળા ધનિક ગણાય. અમારે ત્યાં ધાનના તોટા અને ધનિકને ત્યાં અનાજના દગલા. પૈસાને પૈસાથી પેદા કરતા વેપારીઓ અમને ચૂસે, પ્રગ્નનું રક્ષણ કરવાનો દાવો કરતા રાજવીઓ અમને ચૂસે, ચોર, દોર અને મોરની જાતિનાં પ્રાણીઓ પણ અમને ચૂસે, કુદરત તરફથી નાની મોટી આફતો અમારાં કપડાં સરતાં કરે. પ્રભુએ ખેડૂતને પેદા કરી તેની જીંદગીમાંથી સુખ અને આનંદ ઝુંટવી લીધાં છે.’

‘એ ભૂલ છે માંગજીભાઈ! પ્રભુએ ખેડૂતને પેદા કરી તેને સુખ અને આનંદથી વિશ્વપિત કર્યો છે. સુખ સંતોષમાં છે. જગતભરનાં પ્રાણીઓને જમાડીને જમવામાં ખેડૂત ભલે તે ન માનતો હોય છતાં સાચો સંતોષ અનુભવે છે. અને આનંદ તો તેને તેના જીવનમાંથી ક્ષણે ક્ષણે મળતો રહે છે. તનતોડ મહેનતને અંતે મળતો રોટલો જમવામાં તેને આનંદ નથી એમ કહેનાર ભૂલે છે. જે સ્વાદથી ખેડૂત સ્વદો રોટલો ખાય છે તે સ્વાદનો જોડો જગતમાં મળવો મુશ્કેલ છે. રાત્રિના વાળ પછી ઉઠી મેળવતી એ શ્રમિત ખેડૂતની નિદ્રાનાં મૂલ્ય કરવામાં કુબેરનો ભંડાર પણ કદાચ એછો પડે. ધનવાનો શું ભોગવે છે?’

ધનના ઢગલાની આપણે, ધન સાચવવાની અને વાપરવાની ઉપાધિઓ, કાવાદાવાઓ અને એને અંતે દુઃખ. સંતોષમાંથી ઉત્પન્ન થતા સુખનાં સ્વપ્નેા સેવતાં તેમનાથી સુખ તો નજરે જોઈ કે જાણી શકાતું નથી. અને પરિણામે અસંતોષની ગર્તામાં ધકેલાઈ જાય છે.’

‘વાતોનાં વડાં થાય છે. પન્નભાઈ ! ખેડૂતનાં વખાણુ ક્યાં બદલાય ખેડૂત જો તમારું સ્વાગત ન કરે તો પછી ખેડૂત સમાજ લાગે. રાત્રિ જામે છે માટે એકાદ માણસને બોલાવી તાપણી કરાવી તાપીએ અને પછી નીરાંતે બીજી વિધિ કરીએ.’

બીજી વિધિ શું કરવાની છે ?

‘તમારું સ્વાગત, બીજાં તો શું ?’

‘પોંખ પાડવાની ગોઠવણુ કરી લાગે છે.’

‘હા એજ. ખેડૂત પાસે બીજાં શું હોય !’ કહી ગાંગજીભાઈ જોડેના ખેતરમાંથી મોહનને બોલાવી લાવ્યા. તેણે આવી તાપણી કરી સારાં સારાં કણસલાં ભાંગી લાવી પોંખ પાડી આપ્યો. સ્વાદથી પોંખ ખાતા પન્નનાભને ખેડૂત જીવનની અમીરાત માટે અનેક ધણું માન વધી ગયું. જંગલની શોભા નિહાળવાની મળેલી આ રાત્રિની તક પણુ આનંદદાયી બની ગઈ એ માટે તેણે ગાંગજીભાઈ, તેમના સાથી અને મંથિરનો ઉપકાર માન્યો. વાલમના એ ઉદાર દીલ પાડીદારમાં તેમને અનેક સદ્ગુણોનો અને હદાપણુનો ભાસ થયો.

‘આદર્શ ખેડૂત આવો હોય.’ એવી છાપ પન્નનાભના દીલમાં ઉતરી ગઈ. મન માન્યો પોંખ ખાઈ મોહને તૈયાર કરેલી પરાળની પથારીમાં ગાંગજીભાઈ અને પન્નનાભે લગ્યાવ્યું. તાપણી પરથી વજા આવતા ગરમ પવનથી શિયાળાની રાત્રિ તેમણે પછેડી ઝોઢીને પસાર કરી. પન્નનાભની આંખ ઉઘડી ત્યારે પૂર્વમાં ઉપાએ ગુલાબી રંગે દોળી દીધા હતા. રાત્રિએ જોએલી વનશ્રી પરાંદના આછા અજવાળામાં કાંઈ અતેરી રીતે દીપી ઉડતી હતી.

પ્રકરણ ૧૪ સું
રાજબા આગળ વધે છે
(સોરઠો)

જે નર એક જ વાર, નીરખ્યો નેહ બરી દગે;
પદ્મિની આપે પ્રાણ, તેના સુખને કારણે.

સા મંતને ત્યાં ડાયરો જમ્યો હતો અને તે વચ્ચે નમ્ર લાગતો સામંત રત્નસિંહ સાથે ઝેટો હતો. બાળુમાં ‘બાવાજી’ હતો. પદ્મનાભે બાવાજીની સુપરત રત્નસિંહને કરી હતી. આમ બાવાજી રત્નસિંહના ત્રીજી વખતના પરિચયમાં આવ્યા હતા રંભાને ઉઠાવનાર ‘ઘડરિયાનું’ ગુપ્ત સ્થળ જગો જાણતો હતો. નાસતા ઘડરિયાએ મંદિરના રખવાળ અને શિવચરણને ભગા સાથે સંકેત શબ્દો ‘સિદ્ધનાથ, વાલમની સીમ’ કહાવેલા તે શબ્દો ભગાએ ફેરવીને ‘હાટકેશ્વર વડનગર’ એ શબ્દો તેમને કહેલા તેને પરિણામે પેલા બંને અવળે માગો દોરવાઈ વડનગર ગયેલા.

ઘણી લાંબી ટૂંકી વાતોને અંતે ડાયરો વિખેરાયો. રત્નસિંહ અને સામંત દૈનિક કાર્યથી પરવારવાની ધમાલમાં પડ્યા. અને જગો ઘડી બરને માટે એકલો પડ્યો.

‘કેમ છોકરા કયા ગામનેા છે?’ કોઈ યુવતીનેા અવાજ સાંભળી જગો ચમક્યો.

‘તમે કોણ છો?’

‘હું કોણ છું એ પછી કહીશ. પહેલાં તું કોણ છે એ મને કહે.’

‘મને વિશ્વાસ નથી પડતો બહેન! હું મારો ભેદ તમને કહું અને તમે મને કદાચ પકડાવી દો તો?’

‘કેમ પકડાવી દઉં?’

‘અહીંમાં બધું એવું ચાલે છે. સાચું કહું કે જાણે સપડાયા!’

‘ના, ના, ભગવાનભાઈ એવું હોય?’ રાજબા ભગાને રમાડતી હતી.

‘સાચું કહું છું.’

‘હશે. તમે સાચું કહેતા હશે પણ મારે તમારું એક કામ પડ્યું છે કરશો?’

‘શું? કહો.’

‘ના, પહેલાં ખાત્રી આપો પછી કહું-’ ગેલમાં રાજા બોલી.

‘ના અહેન! ખાત્રી તો ના જ આપી શકાય. વખતે ન પણ થાય.’

‘તો પછી કંઈ નહિ.’

‘કહો કહો, અનશે તેવું હશે તો જરૂર કરી આપીશ અહેન!’

આગ્રહ કરતાં ‘આવાજી’ બોલ્યા.

‘તમારે મહંત થવું છે ને?’ રાજાએ પાસે ફેંક્યો.

‘હા, તમને કાણે કહ્યું?’

‘એ વાત પછી. જુઓ હું તમને મહંત બનાવી દઉં.’

‘શી રીતે?’

‘તમે મારું કામ કરો અને હું તમને મહંત બનાવું.’

‘પણ કહો તો ખરા કે હું મહંત શી રીતે બની જાઉં?’

‘આમ’ કહી ચપટી વગાડી રાજાએ ભગાને ખાત્રી આપતાં કહ્યું.

તમે અને સાંમત રંજાને લેવા જાઓ છો ને?’

‘સાથે રત્નસિંહ છે’ ભગાએ ઉમેર્યું. રત્નસિંહનું નામ સાંભળી

રાજાના મોં પર લાલાશ તરી આવી.

‘મને ખબર છે. એ બન્ને ન્હાવા ગયા છે.’

‘મને ખબર છે.’ ભગાએ પડધો પાડ્યો.

‘તમારે મારી સાથે આવવાનું છે.’

‘ક્યાં?’

‘હું લઈ જાઉં ત્યાં.’

‘ના મારે એ શરત કબૂલ નથી.’

‘કેમ?’

‘હું બેરો સાથે જતો નથી.’

‘એમ નહિ. હું તમારી સાથે આવું.’

‘ક્યાં?’
 ‘રંભાને જ્યાં પૂરી છે ત્યાં.’
 ‘શા માટે?’
 ‘મારે રંભાને મળવું છે.’
 ‘તમારે મળવું હોય તો મળી આવો.’
 ‘એ ક્યાં છે?’
 ‘ન કહેવાય?’
 ‘કેમ ન કહેવાય?’
 ‘રત્નસિંહને મેં વચન આપ્યું છે કે એ વાત હું કોઇને નહિ કહું.’
 ‘વાત કહેવાની નથી. મને માગે બતાવવાનો છે.’
 ‘એ પણ મારાથી નહિ બને.’
 ‘પણ હું તમને મહંત બનાવીશ.’
 ‘એવા મહંત મારે બનવું નથી.’
 ‘સામંત તમને ધન્યવાદ આપશે.’
 ‘તમે કાણ છો?’
 ‘સામંતની બહેન.’
 ક્ષણેક વિચાર કરી ભગાએ કહ્યું.
 ‘ભલે તમે સામંતનાં બહેન હો. મારે રત્નસિંહ સાથે શરત છે.’
 ‘એ પણ તમને કંઈ નહિ કહે.’
 ‘શા ઉપરથી કહો છો?’ રાજાએ ધડીબર વિચાર કર્યો.
 ‘મારે ફક્ત રંભાને મળવું છે?’
 ‘પણ આપણે મળવા બધાએ અને રત્નસિંહ એ જાણે તો
 મારી શું દશ થાય?’
 ‘એ તમને જોઈ નહિ કરે. હું સાથે છું ને?’
 ‘તમે એમનાં શું થાઓ?’ રાજાએ ચુંચવાઈ.
 ‘હું...હું...તમારે એનું શું કામ છે? તમે મારી સાથે ચાલોને?’
 ‘આવું, પણ એક શરતે’ જાણે બધું સમજી હોય તેમ
 બોલો બાલ્યો.

‘શી શરત?’

‘રત્નસિંહની મારાપરની કરડી નબરનો જવાબ તમારે દેવો. રાજબા શરમાઈ ગઈ. શું બગો બધું સમજી ગયો હશે?’

‘હા, પછી છે કંઈ?’

‘ના તો ચાલો. તેમના આવ્યા પહેલાં નીકળી જઈએ.’

‘ઊંઘા રહો. હું આ આવી. ‘કહી રાજબા અંદર ગઈ. દેવુબાને મળી તેને કેટલુંક સમજાવી કોઈને કે કહેવાની મનાઈ કરી બગા સાથે ચાલી નીકળી. ગામ બહાર નીકળતાં રાજબાએ બગાને પૂછ્યું.

‘ક્યાં જઈશું બાવાજી?’

‘સિદ્ધનાથ મહાદેવ જોયા છે?’ રાજબા ધડીક વિચારમાં પડી ગઈ.

‘હા, ત્યારે તો આમ ચાલો. મારા બાપુ સાથે નાની હતી, ત્યારે સિદ્ધનાથનાં દર્શન જતી.’ અંતરમાં તેણે તે વખતનાં સિદ્ધનાથનાં દર્શન આજે ફાળાની ભાવના અનુભવી.

મુંગાં મુંગાં બનેએ ચાલ્યા ક્યું. રાજબાની છટાભરી ચાલ, અને સુડોળ ગૌર અહેરો, લીંબુની ફાડ જેવી આંખો અને બહાર તરી આવતું આકર્ષક નાક, નાનકડી ચીથુક અને રસિક હોઠ જોતાં જાણે ધરાતો ન હોય તેમ વારે વારે બગો રાજબા સામું જોયા કરતો હતો. રાજબા બગાને ચગાવવાના હેતુથી બોલી.

‘મારા સામું શું જુઓ છો? સાચા મહંત બન્યા પછી અમને તમારા મઠમાં રાખશો કે નહિ, મહંતજી?’ બગો ચીડાયો અને બોલ્યો.

‘જેવી પ્રભુની મરજી, પ્રભુ મોકલશે તો મારાથી કે નહિ કહેવાશે.’

જાણે બાવિના પડદા ખૂલતા હોય અને રાજબા એક પછી એક તે જોતી હોય તેમ સ્થિર થઈ ગઈ. તેનામાં બગાને વિશેષ પૂછવાની હોંશ નહતી.

બનેએ નદી પાર કરી. સિદ્ધનાથના મંદિરમાં આવી રાજબાએ આમ તેમ જોયું. કોઈને ન દેખતાં તેણે બગાને પૂછ્યું ‘ક્યાં છે, રંભા?’

‘એ તે રસ્તામાં બેઠી હશે?’

‘ત્યારે ?’

‘આ મંદિરના કાષ્ઠ ભાગમાં ભોંયફં છે એમ કુકા મહેતા નામના નાગર કહેતા હતા. તે ભોંયરામાં કદાચ હશે.’ રાજાના વિચાર કરવા ઉભી. આપુ સાથે એક વખત એણે ભોંયરાનો ઉપરનો ભાગ જોએલો.

‘ચાલો.’ કહી રાજાના તેને ભોંયરાના મુખ પાસે લઇ ગઇ. કાંટાળાં ઝાડવાંથી આજે પણ ભોંયરાનું મુખ ઢંકાએલું હતું.

‘અહીં રંભા હોય શકે ?’

‘એ હું કેમ કહી શકું ?’ ભગાએ કહ્યું.

‘અંદર ઉતર ?’ રાજાનાએ મન સાથે મસલત કરી લીધી.

‘ના, સાહસ કરશો નહિ. ઇડરીઓ અંદર હશે.’

‘કોણ ઇડરીઓ ?’

‘રંભા સાથે છે તે.’

‘તો પછી શું થાય ?’

‘પહેલાં હું તપાસ કરી આવું. તમે મંદિરમાં જઇ બેસો.’ રાજા-
નાને એ વાત ગમી.

‘ભલે, પણ સાવચેત રહેજો.’

‘મારે સાવચેત રહેવાની જરૂર નથી. ઇડરીઓ મારો મિત્ર છે.’
કહી ભગાએ ઝાડવાં મજબૂત પકડી શરીરને અંદર ફેંક્યું. તેના પગ
કાંટા સાથે અથડાયા. માંડ તે ચારેક હાથ નીચે ઉતર્યો હશે. ઉપર
આકાશ ચોખ્ખું દેખાતું હતું પછી એ ભોંયરં જાનું ?

‘માર્ગ કમ જડતો નથી ?’ કહી ભગાએ ચારે ગમ હાથ ફેરવવા
માંડયા. તેણે ચારે બાજુ ફરતી પથ્થરની દિવાલને હાથની મુઠીથી
કપકારવા માંડી. આથમણી દિવાલનો એક પથ્થર પોલો લાગ્યો. તેણે
જોરથી પગની લાત મારી અને દિવાલના ચણતરમાં ઉભેલો પથ્થર
ઉપરથી અંદર તરફ ઢળી જઇ દિવાલમાં ખારી બનાવી આડો પડી
પગથી ઉં ખની ગયો. ભગાએ અંદર જોયું. માર્ગ ચોખ્ખો અને સુગમ
હતો. તેણે અંદરની સીડી ઉતરવા માંડી. પચાસેક કદમ નહિ ગયો હોય,

ત્યાં તો જમણી બાજુએ એક ઝોરડો હોય એમ લાગ્યું. અંદર કાષ્ઠનાં ડૂસકાં સંભળાતાં હતાં. અંધ ઝોરડા આગળ ભગો થોડીક વાર ઉભો રહ્યો. કાષ્ઠ ભારે અવાજ ડૂસકાં ભરનારને સમજાવી રહ્યો હતો. ભગાએ અવાજ પારખ્યો અને પગથીઆં ચડીને તે પાછો ઉપર ચાલી ગયો. પથ્થરને શી રીતે મૂળ જગાએ ગોઠવવો એ એને મન કાપડો બની ગયો. તેણે પથ્થરને અંદરના છોડથી ઉપાડ્યો. અને જાણે યંત્ર ગોઠવ્યું હોય તેમ આખોએ પથ્થર દિવાલ સાથે બંધ બેસી ગયો. બંધ દિવાલ જોઈ ભગો અભયમ થયો. ‘અરે, કાણુ કહે કે અહીં ભોંયડું છે ?’ ઉપર આવી તે મંદિરમાં ગયો. રાજ્યા અધીરામથી તેની રાહ જોતી હતી. ઇંદરિઓ અંદરથી બારણું બંધ કરી બેઠો હતો. એટલે રંભાને મળી નહિ શકાય તેમ તેણે રાજ્યાને સમજાવ્યું.

‘ઠીક, તો પછી મને ભોંયડું તો બતાવો.’

‘હા, ચાલો.’ કહી ભગાએ તેને ભોંયરાની કસમત બતાવી. રાજ્યા ખુશી થઈ ઉપર આવી.

‘હવે જુઓ ભગવાનભાઈ ! તમારે આ મંદિરમાં જૂપાઈ રહેવાનું છે.’

‘કેમ ?’

‘પેલા આવશે તેમને મારે માર્ગ બતાવવો છે.’

‘એમ કેમ ?’ સમજવા પ્રયત્ન કરતાં ભગાએ પૂછ્યું.

‘એ તમે ન સમજો.’ પટાવતાં રાજ્યાએ કહ્યું.

‘પણ મારું વચન જાય તેનું શું ?’ ભગાથી બોલાઈ ગયું.

‘પણ મારું જીવન જાય એનું શું ?’ બોલ્યા પછી રાજ્યા શરમાઈ ગઈ. ભગાને રાજ્યાના શબ્દોની કિંમત ન હતી.

‘ભલે તમે તમારું સાચવો. મારે બાવાને શું ?’ કહી એક ઓશરીની દિવાલના અવાવડ ખૂણામાં જઈ તેણે લાંબી બેઠી.

રાજ્યા મંદિરના બારણામાંથી નદી તરફ જોઈ રહી. થોડીવારે સામેથી બે ઘોડેસવાર પૂર ઝડપે આવી નદી ઉતરી મંદિર તરફ

વળ્યા અને રાજ્યા મંદિરના મર્માગારમાં જઈ દાર તરફના એક ખુણે જઈ ઉભી રહી.

સામંત અને રત્નસિંહ સહા મંડપમાં આવ્યા.

‘અહીંથી કંઈ દિશામાં ભોંયડું છે?’ રત્નસિંહે પૂછ્યું.

‘મંદિર તરફથી આવતાં જમણી બાજુએ છે, એમ કુઠા મહેતાજી સવારે તો કહેતા હતા.’

‘હા, કહેતા હતા પણ તમે જોયું નથી!’

‘હા, મેં જોયું નથી.’

‘બલે ચલો ત્યારે શોધી કાઢીએ.’

બન્ને જણા ભોંયડું શોધતાં થોડીવાર પેલી જગાએ આવી પહોંચ્યા. ‘સામંત! કોઈના પગલાં થયાં લાગે છે.’ રત્નસિંહે આસપાસ જોઈ કહ્યું.

‘કાણે જાણે વખતે અહીં ફરતાં જકરાં અને કૂતરાંના પગ પણ હોય.’

‘એમ પણ હોય. અંદર તો તદ્દન અવાવડ ભાગ લાગે છે. આ કાંટાવાળાં ઝાડવાં વિકટ રીતે માર્ગને રોકી રહ્યાં છે.’ રત્નસિંહે બિરાજા અનુભવતાં કહ્યું.

‘હતાં તપાસ તો કરવી પડશે.’ સામંતે કહ્યું.

‘હા, હું જ પ્રથમ તપાસ કરી આવું.’ કહી ભગવાની જેમ તેણે પણ છોડવા પકડી અંદર પડતું નાખ્યું. માર્ગ શોધવા ચારે બાજુએ જોઈ વળ્યો પણ દાર હોય એવું કંઈ લાગ્યું નહિ. વળી ત્યાં કોઈના ઉતારો હોય તો દાર ચોખ્ખું તો હોતું જ જોઈએ ને?

‘સામંત! બાવાએ આપણને ભૂલવ્યા અને ખરેખર છટકી ગયો.’ બિરાજા થતાં રત્નસિંહ બોલ્યો.

‘હોય નહિ. પાટણ સુધીનો ગુપ્ત માર્ગ અહીંથી છે, માર્ગ અદ્વય હોવો જોઈએ.’

‘કલ્પનામાં નથી આવતું, સામંત! ભોંયરાતું દાર ક્યાં હોઈ શકે?’

‘નથી જડતું?’

‘અહીં દાર હોય એવી શક્યતાજ નથી.’

‘આ ઉપરથી કહો છો ?’

‘નીચે આવી તપાસ કરવાથી ખાત્રી થશે.’

‘તો તમે ઉપર આવો.’ રત્નસિંહ ઉપર ચડી ગયો.

સામંત અંદર ફૂંધો. તેના પગમાં સારી રીતે કાંટા ભોંકાયા. ઊઠવાની ડાળીઓ આમતેમ ખસેડતાં તેણે દાર જેવા પ્રયત્ન કર્યો. યંચુ કંઈ દેખાયું નહિ. નીચે પથરાએલા કાંટા ઉપર પચુ જોરથી ખમ પછાડી માર્ગની શોધ કરી ચૂક્યો. નિષ્ફળતા મળતાં તેનાથી પચુ બોલી જવાયું.

‘કુકા મહેતા ખોટા છે, આવો છેતરી નાસી ગયો.’

અને નિરાશ મોંઠે મંદિરમાં આવ્યા.

‘તો પછી શું થશે રત્નસિંહ ?’

‘બીજું તો શું ? બોયરે અહીં કોઈ બીજો સ્થળે પચુ હોવું જોઈએ. આવો જૂઠું બોલી આપણને છેતરી જાય એ મારા માનવામાં હજી પ્રેરેપ્રેરે આવતું નથી. દુસ્મનને લુલાવામાં નાખવા ખાતર ખરે બોયરે અજાણ્ય રાખવા સારે બોયરાના આકાર જેવું બનાવટી બોયરે કોઈ કોઈ સ્થળે કરવામાં આવ્યું હોય છે. એવી રીતે અહીં પચુ હોય તો તપાસ કરવી પડે.’

સામંતને રત્નસિંહની એ વાત સાચી લાગી અને બોયરાનો આયો પત્તો કુકા મહેતા અગર બીજા કોઈ જાણનાર પાસેથી મળી શકે તેમ હોય તો લેવા માટે રત્નસિંહની સંમતિથી વાલમ તરફ ઉપડ્યો. સામંતને મંદિરના મુખ્ય દાર સુધી વળાવી રત્નસિંહ પાછો વળી મંદિરમાં આવવા જાય છે ત્યાં તેણે ગભારાના મુખ્ય દારપર યુવાનીને પગથારે ઉભેલી યુવાન કન્યાને સ્પર્શથી નીચે મોઢે ઉભેલી જોઈ.

તેનાથી પ્રજાપ્ત થયું.

‘કાણુ રંભા ?’

પ્રકરણ ૧૫ મું

રંભા જડી ?

(સોરઠો)

કુળવંતાં નીજ લાજ, પ્રાણ છતે જાવા ન દે;

લડી એકમાં સાજ, મરણતણે માથે મૂકે.

મુજ રાજ્યાથી બોલી શકાયું નહિ. તે 'બોલવું કે ન બોલવું' તેની મુઝવણીમાં હતી. રત્નસિંહને તે મુખ પરિચિત લાગ્યું. તેણે ફરીથી પુછ્યું.

‘વિશ્વનાથની રંભા તો નહિ ?’

‘હું, રાજ્યા !’ લાલ લાલ થતું મોં સંતાડી દેવાની પ્રયત્ન કર્યા રાજ્યાને થઇ આવી; પણ તેનાથી એમ થઇ ન શક્યું.

‘કાણે, રાજ્યા ? અહીં કેમ ?’

‘રંભાને મળવા.’

‘શું તમે રંભાને મળી ચૂક્યાં ?’

‘નાહ, સ્થળ શોધી કાઢ્યું.’

‘ક્યાં છે ?’

‘જ્યાંથી તમે પાછા આવ્યા ત્યાં.’

‘એટલે ?’

‘તમે જે બોયડું જોઇ આવ્યા તે બોયરામાં ?’

‘ત્યાં બોયડું નથી.’

‘છે. હું જોઇને જ આવી છું.’

‘તમે રંભાનાં બેનપણી થાઓ ?’

‘ગામની એટલે બહેનપણી તો ખરીજ ને ?’ રાજ્યા વાચાળ જનતી જતી હતી.

‘એ ખાતર આટલું જોખમ, સ્ત્રી જાત થઇને ?’

‘શું હું રાજપૂત કન્યા નથી ?’

‘હા, તે વાતની હું ક્યાં ના કહું છું ? પણ આ ઉમરે તમારાથી બહાર ન નીકળાય.’

‘પુરુષો આ ઉમરે બહારવટાં ખેડે અને અમારાથી બહાર ન નીકળાય તેનું કારણ ?’

‘પણ કારણ તો હોતું જોઈએ ને ?’

‘મહેમાન માટે માર્ગ મોકલો કરવાનું.’

‘એટલે ?’

‘તમે જે શોધી ન શક્યા તે તમારા માટે આમળથી શોધી મૂકવા માટે મારે અહીં આવવું પડ્યું.’

‘ભોંયરાની વાત કરો છો ?’

‘હાજી.’

‘મને ન સમજાયું.’

‘શાનું સમજાય ? આ તે ક્યાં ખાંડાના ખેલ છે કે ઉકેલ જડે ?’

‘તમે શું કહેવા માગો છો રાજબા ?’ રત્નસિંહનો અચંખો વધતો જતો હતો.

‘બાપે તમને પૂરા જાણ્યા વિના પરણાવવા વિચાર કર્યો. રામ-નારાયણે તમને પ્રછયા પહેલાં શાહ સાથે સલાહ કરી, પદ્મનાભે તમને પૂરા પીછાન્યા પહેલાં મોટું કાર્ય સોંપ્યું અને સામંતે તમને પૂરી ઓળખાણ વગર સાથ આપ્યો. પરિણામે તમે બાપને કબા વિના નાઠા, રામનારાયણની સોબત છોડી, પદ્મનાભે સોંપેલા કાર્યને પ્રજ્ઞ કરતાં ગુચવાઈ ઉભા અને સામંતને વાલમ દોડાવ્યો. પછી તમને શું સમજાય ?’

‘એક વાત રહી ગઈ. રાજબા ! વડનગરના વણિકોને વિશ્વાસ મુઝાવી પાછો મેળવ્યા પહેલાં વડનગર છોડ્યું.’ રત્નસિંહે રાજબા બધું જણી ગઈ છે, માનીને કહી દીધું.

‘એમાં પણ તમને પુરું ન સમજાયું. છતાં પદ્મનાભ તમારા માટે સારી આજ્ઞા રાખે છે !’

૧૦૪ વાલમનો વીર રત્નસિંહ અને નાગરોની હિંમરત

‘એ તો જેવી જેની માન્યતા પણ તમારે મારી દયા કેમ ખાવી પડી ?’

‘તમે મારા મહેમાન છો માટે.’

‘મહેમાનને મનપસંદ વિહરવા દેવા જોઈએ કે કેદ રાખવા જોઈએ ?’

‘ક્ષત્રિયવટ મહેમાનને નિરાશ ન થવા દેવામાં માને છે.’

‘ત્યારે તમે તો મને નિરાશ કર્યો રાજ્યા !’

‘કેમ ?’

‘જે હું શોધવા મથત તે તમે આગળથી શોધી કાઢી મારો ઉત્સાહ અતિ ધીમો કરી દીધો.’

‘એમાં નુકશાન શું ? અચેત્તી શક્તિ આગળ ઉપર કામ આવશે.’

‘વળી તમને કહેવાનો દહાવો મળશે કે રંભાને શોધવા નીકળ્યા તે પહેલાં એક રાજપૂત કન્યાએ તેને શોધી દીધી.’

‘હા, એમ પણ અને. ચાલો હું તમને ભોંયર’ અતાવી દઉં.’
કહી રાજ્યા આગળ ચાલી. રત્નસિંહ પાછળ પાછળ ભોંયરા મુઠી ગયો. રાજ્યાએ ઝડપથી કપડાં સંકારી ખાડામાં ઝંપલાવ્યું. પોલાણ-વાળા ભાગ તરફના પથ્થરને જોરથી પગની લાત મારી અને પથ્થર પગથી ઉડી બની રહ્યો.

‘ઉતરી પડો હવે આ ભોંયરામાં, રાજપૂત વીર !’ કહી રાજ્યા એક બાણુ ખસી ઉભી. રત્નસિંહ અંદર ઉતરતાં સંકોચાયો.

‘તમે હવે ઉપર આવો હું અંદર જમશું.’

‘ના આપણે સાથે જઈએ. મારે પણ રંભાને મળવું છે.’

‘અંદર ખીજે કોઈ માણસ હશે, તમારું આવવું પ્રયોજન વિનાનું થઈ પડશે.’

‘હું જાણું છું કે અંદર ઘડીઓ છે.’

‘તમે ક્યાંથી જાણ્યું ?’

‘તમારા ‘બાવાજી’એ બહુ જોઈ આવી મને કહ્યું છે.’

‘ક્યાં છે એ ? અમે તો એને દગાખાજ માનતા હતા.’

‘એ રસ્તો પેલી ઓશરીના ખૂણાએ.’

રાજાના અડતાં અભડતો હોય તેમ રતનસિંહ સંક્રાંતિના આડામાં ઉતર્યો. વાંકા વળી આરીમાં થઇ તેણે સીડી ઉતરવા માંડ્યું. પાછળ રાજા હતી. રતનસિંહથી બોલી જવાયું ‘સાવધ રહેજો.’

‘હું સાવધ છું.’ જવાબમાં મધુમતા હતી. રતનસિંહે અજાણીમાં પાછળ જોયું. રાજાના હાથમાં ચમકતી કટાર હતી. અંધ ઝોરડા નજીક બંને આવ્યાં. અંદરથી રંભા રડી રહી હતી.

‘એજ સાચી રંભા’ કહી રાજાએ અવાજની ઓળખાણ રતનસિંહને આપી. રતનસિંહે તલવાર નાગી કરી હાથમાં રાખી આરણને લાત મારી.

‘કોણ ?’ અંદરથી ભારે અવાજ આવ્યો.

‘ચંદ્ર કાલનો વટેમાર્ગ.’ આરણ ઉઘાડ. અને અંદરથી કામ ઝડપી તૈયારી કરતું હોય એમ લાગ્યું. રડવાનો અવાજ અંધ થઇ ગયો.

‘જે હો તે કેશવની સાથે આવજો. એ વિના આરણ નહિ ઉઘડે.’

‘તો પછી આરણ તોડવાં પડશે.’

‘આરણ તોડનાર માટે ધડરીઆની સમશેર નામણુ જેવી ડંસીલી છે.’ રતનસિંહે આવેશમાં આવી આરણને જોરથી લાત મારી; આરણ ધણુધણી ઉઘડ્યું. બીજી, ત્રીજી અને ચોથી લાતે આરણએ મોટો અવાજ કર્યો અને રતનસિંહ થાક ખાવા ધડીભર થોભ્યો. સર્વ બળ એકઠું કરી તેણે પાંચમી વખત હાથના જોરે આરણને ધકકા માર્યો. ચાલાક ધડરીઆએ સમય વિચારી ઉઘાડી નાખેલી સાંકળને પરિણામે આરણ એકદમ ખૂલી ગયાં. અને રતનસિંહ આરણ વચ્ચે પછડાઇ ગયો. પડેલા રતનસિંહ ઉપર ભાગ શોધી વજ્રકાય ધડરીઆએ ખુલ્લી તલવારે ચડી બેસી ધા કરવા તલવાર ઉગામી ત્યાં પાછળથી સાવધ રાજાએ એક હાથે તેનો તલવારવાળો હાથ જોરથી પકડ્યો. અને બીજા હાથે તેણે કટાર હવામાં ઉંચકી. ચમકીને ધડરિયાએ પાછળ જોયું. અને તેનો તલવારવાળો હાથ વધુ પડતો પાછળ ખેંચાઇ ગયો. રાજાના

અળથી નમેલો હાથ તૂટું તૂટું થઇ રહ્યો હતો. અને માથાઉપર ચળકતી કટાર લટકતી હતી. ઇડરિયો શેઠ ખાઇ ગયો. ખંભાનું દૃષ્ટિ તેનાથી સહન થતું ન હતું. રાજાના ચરણોમાં માથું નાખી દમ્ભ તેનાથી ચર્તા સ્વાઇ જવાયું અને રત્નસિંહ પરની તેની પકડ છૂટી ગઇ. રત્નસિંહ ભેગો થઇ કેં કરે તે પહેલાં તો ઇડરિયાની વિશાળ છાતીમાં રાજાએ કટાર ઢુલાવી દીધી અને 'ઓહ' અવાજ કરી તે પાસું વાળી ગયો.

‘રાજા! જીલ કરી. આને મારવાની જરૂર નહતી.’

‘આવા હરામખોરો તો એજ દાવના છે.’

‘પથુ આની ભુખાની કેજવની ચાલ પર સારું અજવાળું પાડત.’

‘કેશવ ગયો ચૂલામાં.’ રાજાએ રંભા તરફ નજર કરી. બની રહેલો બનાવ જોતી તે એક બાળુ ધૂજતી ઉભી હતી. તે રાજાને ઝાળખી કે હોંસમાં આવી. રાજાએ રંભા તરફ જોયું. કે તરતજ કુદીને રંભા રાજાને ભેટી પડી.

‘રાજા !’ ‘રંભા !’

‘બહેન મારા પર ન વીતવાની વીતી ચૂકી અને તમે ન આવ્યાં હોત તો મારું શુંએ થાત.’

‘કેમ ?’

‘આ લોકોનો વિચાર મને વેચી દેવાનો હતો.’ પડેલા ઇડરિયા તરફ ભયથી જોતાં રંભા બોલી.

‘હવે ગભરાઇશ નહિ. તું નિર્ભય છે.’ રાજાએ કહ્યું.

‘આ ભાઇ કેણુ છે ?’

‘તને છોડાવી લાવવાનું કામ માથે લેનાર રાજપૂત વીર છે. એમનું નામ રત્નસિંહ.’ કહેતાં રાજાના મ્હોંપર સ્મરમ ઉતરી આવી. રંભાએ તે જોયું.

‘રંભા બહેન ! હવે તમે નિર્ભય છો.’ શું કહેવું લે ન સજતાં રત્નસિંહ બોલ્યો. ‘અમ કાલે તમને મંદિરમાંજ છોડવાનો મારો અને સામંતનો પ્રયત્ન આ અધમ ઇડરિયાએ ધૂળ ભેગો કર્યો હતો.

‘ભાષ ! તમારું ભગવાન બહું કરશે.’

‘ભગવાને જ બહું કરી તને છોડાવી છે રંભા !’ હસતાં હસતાં રાજાએ કહ્યું.

રંભા અને રાજા વાતોમાં મશગુલ હતાં. રત્નસિંહ સાવધાનીથી પહેલા ઇડરિયાની હીલચાલ જોઈ રહ્યો હતો. એકાએક તરવાર ઉઘળી અને રત્નસિંહ તેને પકડવા પ્રયત્ન કરે તે પહેલાં ઇડરિયાના હાથમાંથી તે છૂટી. રંભા ઉપર થઈને સામી ભીંતે જોરથી અથડાઈ કંકડા થઈ તૂટી પડી.

‘રાંડ તારે ખાતર મારે આ દુઃખ ભોગવવા વારો આવ્યો.’ કહેતો ઇડરિયા માથું છાતી પર નાખી દૃષ્ટ સૂંધ રહ્યો. પણ રંભાને અંત્ય નહોતી આવી એ જ્યારે તેણે જોયું ત્યારે તેમાં કચવાટનો પાર ન રહ્યો. રત્નસિંહે તેનીજ પછેડીમાં તેને ગાંસડીની જેમ બાંધી લીધો. રંભા તથા રાજાને આગળ મોકલી ગાંસડીને પગની પાડુની મદદથી સીડી ચડાવતો છેક ઉપર લઈ ગયો.

‘રાજા ! આ ગાંસડીને ઘોડી ઉપર બાંધી લેવાની છે. હું બાવાજીની ખબર કરી આવું.’

‘બાવાજી કાણ ?’

‘તેનું ખરું નામ ભગવાન છે. તારો પત્તો એણે આપ્યો હતો.’

‘રાજાએ રંભાની મદદથી ગાંસડીને ઘોડી પર ગોઠવીને બાંધી. ઇડરિયા કેશવ ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસાવી રહ્યો હતો. તેવામાં રત્નસિંહ પાછો આવ્યો.

‘ઓશરીમાં બાવાજી નથી.’

‘ક્યાં ગયો હશે ?’

‘કાણ જાણે ?’

પણ કોઈને એની તપાસ કરવાની ઝાઝી પડી નહતી. રત્નસિંહે ઘોડીને ઢોરી લીધી. સર્વે નદીને કાંઠે આવ્યાં.

‘સામેથી ધૂળ ઉડતી આવે છે.’ રંભાએ વાલમ તરફ નજર કરી કહ્યું.

૧૦૮ વાલમનો વીર રત્નાસિંહ અને નાગરોની હિઝરત

‘સામંત આવતો હશે.’

‘વધારે માણસો હોય એમ લાગે છે.’ રત્નાસિંહે અનુમાન કર્યું.

‘એમ પણ હોય કે સામંત સાથે કુદા મહેતા અને બીજા માણસો આવતા હોય.’ રાજાના સ્નેહોએ રંભા ઉધાધ ગઇ.

‘થોભો ત્યારે આપણે અહીં જ બેસીએ. તેમને આવવા દો.’ રાજાએ કહ્યું.

રત્નાસિંહે નદીનો પટ નજરથી માપવા માંડ્યો. રાજા નદીના વહેતા પ્રવાહથી થતો ‘કલકલ’ ધ્વનિ ધ્યાનથી સાંભળી રહી હતી. રંભા અસ્વસ્થ હતી. તેના મનમાં કાંઈ મહાન કાયડો ગુંથવાદા ગયો હતો. તેનો નિકાલ તેને સ્પષ્ટતો નહતો. આમ તેમ જોતી તે નાગર કન્યા નદીના કિનારા પર વહેણની સાથે ચાલવા માંડી. થોડાંએક કદમ ચાલી ધડીભર થોભીને કિનારા પર લાંબા પગ કરીને બેસી ગઇ.

‘અરે, રંભા; ત્યાં બેસીશ નહિ નીચે કળતર છે. એ ખાબુ.’ રાજા પુરું બોલે તે પહેલાં રંભાએ અંદર અંપલાવ્યું.

‘રંભા ગઇ.’ રાજાથી ખૂબ પડાઉં ગઇ.

‘ક્યાં?’ ધ્યાનથી રત્નાસિંહનું ધ્યાન રાજાના તરફ દોરાયું.

‘અહીં નદીમાં.’ કાંઠાપર જઈ રાજાએ લાંબો હાથ કર્યો.

‘પાણી બહુ નથી એટલે ઝાઝી ચિંતા નથી.’

‘અરે, પણ ત્યાં તો કળતર છે. અને તે જાણતાં છતાં તે પડી છે.’

‘હવે શું થાય? કળતરમાંથી તો બહાર કાઢી શકાય નહિ.’

‘આ તેની છૂટી વેણીનો છેલ્લો છેડો ઝીડો હિતર્યો દેખાય છે?’

‘ના.’

‘ગયો, હવે નથી દેખાતો, ક્યું કારણું ધૂળ મળ્યું તમારું.’

‘રંભાએ આત્મઘાત કર્યો?’

‘હા, એમજ’ રાજાએ કહ્યું. શોકાતુર રાજાએ નદી સામે પાર નજર નાખી તો બે ઘોડેસવાર અને દશીક માણસો દોડતા આ તરફ આવી રહ્યા હતા. રત્નાસિંહનું ધ્યાન પણ એ તરફ દોરાયું.

‘સામંત નથી દેખાતો.’ રત્નાસિંહે કહ્યું.

“ન હોય સામંત એમાં. એ લોકો તમારો કાળ બનીને દોડતા આવે છે. નાસી ફૂટો.” રાજબાએ કહ્યું.

“કેમ ?”

“તે ઠાકરડા છે. તેમની બાજુ તમે ડંધી વાળવા તૈયાર થયા છો માટે. નાસો આ ઘોડી તૈયાર છે.”

“નહિ, એમ તે જવાય ખરું ? તમને મૂકીને ?”

“મને શું કરશે ? હું ક્ષત્રિયકન્યા છું.”

“તમને મૂકી હું જીવ બચાવવા નથી માગતો. તેમની શું શું જાણ છે કે મને સતાવી શકે ?”

“આ ઇડરીઆને ધાયલ જોશે તો તમને કદાચ પુરા કરશે. નાસો.” રાજબા વીનવતી હતી.

“ના.”

“રત્નસિંહ ! માફ કર્યું માનો અને મને તમારી ગણીને એક વખત મારી ખાતર પણ નાસો.” આજીવજરી વાણીથી રાજબાએ કહ્યું.

“નહિ રાજબા ! શા માટે મને મુંઝાવો છો ? તમારું રક્ષણ કરવું એ મારી ફરજ છે. અત્યારે બલેને સો માણસ આવે, હું તમને નિરાધાર મૂકી જવા નથી માગતો.” રત્નસિંહે નિર્ણય જાહેર કર્યો.

“મને એ લોકો નહિ સંતાપે.”

“કેમ ?”

“હું રજપૂત કન્યા છું માટે.”

“પણ તમારો બાપ તો મારો આગ્રહ છે ને ?”

“તો પણ.”

“હું ન માનું.” કહી રત્નસિંહે ઇડરીઆનું પોટલું ભોંય પછાડી ઘોડી પર સવાર થઈ ગયો.

“આવો રાજબા ! બંનેનો બચાવ કરવાનો એક જ ઉપાય છે.”

રાજબા ખમચાઈ મનમાન્યા પુરુષ સાથે ઘોડીપર બેસવામાં પણ તેને સંકેત થયો.

૧૧૦ વાલમનો વીર રત્નસિંહ અને નાગરોની હિઝરત

“નહિ રાઠોડ, તમે એકલા જાઓ. તમારી સાથે મારાથી નહિ એસી શકાય.”

“આ વખત ઝીણવટથી જોવાનો નથી.”

“ભલે ન હોય. આખરે તો હું વાલમની કન્યા છું. જોયું નહિ રંભાએ શું કર્યું તે?” રત્નસિંહ ચમક્યો. ઘોડીપરથી નીચે કૂદી પડ્યો. અને ઘોડીને છોડી મૂકી સામેના માણસો નદી પાર કરી આ તરફનો ચડાવવાળો કિનારો ચડી આવ્યા હતા.

“એ જ રત્નસિંહ, પકડો એને.” તેમાંના એકે બ્રમ મારી.

‘કાણુ છો તમે?’

‘તારું મોત.’

‘મારું મોત? ભલે આવે.’ કહી રત્નસિંહ નાગી તરવારે ફેલો. આમળ આવેલા સવારને ઘોડા સમેત એક જ ઝટકે સ્વધામ પહોંચાડ્યો.

‘અત્યા આ ગાંસડીમાં કોષ્ટક જીવતું છે’ એક જણે ગાંસડી જોઇને કહ્યું.

‘આપણો કહાનોજી. તેની આ દશા?’ બીજાએ કંપારી અનુભવતાં કહ્યું.

‘આજ એનો કાળ હશે’ કહી એક જણે રત્નસિંહ તરફ હાથ લંબાવ્યો અને એક સામટા અગીઆરે જણુ તેની ઉપર તૂટી પડ્યા. હથીઆર વિનાની રાજ્યા વિમાસી રહી. રત્નસિંહ અગીઆરના એ ધાવ ચૂકવતો અને દાવ આવે ધાવ દેતો વીર બની ઝડપી રહ્યો હતો. તેની તરવાર વીજળીની ઝડપે ફરતી હતી. તેના મોમાંથી અવાજ સ્પર્ષો નહોતો નીકળતો. સામેના માણસો જોરશોરથી રત્નસિંહ ઉપર ઉપરાઉપરી હુમલા કરતા હતા. સ્વરવીર યોધો તે બધાઓને ચપળતાથી ખાળતો હતો. થોડીક પળો ગઈ હશે અને રણચંડીશી રાજ્યા હાથમાં કટાર લઈ ઘોડેસવાર બની રત્નસિંહ પર ધાવ કરનારાઓ પર તૂટી પડી. નવીન સવારને આવેસો જોઇ દુશ્મનો ચમક્યા. રાજ્યાને જોઇ એક જણુ બોલી ઉઠ્યો.

‘અધ્યા આ તો સામંતની બહેન !’

‘હા, હું જ સામંતની બહેન’ કહેતી રાજબાએ બોલનારની પીઠ પર જોરથી કટાર હુલાવી દીધી. રત્નસિંહે બાજી પારખી. રાજબાને સવાર બનેલી જોઇ અને તેણે બમણા વેગે તલવાર વીંઝવા માંડી. રાજબા ઉપર દ્રેષથી ચતા ધાવ ખાળવાનું એ જીવ્યો નહતો. એક બીજો ઝટકો અને સામાવાળીઆમાંથી એક બીજો માણસ જનોઇ વાટે વઢાઇ ગયો. ઠાકરડા વિશેષ ઉગ્ર બન્યા. રત્નસિંહે બીજા ત્રણ જણને ધાયલ કર્યા. બાકીનાઓ ઝનુનમાં આવ્યા અને આવેશમાં બંધ આંખે રત્નસિંહ ઉપર ઝંપલાવ્યું. કુશળ યોધો બહુ ચાલાકી કરી ચૂક્યો. પણ અંતે તે જીવ્યો અને એક ભારે ધાવ તેની પીઠ ઉપર પડ્યો. ત્યાં તો ‘ખમરદાર’ની ધ્રુમ પડી. સામેથી ઘોડેસવાર સામંત, કુકા મહેતા અને બીજા આઠ માણસોને લઇ આવતો હતો. પણ યોદ્ધામાં ખપે તેવો તો પોતે એક જ હતો. સામેથી દુશ્મનની આવતી વહારને જોઇને ઠાકરડાએ નાહા. નાસતા ઘોડેસવાર બનેલાએ કાનોજી ઇડરીઆનું બનેલું પોટલું પોતાની સાથે લઇ લીધું. રાજબાએ જતું પોટલું પડાવવા ઘોડીને પાછળ લીધી પણ ચાલાક સવારે છેલ્લો ઇલાજ અજમાવ્યો. નાગી તરવાર તેણે તાકીને રાજબા તરફ ફેંકી. સાવધ રાજબા માથું નમાવી ગઇ. તલવાર ઉપર થઇને ચાલી ગઇ.

‘રાજબા, પાછી આવ.’ પગપાળા ઠાકરડાએને પાછળ રહી વર્તુલ આકારે બની દોડતા જોઇ સામંતે ધ્રુમ મારી. રાજબા થંભી ગઇ. નાસનારાઓ રાજબાની પાછળ રહેવાનું છોડી દઇ વળાંક લઇ આગળ દોડી ગયા.

ધાયલ રત્નસિંહ હાથમાં તલવાર સાથે નીચે ખેંસી ગયો. તેને પીઠતો ધા સખ્ત થયો હતો. પહેરેલાં કપડાં કાપીને તલવારનો ધા ઉડો ગયો હતો. શૌચાલરી રમત બંધ ચતા રત્નસિંહને ધાનું બાન થયું. અને તેના હૃદયની એકેએક નસ જોરથી થકારા દઇ રહી. સામંતે ધાયલ રત્નસિંહનો ધાવ જોયો. કુકા મહેતા બહુ જ દીલગીર થયા. બધા દિલગીરી પ્રદર્શિત કરવામાં રહ્યા ત્યારે રાજબાએ

૧૧૨ વાલમનો વીર રત્નસિંહ અને નાગરોની હિંમરત

પોતાની ઓઢણીના પાલવનો ઉભો ચીરો કરી રત્નસિંહની પીઠ પર જોરથી પાટો બાંધી દીધો.

‘તું કેમ અહીં દોડી આવી?’ સામંતે રાજ્યાને પ્રશ્ન્યું.

‘મને લાગ્યું કે મારે જવાની જરૂર છે એટલે હું આવી.’

રાજ્યાએ કહ્યું ?

‘અરાબર છે. રાજ્યા ન હોત તો રત્નસિંહ એકલાને બહુ ભારે પડી જત.’

‘ભોંયડું જડ્યું?’ સામંતે સવાલ કર્યો.

‘હા ભોંયડું જડ્યું. અને રંભાએ જડી.’

‘ક્યાં છે રંભા?’ હાંફળા ફાંફળા કુકા મહેતા આમતેમ જોવા માંડ્યા.

‘ત્યાં, ઉંડા ધરામાં.’ રાજ્યાએ હાથ લાંબો કરી જમા બતાવતાં કહ્યું.

‘કેમ એમ કહે છે?’

‘જે આબરૂથી બચવા અને બાપને બચાવવા, મહેતાજી!’ રાજ્યાએ કહ્યું.

‘હું એને છીકરી કરી રાખવાનો હતો. કહી કુકા મહેતાએ હુકમો મૂક્યો.’

‘એટલાં એનાં દુર્ભાગ્ય બીજું શું?’ રાજ્યાએ કહ્યું.

‘રત્નસિંહ અને સામંત સવાર બની અડોઅડ ચાલવા માંડ્યા. બાકીના બધા જણે રમસાનીયા હોય તેમ તેમની પાછળ ચાલી રહ્યા હતા. કુકા મહેતાના દીલમાં રંભાનું મૃત્યુ સો વીંછીના ડાંખની વેદના આપી રહ્યું હતું. નાગર જ્ઞાતિનું ગૌરવ જાળવવા રંભાએ નદીને પ્રાણ સોંપ્યા અને પોતે અને પોતાની જ્ઞાતિ અપમાનભર્યું જીવન ગુજરવામાં શું આનંદ માનશે? દુઃખ મુકિત કે ત્યાગ એ સિવાય એમનાથી હવે આ અધઃગત સ્થિતિ નભાવી કેમ શકાય?’

રંભા છૂટીને મૃત્યુ પામ્યાની વાત જામમાં જાહેર થઇ ગઇ. આગેવાનોએ દીલગીરી પ્રદર્શિત કરી. રત્નસિંહની લાયક દક્ષા જોવા

સામંતને ત્યાં માણસોની ઉપરાછાપરી ભરતી થવા માંડી. રાજ્યાએ તેની સેવાનો ભાર ઉઠાવી લીધો.

પશ્ચાત્તે પોતાની યોજનાની સફળતાને આકૃતથી ઢંઢાતી જોઈ. કુકા મહેતાએ પોતાની જ્ઞાતિના ગૌરવનો ભંગ કરનાર બનાવ અનુભવ્યો. ગાંગુભાઈએ ઠાકરડાએ સાથેની તૂટતી વેરની સાકળ મળ્યુંત થતી જોઈ. ત્યારે કેશવે પોતાના જીવનની મહેજીને ધૂળ થયેલી જોઈ. વાલમ ઉપરની એ દિવસ પછીની રાત્રિ સર્વજ્ઞ મ માટે કલેજની સામગ્રી લેતી આવી હતી. રાત્રે મળેલી ન્યાયસભાએ કેશવને એક જ દિવસમાં ગામ છોડી ચાલ્યા જવાની ફરજ પાડી દીધી.

અકરણુ ૧૬ મું

પુત્રજન્મની વધાઈ

(સોરઠો)

પુણ્યે પાપ હણાય પુણ્ય કર્મ એ શ્રેષ્ઠ છે;
કુળવંતી કે નાર, પુણ્યે પુત્રવતી અને;

પો પ માસની કડકડતી ડંડીમાં રાત્રિએ લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરમાં એસી કુકા મહેતા, ગાંગુભાઈ, ઘેલાશાં, મોંઘણભાઈ અને પશ્ચાત્તે વીતી ગયેલી અને વીતી રહેલી બાળતો પર ચર્ચા ચલાવી રહ્યા હતા. ત્યાં બહાર ઘોડાંઓનો હણહણાટ અને માણસોનો કોલાહલ સંભળાયો.

‘મહારાજ! બહાર જુઓ તો કેણુ છે?’ મોંઘણભાઈએ પૂજારીને કહ્યું. પૂજારી દ્વારમાં આવી જુએ છે તો ચાર સરકત ઘોડેશ્વર, એ મ્યાનાઓ ઉંચકી ઉભેલા આઠ માણસો તથા સામાનથી લદાએલા એ પોઠીઆ ઉભા હતા.

પૂજારીને જોઈ એક રૂવાર બોલી ઉઠ્યો.

‘રાતવાસો રહેવાની સવડ થશે કે?’

‘કાણુ છે ભાઈ?’ પૂજરીએ હાઠ જોષ અંજતા પ્રહયું.

‘રાણી સાહેબનો રસાલો છે.’ સવારે જવાબ આપ્યો.

કાણુ રાણી અને ક્યાંની રાણી એ પૂરતી તપાસ કરવાની પડેયું
પૂજરીમાં નહતી.

‘પૂછી આવું અંદર જમને જરા થોભો.’ કહી તે અંદર આવ્યો.

‘રાણીયાનો રસાલો છે. રાત્રે ઉતારો કરવાની સવડ માટે પૂછે છે.’

‘ક્યાંનાં રાણી?’ મોંઘજીભાઈએ પૂછ્યું.

‘રાણી ગમે ત્યાંની હોય. આપણી ફરજ છે કે રાત્રે વખતે
તેને આશરો આપવો.’ ગંગજીભાઈ બોલ્યા.

‘અરે પણ જાણવું તો જોષએ ને ક્યાંનાં રાણી છે?’ ઘેઝાશાએ
આગ્રહ પકડ્યો.

‘મુકામ થયા પછી ક્યાં નથી પૂછાતું?’ કુકા મહેતા બોલ્યા.

‘પ્રભુનું મંદિર આશરો માગનાર સર્વને માટે ખુલ્લું છે.’ ગંગ-
જીભાઈએ કહ્યું. પૂજરીએ પાછા જમ સમાચાર કહ્યા. ઘોડેસવારો નીચે
ઉતરી ઘોડાઓને દાણો ખવડાવવાની અને બાંધવાની ત્રેવડમાં પડ્યા.
મ્યાના ઉંચકનારાઓએ સાવચેતીથી દ્વારમાં દાખલ થઈ ઓશરીમાં
જમ મ્યાનાઓ ઉતાર્યા. એક પોઠીઆ ઉપરથી એક ભોંઠ એક મોટે
પડદા ઉપાડી લાવ્યો અને એક ખૂણાનો ભાગ ટંકાય તેવી રીતે બાંધી
દીધો. દરેક મ્યાનામાં બેઠેલી બબે સ્ત્રીઓ પડદા પાછળ જમ બેઠી.
ઐતલામાં ઘોડેસવારી કરનારા માણસો આવ્યા. તેમાંનો એક બ્રાહ્મણ
હતો તેણે રસોઈની તૈયારી કરવા માંડી. રાંધવા માટેનું સીધું તેમણે
સાથે જ રાખી લીધું હતું.

થોડી વારે પડદામાંથી અવાજ સંભળાયો.

‘એટા! ત્યારે હું દેવના દર્શન કરી આવું અને સાથે સાથે તારા
છૂટકારા માટે પ્રાર્થના પણ કરતી આવું.’ માતા દીકરીને કહી રહી હતી.

‘મારો છૂટકારો પ્રભુના ઘર સિવાય બીજાથી થાય તેમ નથી. જત્રીથી
બંધાએલાને દેવ શી રીતે છોડશે, મા?’ દીકરીએ જવાબ આપ્યો.

“ધીરજ ધર, ખેટા! એનો પણ પ્રભુ હશે.” કહી માતા પડા બહાર આવી અને મંદિરના અંદરના ભાગ તરફ મંદ મનિએ ચાલી.

દૂરથી આવતી રાજરાણી છે એમ કદાપી ખેટલા સર્વે ગૃહસ્થો તેના માનમાં ઉભા થયા.

“પધારો રાણીયા! અમારાં અહોભાગ્ય કે આપનાં પગલાં અમારા ગામમાં થયાં. “ધેલાશાએ વિવેક વાપર્યો.

“હા, ભાઈઓ! દુઃખથી પીડાતાં અમે ફરીએ છીએ. તમારાં દર્શનનો અમને લાભ થયો.” તેણે વળતો જવાબ દીધો.

“તમારે ભાગ્યશાળીઓને વળી દુઃખ શાં, માતા? ધેલાશાએ છાછીઉં ક્યું.”

“એ જ છે ને ભાઈ! વિધિની ગતિ ન્યારી છે. મારી દીકરીને પૂરા માસ થએ પાંચ માસ વીતી ગયા છતાં હજી પ્રસૂતિ થતી નથી. અને એ દુઃખે મારે એની સાથે રહી ગામે ગામ કોઈ સિદ્ધ કે કોઈ તપેશ્વરીની શોધમાં ફરવું પડે છે.”

“તે માતા, સિદ્ધ કે તપેશ્વરીની એમાં શું કારગત લાગે?”

“ભાઈ! ધરમાં આગ લાગી છે. બીજી રાણીને સીમંત આવ્યું તે પહેલાં અમારી આ દીકરીને આવ્યું. પાંચ માસનો ફેર. પેલીએ પોતાના બાળકનો હજી ગાદી પર સ્થાપવા માટે કોઈ જનિ પાસે કરતુક કરાવી ગર્ભ અંધાવ્યો છે અને દીકરી દુઃખી થાય છે.”

“માતા! આપનું ઓળખાણ?” પૂછનારે પૂછ્યું.

“ભાઈ! અંબાસણના રાજવીની હું માતા છું. અને મારી દીકરી પાટણ પરગણાના ગીરાસદારને દીધી છે.” રાજમાતાએ ખુલાસો કર્યો.

“ત્યારે તો તમે અમારાં રાજમાતા અને સાથે છે તે અમારાં રાણીયા ખરું ને?” મેધજીભાઈએ સ્પષ્ટ ક્યું.

“હા. એમ જ.”

“કેટલા દિવસથી આમ ફરો છો?” ગાંધજીએ પૂછ્યું.

“ભાઈ ! પાટણથી યાત્રાએ નીકળ્યાં છીએ. જે દેવની સારી નામના સાંભળીએ છીએ ત્યાં જઈએ છીએ. પાટણથી નીકળે આજ દેવદ માસ થયો.”

‘કે’ આશા જેવું છે ?’

‘આજ્ઞા ભગવાનની, કંઈ સમજતું નથી. કિંહ પુરુષો પણ અમારી વાત સાંભળી કાન બંધ કરી દે છે.’ નિરાશાના ઉદ્ગાર કાઢતાં રાજ-માતા બોલ્યાં.

‘માતા ! એક કામ કરો, પ્રભુ તમારી ઇચ્છા જરૂર પૂર્ણ કરશે.’ પદ્મનાભે સાહસ કર્યું.

‘શું કામ ?’ આજ્ઞાતુર નયને રાજમાતા બોલ્યાં.

‘થોડુંક ભૂજૈપત્ર મંગાવો.’

‘હા એ તો હું સાથે જ રાખું છું.’ કહી રાજમાતા ભૂજૈપત્ર લેવા ગયાં.

‘પદ્મનાભભાઈ ! તમે શું કરશો ?’ ગાંધીભાઈએ પૂછ્યું.

‘જુઓ તો ખરા, વાલમમાં આવી કોઈ નિરાશ જાય એ આપણને ન શોભે.’ પદ્મનાભે જવાબ આપ્યો.

રાજમાતા ભૂજૈપત્ર લાવ્યાં. પદ્મનાભે પૂજારી પાસેથી કુંકુમનો પેટા મંગાવ્યો. તેમાંથી લક્ષ્મીનારાયણ સમક્ષ સર્વના દેખતાં થોડુંક કુંકુમ લઈ પાણીમાં પલાળી ભૂજૈપત્ર પર બાળકનાં પગલાં ચીતર્યાં. અને કુંકુમના છાંટા નાખી ભૂજૈપત્રની ઘડી વાળી રાજમાતાના હાથમાં મૂક્યું.

‘માતાજી ! અત્યારે જ એક સવાર સાથે આ ભૂજૈપત્ર દરબારને પહોંચાડો.’

‘પણ ભાઈ ! આનો અર્થ શું થાય એ ખબર છે ?’

‘હા, બાળકનો જન્મ થયાની એ નિશાની છે.’

‘તો, પછી અમારું શું થાય ?’ રાજમાતા મુંઝતાં હતાં.

‘લક્ષ્મીનારાયણ સૌ સારાં વાનાં કરશે. માતા વિલંબ કરશે નહિ.’

‘ભાઈ ! માઈ તો કાળજીનું ધડકી ઉઠે છે. આમ ખોટું કરતાં.’

‘જરાયે ખોટું નથી. પ્રભુ તમારી સહાયમાં છે માતા’ કહી પદ્મનાભ જાણે દેવના ધ્યાનમાં લીન થઈ ગયો હોય તેવો દેખાવ કરી બેઠો.

સવારે પાટણનો રસ્તો લીધો અને સૌ મંડળ વીખરાયું.

પરોઢીએ એકાએક પૂજારીને જગાડી રસાલાના એક માણસે પદ્મનાભનું ઘર ક્યાં આવ્યું તે સાથે આવી બતાવવા કહ્યું.

ઉંઘમાંથી ઉઠેલા પૂજારીને ‘હણુ હણુ’ વાગતી યાજ્ઞીથી અચંબો થયો.

માણસને લઈ તે પદ્મનાભના ઘર તરફ ગયો.

‘પદ્મભાઈ !’

‘કોણ ?’

‘એ તો હું શંકર પૂજારી.’

‘કેમ આવ્યો અત્યારે ?’

રાજમાતા બોલાવે છે.’ પેલા માણસે કહ્યું.

‘આવું’ કહી પદ્મનાભે કપડાં પહેરી ઓઢી લીધું અને હાડ ગાળી નાખે એવી ઠંડીમાં તે ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યા.

રણુકાર કરતી બંધ થતી યાજ્ઞીનો રણુકો પદ્મનાભના સરવા કાનોએ ઝીલી લીધો. તેના આનંદનો પાર ન રહ્યો. તે મંદિરમાં ગયો. રાજમાતા તેની રાહ જોતાં બેઠાં હતાં.

‘ભાઈ ! તમારું કથન ફળ્યું. પુત્ર જન્મ્યો.’ હર્ષથી તેમણે કહ્યું.

‘અસ માતા ! સમાચાર જાણીને આનંદ થયો.’ સંતોષથી પદ્મનાભે કહ્યું.

‘તમારા ઉપકારનો અદલો પ્રભુ વિના કોઈ વાળી શકે તેમ નથી છતાં તમારી ઇચ્છામાં આવે તે મારી પાસેથી માગી લો.’

‘માતા ! મારે કેં ન જોઈએ.’

‘એમ ન ચાલે ભાઈ ! તમારે અને નમુણી બતાવવી છે ?’

૧૧૮ વાલમનો વીર રત્નસિંહ અને નાગરાની હિઝરત

‘એમ નહિ માણ ! હું કોઈની પાસેથી કે’ વિશેષ માગવા ટેવાયો નથી.’

‘એટલે ?’

‘મારે જરૂર હોય તે હું માગીને લઉં’

‘તો જરૂર હોય તે માગી લો.’

‘હું સંતોષી છું. મને કંઈ ઇચ્છા થતી નથી.’

‘જલ્દી તો તમારે લેવો જ પડશે.’ આમ કહી રાજમાતાએ કહ્યું.

‘મેં વિશેષ કંઈ કયું’ નથી. કે જેથી જલ્દી લેવો પડે. છતાં માયું છું કે પુત્રજન્મની ખરી વધાઈ હવે તમારા આજીવન સવાર સાથે મોકલો.’ પશ્ચનાએ માગ્યું.

‘એ તો મોકલીશ, પણ એમાં તમારું માગણું નથી આવતું.’

‘કેમ નથી આવતું ? મારી ઇચ્છાનું પાલન થાય એમાં પણ હું અભિમાન લઉં.’

‘એવી આડી વાતો ન કરો ભાઈ ! પુત્રીને ત્યાં પુત્રજન્મને માંગલિક પ્રસંગે હું તમને કાંઈ ન આપું તો માસી ગણતરી શેમાં ? તમારા ગામમાં મારા દીકરાની ચાર વાંટા જમીન છે. મારી પાસે અત્યારે પણ મૂલ્યવાન ઝવેરાત અને દાગીના છે. જોઈએ તો જમીન માગો, જોઈએ તો ઝવેરાત માગો.’

‘માતા ! એ કંટાળો આવે એવી વાત તમે વારંવાર કરશો નહિ. છતાં તમારી ઇચ્છા હશે તો આજે બપોરે હું તમારી પાસેથી લેવું હશે તે માગીશ.’

‘ભલે, જેવી તમારી ઇચ્છા.’ કહી રાજમાતાએ પેલા આજીવન સવારને વધામણી લઈ મોકલ્યો.

પશ્ચનાએ કુકા મહેતાને જગાડ્યા.

‘મહેતાજી ! રાણીને પુત્ર જન્મ્યો.’

‘હે સારી વાત છે ?’

‘ત્યારે શું ખોટી ? હું મંદિરમાં જમને આવું છું.’ પશ્ચનાએ કહ્યું.

‘રાજમાતાને મળ્યા ?’

‘હા, તેમણે મને બોલાવ્યો હતો. બહુલો આપવાની તેમની ઇચ્છા છે.’

‘તેમણે શું આપવા વિચાર રાખ્યો છે ?’

‘તેની પાસે આપણાં ગામમાં ચાર વાંટાં જમીન છે. હાલમાં તેની પાસે ઝવેરાત અને ઢાગીના છે. વાલમ માટે તેની પાસેથી શું માગશું ?’

‘વાલમ માટે ? તમારે જોઈતું નથી ?’

‘ના, મારે એમાંનું કંઈ ન જોઈએ.’

‘તો પછી કાઈ ક્યાંનો લહાવો શો પચ્ચમાઈ ?’

‘દુઃખીનું દુઃખ ગયું એથી વિશેષ લહાવો આપણે કયો જોઈએ ?’

‘તમે તો પચ્ચમાઈ અજબ છો ! વાલમ માટે તમે શું માગશો ?’

‘વાલમ નક્કી કરે તે.’

કુકા મહેતાએ સવારથી જ સંખ્યોને સમાચાર આપી દીધા એટલે બપોર થતાં બધા સંખ્યો એકઠા થઈ ગયા. પચ્ચનાભે રાજમાતાની બહુલો આપવાની ઇચ્છા રજુ કરી. અને એવો બહુલો લેવાય કે નહિ એ પ્રશ્ન કર્યો.

‘જો બહુલો આપવાની તેમની ઇચ્છા હોય તો લેવામાં કંઈ વાંધો નથી.’ સંખ્યોએ સંવત્સર મતે ડરાબું.

પચ્ચનાભે પોતાને મળતો બહુલો વાલમ માટે માગી લેવાની ઇચ્છા દર્શાવી.

‘જો વાલમ માટે જ લેવું હોય તો ધન કરતાં જમીન માગી લો.’ ગાંગુભાઈએ ચોખ્ખવટ કરી.

‘જમીન વાલમની જ છે. એમાં વળી માગવાનું શું હોય ? મોંઘજીભાઈએ કહ્યું.

૧૨૦ વાલમનો વીર રત્નસિંહ અને નાગરોની હિઝરત

‘એમ નહિ એકાદ સારો વાંટો માગી લેવાય તે જો નાગરો અને ઠાકરડાઓ વચ્ચે ચાલતી તકરારનો અંત આવી જાય.’ બધાઓએ એ દરખાસ્ત દરખાસેર ઉઠાવી લીધી. પદ્મનાભે બદલો લેવા સંબંધે વાંધો લીધો પણ તે બહુમતિએ ઉડી ગયો અને તેણે રાજમાતા પાસે જમીનની માગણી કરી.

‘કેટલી જમીન માગો છો?’

‘તમારા સવારને અમારી સાથે મોકલો. તે ઘોડો લાઇ અમારી સાથે ફરે તેટલી.’ ઘેલાશાએ વચ્ચેથી ખુલાસો કર્યો.

‘ભલે’ કહી રાજમાતાએ સવારને સાથે મોકલ્યો.

સાંજે ઘોડા વિના સવાર પાછો આવ્યો. રાજમાતાએ તેનું કારણ પૂછ્યું.

‘બા સાહેબ! એ લોકો નજીવા કામના બદલામાં વધુ પડતી જમીન લાઇ જાય છે એમ મને લાગ્યું એટલે મેં ઘોડાને કાપી નાખ્યો. ત્યાંસુધીની જમીન હવે તેમની ગણાશે.’ સવારે ચોતાની ચાલાકીનું પ્રદર્શન કર્યું.

‘ફટ, બૂંડા! એવું કરવાનું તને કોણે સૂઝાડ્યું?’ રાજમાતા નોકરના અધટિત આચરણ બદલ પસ્તાવો કરતાં હતાં ત્યારે ખીજ બાળુ ગાંગજીભાઈ, મોંધજીભાઈ અને કુકા મહેતા પુત્રના જન્મની વિગતો પદ્મનાભને પ્રજ્ઞતા હતા. પદ્મનાભે જત્ર બળવડાવનાર રાણીની અધીરાઈને કારણરૂપ જણાવી તેમનાં મનનો અથગો ઝોછો કર્યો. પદ્મનાભના દૂરદર્શીપણા માટે અને આત્મવિશ્વાસ માટે સાંમળનારાઓએ પ્રશંસાનાં પુષ્પો વેર્ધા.

પ્રકરણ ૧૭ મું

કુંદન અને કાન્તા

(સાથે)

‘ત્રિયતમ બાંધી ખીત, ત્યારે મહેં જાણી ન’તી;
તુજ હૈયામાં બીક, છાની છાની જામતી.’

વપરિણીત પતિપત્ની-કુંદન અને કાન્તા વાલમના ચાલતા
ન બનાવોતું પુનરવલોકન કરતાં હતાં.

‘રાજબાએ રત્નસિંહની સેવા સાચા દિલથી આદરી છે. જાણે
રત્નસિંહ તેનો આરાધ્ય દેવ બની ગયો હોય.’ કાન્તા બોલી.

‘તેં વળી એ ક્યારે જોયું?’ કુંદને સામું પૂછ્યું.

‘મઝ કાલે તમે જ્યારે મંદિરે રાણીનો રસાસો જોવા ગયા હતા
ત્યારે હું કાકી સાથે સામંતને ત્યાં મઝ હતી.’

‘રત્નસિંહ સામંતનો માગી લીધેલો મહેમાન છે. રાજબા ચાકરી
કરે એમાં નવાઈ નથી.’

‘ચાકરી કરે એમાં નવાઈ નજ હોય પણ વાત એથી આગળ
વધી લાગે છે.’ કાન્તાએ વધુ સ્પષ્ટતા કરવાનો ઇરાદો દર્શાવ્યો.

‘કેમ તેં કે’ બગાડ જોયો?’

‘ના, વાલમ આખામાં એવું નજરે ન પડે તો પછી સામંતને
ત્યાં હોય?’

‘ત્યારે વાત શું આગળ વધી છે?’

‘દેવુબાને મેંએ મેં સંબોધ્યું કે રાજબાએ રત્નસિંહ સાથે લગ્ન
કરવાનો પોતાનો નિર્ણય તેનાં માતૃપિતાને જણાવી દીધો છે.’

‘બનવાજોગ છે. રત્નસિંહ વીર છે. રાજબા એને યોગ્ય છે.’

‘તમને તો બધું યોગ્યજ લાગે છે. ભર શિયાળે વરસાદ પડે
એ તમને યોગ્ય લાગે છે. કાષ્ટની નાની તકરાર મોટું રૂપ લે એમાં
તમને યોગ્યતા લાગે છે. દ્રેષ યુદ્ધથી કોષ્ટનું બૂન થાય એમાં તમને

૧૨૨ વાલમનો વીર રત્નસિંહ અને નાગરોની હિઝરત

ચોગ્યતા દેખાય છે. રંભાને ઇડરીઓ ઉપાડી ગયો એમાં તમને ચોગ્યતા દેખાઈ છે. રાતે પદ્મભાઈએ આપણી ફરતાં ચોડી કરી એમાં તમને ચોગ્યતા લાગી. રંભા ડૂબી ગઈ એમાં તમને ચોગ્યતા લાગી, એમ રાજ્યાએ રત્નસિંહને પરણવાનો નિશ્ચય કર્યો એમાં પણ તમને ચોગ્યતા લાગી. તમને ચોગ્યતા શેમાં નથી લાગતી ?

‘પણ રત્નસિંહમાં શું ખામી છે કે તેને ચોગ્ય ન કહેવો ?’

‘અરે, એ હું ક્યાં કહું છું ? મારું તો એમ કહેવું છે કે રાજ્યાથી એવી વાત માખાપને જણાવાય કેમ ?’

‘ત્યારે એમ કહે ને કે બધે તું નાગરકન્યાઓજ જુએ છે. માખાપ પરણાવે ત્યારે અને તેનેજ પરણે એવી કન્યા હોવી જોઈએ એમજ તારું કહેવું છે ને ?’

‘હા, એમાંજ કુલની, કુટુંબની અને નારીધર્મની મર્યાદાઓ સચવાય છે.’ કાન્તાએ ગૌરવ લેતાં કહ્યું.

‘તું જાણે છે તો ખરી કે વાલમ તપસ્વીઓ અને સિદ્ધિની ભૂમિ છે. વાલમનાં પાણીએ તો કેટલાયનાં અગ્નિચક્રોને નવું તેજ આપ્યું છે. અને સાચી વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે. રાજ્યા પોતાને ચોગ્ય પાત્ર શોધી લે એમાં નાગર સ્ત્રી શા માટે ચર્ચા કરે ? રાજ્યા શું ક્ષત્રિયકન્યા નથી ?’

‘ક્ષત્રિય કન્યા છે એની મારે ના નથી. પણ પરાપૂર્વથી ચાલતા આવતા રિવાજમાં નવી ભાત શા માટે પાડવી જોઈએ ?’

‘શું ક્ષત્રિય કન્યાઓ સ્વયંવરથી વરતી નહતી ?’

‘તમારા વાલમમાં કેટલી કન્યાઓ સ્વયંવરથી વરી તે કહેશો ?’

‘કન્યાઓ એટલી પાણીદાર નહિ કે સ્વયંવરથી વરવાની ચાલતી. પ્રથાને નિભાવી શકે. રાજ્યા પાણી બતાવી સ્વયંવર વરવાની વાલમમાંથી લુપ્ત થએલી પ્રથા ફરીથી ચાલુ કરે તો એ વખાણવા ચોગ્ય જણાય. પદ્મનાભે આવીને લુપ્ત થએલી વાલમની ન્યાય સભાને ફરીથી એજ અસલ રૂપે સજીવન કરી એટલે આપણે શું એમની

એ રીતને ધિક્કારી કાઢવી? કાકાએ થોડાં વર્ષો પૂર્વે છોડી દીધેલી પટલાઇ ફરીથી હાથ ધરી એટલે શું આપણે તેમની પટલાઇને ધિક્કારવી? કાન્તા મૂંગી હતી. કુંદને આગળ ચલાવ્યું ‘અને કહે તો ખરી કે ગમત સાલ સુધી એ વર્ષ સુધી આપણે નવા ધરમાં રહી આ સાલે જૂના ધરમાં રહેવા આવ્યા એમાં શું આપણે મૂર્ખાઇ કરી?’

‘મૂર્ખાઇ નહિ તો બીજું શું?’ બોલવાનો વારો હવે કાન્તાનો હતો.

‘એ ધરમાં હતાં ત્યાં સુધી આપણે સલામત હતાં. અહીં એકજ વર્ષમાં ત્રણ ચોરી ચઇ.’

‘એમાં તો સંયોગો કારણજીત છે, ગાડી!’

‘શેના સંયોગો, રાખના?’

‘ઠાકરડાઓની વધતી જતી પ્રબળ આકાંક્ષાએ ઉગ્ર સ્વરૂપ પકડ્યું છે એટલે તેનો અંત હવે તો બહુજ નજીકમાં છે.’

‘આ ઉપરથી કહે છે?’

‘બ્રહ્મતો દીવડો આખરની ધડીએ વિશેષ પ્રકાશ દે. એમ ઠાકરડાઓનો ઉગ્ર પ્રકાપ હવે થોડા દિવસનો છે.’

‘વિધિના નિયમની નિશ્ચળતા ઉપર ભવિષ્યનાં સ્વપ્નાં સેવનારાં ધણા લોકો ધરબાર વિનાના બની ગયા.’

‘એ પણ તારે મોઢે જ સાંભળ્યું.’

‘બલેને મારે મોઢેથી પહેલી જ વાર સાંભળતા હો, પણ એ બૂલવા જેવું નથી કે આપણી અને ઠાકરડાઓની વચ્ચે ચાલતો કલહ બન્ને પક્ષને પરિણામે દુઃખી કરશે.’

‘એમાં તે તું શું નવું કહે છે?’

‘એ બધું નવું છે. આ કલહને અંતે સુખનો દિવસ ઉમરશે એમ બલેને તમે, કાકા અને આખી નાગર ન્યાત માટે દુઃખ, દુઃખ ને દુઃખ સિવાય એનું પરિણામ બીજું ન હોય.’

‘વાહરે ભવિષ્યવેત્તા?’ કુંદને કટાક્ષ કર્યો.

૧૨૪ વાલમનો વીર રત્નસિંહ અને નાગરોની હિઝરત

‘હું ભવિષ્યવેતા નથી. સંયોગો આપણે માટે ઉઘટા છે. ગામમાં આલતી વાતો નાગરોના પક્ષની નથી. ગામથી થતી મદદ આપણને કારગત નથી નીવડતી. એટલે એ ખરા હૃદયની મદદ નથી. પદ્મનાભે ઉભી કરેલી જાસુસોની જાળને પરિણામે ઠાકરડાઓ સાથેનું વેર ધટ્યું નથી પણ વધ્યું છે. ત્યાં કયા સંયોગો છે કે પરિણામે સુખ હોય ?’

‘કાન્તા ! તું જુએ છે એટલી બાજુ બગડેલી નથી. સ્ત્રીની બુદ્ધિ પાનીએ ગણાય છે. તારી બુદ્ધિ એથી કદાચ વધારે હશે પણ સુત્સદ્દીઓને તો ન જ પહેાંચી શકે. માર્ગ લેનારાઓએ જોખમી માર્ગ લીધા પહેલાં વિચાર નહિ કર્યો હોય ?’

‘જરૂર વિચાર કર્યો હશે. પણ મને તો આમાં સફળતા નથી લાગતી. પછી ભલે તમે મારી બુદ્ધિ પાનીએ ગણો.’

‘ઠાકરડાઓને ત્રાસ ઓછો નથી. તેમની ચોરીઓ ઉપર જાતો મૂકાયો છે. તેમની નહિ જેટલી જમીનમાંથી સાધારણ અનાજ પાક્યું હશે. એના ઉપર એમનો ગુજરો નહિ થઇ શકે એટલે એમને સલાહ કર્યા વિના બીજો માર્ગ નથી.’

‘તમે પણ ત્યાં જુલો છો. નાગરોની જમીનમાંથી એમને રાતોરાત અનાજ લઇ જતાં ઢાણ રોકે તેમ છે ! ગામની ખજાણામાં ધાત્ર પાડી અનાજ લઇ જતાં તેમને ઢાણ અટકાવે તેમ છે ?’

‘ગામનો બચાવ કરવાનું જેમ પદ્મનાભે માથે લીધું છે તેમ સીમનું રક્ષણ ગાંગુલકાકાને માથે છે. સીમમાં ચારે દિશાએ ફરી તેમનાં માણસો ઉભા મેલનાં રખવાળાં કરે છે. ખજાણામાં પડેલા માલના રક્ષણ માટે તો માલિકની ફરજ છે કે હાજર રહેવું પછી એ શું કરી શકે એમ છે ?’

‘તો પણ મને તો આપણું ભવિષ્ય ઉજળું નથી લાગતું. આપણે નમતું આપ્યા સિવાય ઉપાય નથી.’

‘નમતું આપીને પણ સુખી તો થવાશેજને !’

‘એ તો કાકા મળે, તે નમતું આપે એવો ખ્યાલ તમને સ્વપ્ને પણ આવે ખરો?’

‘કાકા સલાહ કરશે તો માનભરી સીતે. નહિતર કુંદનને કાયમનું સ્ત્રીકારી લેશે. એ તો સાચું.’

‘અને એવો ટેક રાખનારનીજ કંસોટી ચાય છે.’ કાન્તાએ કહ્યું.

‘હવે જોઈએ છીએ મોઢિયું પટેલ શું કરે છે તે.’

‘કેમ?’

‘ઠાકરડાએને સમજવવા માટે તેમને મોકલવાનો ન્યાયસભાએ ઠરાવ કર્યો છે.’

‘તે શું લઈને સલાહ કરવા જશે?’ કાન્તાએ ઇન્તેજારીથી પૂછ્યું.

‘રાજમાતાએ ભેટ આપેલો જમીનનો વાંટો, જે ઠાકરડાએના મુલેહ કરવા ખુશી હોય તો તેમને સોંપી દેવો.’

‘ઠાકરડાએ માને તે સુરકેલ છે. જેમ નાગરોની જમીન હુંટે છે તેમ એ જમીનમાંથી પણ એમને હુંટવાનો લાગ મળ્યો પછી બમણી જમીનનો લાભ છોડી એકવડી જમીન રાખે એ માની શકાય એમ તો નથી. પછી જેવી સમજવનારની શક્તિ. ઇડરીઆની બદનામી અને આપણું ઘર ફાડવાની મળેલી નિરાશાને લીધે તેમનામાં દ્રેષ અનેક ગણો વધી ગયો છે. રત્નસિંહ સિદ્ધનાથથી જીવતો આવ્યો એ તેનું નસીબ.’ કાન્તાએ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

‘રત્નસિંહ પણ અજબ છે. બારબાર માણસો સામે એકલો ઝઝૂમ્યો અને તે પણ પગપાળો રહીને.’ કુંદને પ્રશંસા કરી.

‘અને તમે? તમારાથી એવું ઓછુંજ બનવાનું છે? માથે આવેલી રાતની ચોકડી પણ તમે કરી શકશો કે નહિ તેની પચનાબને શંકા હતી ખરું ને?’

‘હોય એ તો. આપણે લડાઈથી ટેવાએલા નહિ ને?’ કુંદને બચાવ કર્યો.

‘પણ હવે તો કહો કે તે વખતે સામંત તમારી વતી પચનાબને શું કહ્યું હતું?’ પટાવતાં કાન્તાએ કહ્યું.

‘નાગરોએ શું બલેયાં પહેયાં છે? એટલાજ સખ્દો સામંત બોલ્યો હતો.’

‘કેવા પકડાયા છો? તે રાતે નહોતા કહેતા તે અત્યારે આપ મેળે બોલી ઉઠ્યા!’

‘પણ તેમાં શું છે પકડાવા જેવું? તેમાં તો મારો અચાવ વીર તરીકે કરવાનો સામંતનો પ્રયત્ન હતો.’

‘સાચા વીર તમે કે પશ્ચાત્તા તમારા ધરતી ચોક્કા કરે અને તમે છત્ર પલંગે આમ પોઠી રહો.’ કહી કાન્તાએ કુંદનને મળે હાથ નાંખી પલંગ પર સવાડી દીધી.

‘અરે, બા આવતા હશે.’

‘એમાં પણ ખીક, વાહરે! મારા શરવીર સ્વામી?’ લહેકો કરતા કાન્તાએ કુંદનના ભરેલા ગાલ પર ટપલી મારી. અવશ્ય કુંદને ખીખ વિચારે પડતા મૂક્યા.

પ્રકરણ ૧૮ સું

રત્નસિંહ અને રાજબા

(સોરઠો)

સાજણ સાથે લ્હાય, દીલનાં દ્વાર ખૂલે નહિ;

રહે આંખડી હાય! તે પણ નજરે ના ચઢે.

રત્નસિંહને ધાયલ થયે પંદરેક દિવસ વીતી ગયા હતા. શરઆતમાં એનાથી પથારીમાં ચત્તા સ્વપ્ન સકાતું નહતું. કારણ કે પીઠ પરનો ધાવ કાતિલ હતો. તે પડખાભેર સ્વપ્ન રહેતો. અને જ્યારે પડખું ફેરવવાનો વિચાર થતો ત્યારે રાજબાની મદદથી બેઠો થઈ ખીજે પડખે સ્વપ્ન જતો. રાજબા એની પરિચારિકા બની રહી હતી. તેના રત્નસિંહ સાથેના કાયમના સહવાસ તરફ પ્રથમ તેના પિતા વૃણાથી જોતા, માતા વહેમથી જોતી. પણ એક દિવસે દેવુઆએ

કરેલા ખુલાસાથી માતાનો વહેમ ચાલ્યો ગયો. અને તેના બીજા દિવસથી પિતાની ધૂણી ચાલી ગઈ. દિવસમાં એકાદ વખત આવી સમાચાર પૂછી જવા સિવાય તે વૃદ્ધ અને વૃદ્ધાએ લાંબા ઝાંઝે પગરવટ બંધ કર્યો હતો. સામંત, પદ્માબે સોંપેલા કામથી ફારેગ થઈ ખેતરનું કામ સંભાળતો અને રાતે સમય મળે રત્નસિંહ જોડે બેસી ગામગપાટા હાંકતો. રત્નસિંહવાળા મેડીમાં થઈને સામંતની મેડીમાં જવાતું એટલે આવતાં જતાં દેવુઆ પણ નણું રાજ્યા અને આભારી મહેમાન રત્નસિંહની ખબર લેવાનું ચૂકતી નહિ. કોઈ કોઈ વખત રત્નસિંહ ઉંઘતો હોય ત્યારે દેવુઆ રાજ્યાને પોતાના ઓરડામાં ખેંચી જઈ તેને હઠપારના સવાલો પૂછી મૂંઝવી નાંખતી.

રત્નસિંહને આરામ થતો જતો હતો. બેઠા થયા સિવાય પણ તે હવે સહેલાઈથી પડખું ફેરવી શકતો હતો. છતાં રાજ્યા તેને એ શ્રમ ન લેવા સમજાવતી અને એ સમયે ખાસ હાજર રહી તેને બેઠો કરી પડખું ફેરવાવતી. જો કે બેઠા થવામાં પણ હવે રત્નસિંહને કાંઈની અડધની જરૂર નહતી.

સાંજનો પહોર હતો. રત્નસિંહ ઉંઘમાં હતો. રાજ્યા તેની બાબી દેવુઆ સાથે તેના ખંડમાં તોફાને ચઢી હતી. વૃદ્ધ માતાપિતા પ્રભુસ્મરણ કરતાં જોડેના ઘરની ઓશરીમાં ધ્યાનસ્થ હતાં. સામંત ખેતરમાંથી હજી આવ્યો નહતો.

‘રાધાજી ! તમારા કનૈયાને તમે પૂછી લીધું કે એ તમારો થશે ?’

‘હા, વળી નહિ પ્રજ્ઞા હોય તો હવે પૂછી લઈશું.’ કામ હાથ લીધું તો પછી ઓછું મૂકી દેવાય છે ?’ રાજ્યાએ જવાબ આપ્યો.

ઉંઘતા રત્નસિંહે આળસ મરડી, સહેજ જાગૃતાવસ્થા આવી અને તેણે તન્દ્રાવસ્થામાં એ શબ્દો સાંભળ્યા. રાજ્યાના સતત પરિચિત અવાજથી તેની નિદ્રા ઉડી ગઈ. તેણે આંખ ખોલી જોયું તો સામંતના ઓરડાનાં બારણાં ખુલાં હતાં. વાતચીતના સ્વર ત્યાંથી ઉડી આવ્યા હતા. પણ એ હીલચાલના આધારથી પથરાએલા ટોશીઆએ ‘કચડાટનો

૧૨૮ વાલ્મીકી વીર રત્નસિંહ અને નાગદેવી હિંમત

અવાજ ક્યો અને રાજ્યા ચમકી, દેવુખાને પડતી મૂકી તે એકદમ રત્નસિંહના ઢોલીઆ નજદીક આવી બેસી ગઈ.

‘પડખું ફેરવવું છે ?’

‘ના, ના, હવે તો હું જાતે ફરીશ.’ કહી રત્નસિંહે પડખું ફેરવવા માંડ્યું. સખળ રાજ્યા એમ કંઈ નમતું આપે એવી નહતી. તેણે રત્નસિંહને પડખું ફરતો હાથવડે પકડી રોક્યો અને પડખા નીચે બમણમાં પોતાના બને હાથ ભેરવી તેણે રત્નસિંહને માથાં તરફના બામથી ઢંચક્યો.

‘ઉઠું-’ કરતો રત્નસિંહ ઢંચકાયો અને બેઠો થયો.

‘તમે હવે મારે માટે આ તરફી લેવાનું રહેવા દો. હું મારી મેળે કરી શકું એમ છું.’ રત્નસિંહે એક વખત વધુ કહી દીધું.

‘જ્યાં સુધી તમે સંપૂર્ણ સાજા ન થાવ ત્યાં સુધી હું તમને સ્વચ્છંદે વર્તન કરવા દઈશ નહિ.’

‘તો પછી તમે મને સાજો થયેલો જોશો પણ નહિ.’

‘કેમ ?’

‘એમજ વળી, એક તણખડું ઉપાડવાનું કામ’ પણ તમે મારી વતી કરશો પછી મારામાં ઉભા થવાની હામ ક્યાંથી આવશે ?’ રત્નસિંહે ચીડાતાં કહ્યું.

‘એમ ચીડાવ નહિ. તમને જો એ ગમતું ન હોય તો હવેથી હું તમને ખુશીથી તમારી મેળે ઉઠવા બેસવા અને પડખું ફેરવવા દઈશ.’ રાજ્યાએ ટીલાં ચતાં કહ્યું.

‘તો પછી મને મારી મેળે સ્વા દો.’

‘બલે,’ કહી રાજ્યાએ આડું જોયું. ડૂસકાનો અવાજ સાંભળી રત્નસિંહ ચમક્યો.

‘રાજ્યા રડો છો ?’ બવાબમાં રાજ્યાએ મ્હોં લૂછી રત્નસિંહ તરફ જોઈ જાણીતું હાસ્ય કરતાં કહ્યું. ‘નારે, હું શા માટે રડું ? રડે મારા દુસ્ત્રનો.’

‘તમે પણ દુશ્મનો રાખો છો ખરાં ત્યારે.’ રત્નસિંહે મગક કરી. વખત વિતાડવા માટે આવો વાર્તાવિહાર જરૂરી થઈ પડે છે.

‘મારે તો ધણા દુશ્મનો છે.’ કહી રાજબા હસી પડી. અને તેણે સામંતની મેડી તરફના ઉધાડા બારણા તરફ જોયું. બારણામાં ઉભી રહેલી દેવુબાએ હસી હાથનો અંગૂઠો બતાવી બારણું બંધ કરી અંદરથી સંકળ દબાવી. રાજબાના હૈયામાં એકાએક કોઈ અકસ્માત બામણીએ પ્રવેશ કર્યો. તે મુંઝાઈ ગઈ, ચરમાઈ ગઈ, અને રત્નસિંહ કેં બોલ્યો તે તરફ તેનું ધ્યાન પણ ન રહ્યું. એકાન્તનો કપરો અનુભવ તેને આવ જ થઈ રહ્યો હતો. તેના હૈયામાં ચરચરાટ ઉપજ્યો. સરીરે રોમાંચ થયો અને જીભ ઉપરથી કાણુ ગયો. રત્નસિંહે રાજબામાં અલેલો આ ફેરફાર પ્રથમવાર જ નિહાળ્યો અને તેણે પૂછેલા પ્રશ્નના જવાબની આશા છોડી.

‘રાજબા ?’ રાજબા ન બોલી.

‘એકાએક તમારામાં આ શો ફેરફાર થઈ ગયો ?’ જવાબ ન મળ્યો.

‘તમને કાંઈ મુંઝવણ થતી હોય, કોઈ તરફથી દમદારી મળતી હોય, કોઈની હેરાનગતિ હોય તો મને કહો. એમ મુંઝાએ છો શા માટે ? હું તમારો માર્ગ ચોખ્ખો કરી દઈશ.’ રત્નસિંહે સમજાવતાં કહ્યું.

‘તમારા સિવાય મારો માર્ગ કોઈ ચોખ્ખો કરે તેમ નથી.’ એ જણે તેને મોઢે આવી ચાલ્યા ગયા. જીભે બોલવાની જાણે હક લીધી હતી.

‘બોલો તો ખરાં, રાજબા ?’ થાકીને રત્નસિંહે કહ્યું.

‘હું તો તમને દુઃખરૂપ નથી ?’

‘ના, ના એવું કંઈ નથી’ પહાડને ઉચકવા જેટલો શ્રમ લઈ રાજબાએ જીભ હલાવી.

‘તો પછી મને કહેવામાં કંઈ વાંધો છે ?’ રાજબાની લજ્જાજીભાવે હજી ગઈ ન હતી છતાં બેકાણુ જીભથી બોલાઈ મંચું.

‘તમારા સિવાય મારે કહેવાનું બીજું હામજ ક્યાં છે?’ રત્નસિંહે આ જવાબમાં પોતા તરફની હમદહીં જોઇ.

‘એ તમારો મારા તરફનો પક્ષપાત દર્શાવે છે.’ રત્નસિંહે હમદહીંનો સ્વીકાર કરતાં કહ્યું. રાજબા ચૂપ રહી. રત્નસિંહને પોતાના જવાબનો જવાબ ઉડી જતો લાગ્યો. છતાં બીજી વખત પૂછવાથી તે મુંઝાશે એમ ધારી તેણે તે પ્રયત્ન છોડી દીધો. થોડીવાર કોઇ ન બોલ્યું. ત્યારે રત્નસિંહ ધીમેથી પડખાભર સ્વપ્ન ગયો. રાજબા તરફ તેની પીઠ હતી.

રાજબા ખરેખર મુંઝાતી હતી. ધણી દિવસની અંતરમાં રમી રહેલી મનોરમ ઇચ્છાને દરખાસ્તના રૂપમાં રજુ કરવાની તેની હામ ચાલતી ન હતી. શરવીર છતાં તે સરળ હૃદય હતી. તેનાથી પ્રેમનો પ્રદેશ અણખેડાએલો હતો. તેમાંએ વળી તે વાલમની કન્યા હતી. અપિશ્રેષ્ઠ વાલમિત્યોથી સંસ્કારાએલી ભૂમિની બાળાથી એવા પ્રેમના મગટી કરણમાં પહેલ શી રીતે થઇ શકે? ભાભીએ માતા પિતા અને ભાઇઓને વાત પહોંચાડી દીધી હતી કે નણુંદયા ઇચ્છાવરથી રત્નસિંહને વરવા માગે છે; પણ નણુંદલખાની જીભ તો પ્રસંગ આવે તાળવે ચોંટી મઇ હતી. જાણે કરોળીઓ પોતે રચેલી જાળમાં ફસાયેલો. અનેક કલ્પનાઓને અંતે ધડી કાઢેલો અભિનય પૂર્ણ વાર્તાલાપ કરવા અત્યારે જીભ ઉપડતી નહતી. અંગો અભિનય માટે ચોખ્ખી ના પાડતાં હતાં. ત્યારે શું આ અભેદ લાગતો પકડો ચીરાયા વિનાનો રહી જશે અને રત્નસિંહને કેન્દ્રસ્થ રાખી રચેલું વિહાર સ્વપ્ન નિષ્કળ જશે? જે પળની રાહ અનેક દિવસોથી પોતે જોઇ રહી હતી તે પળ આમ ‘ઓ આવી, ઓ ગઇ’ની જેમ ઝડપથી આવીને ઉડી જતી હતી. આખરે રાજબાએ વગર વિચારે સ્પષ્ટ કયું ‘મને બચાવો.’ કહી તેણે પડખું ફરી સતેલા રત્નસિંહના ચરણોમાં માથું ઢાળી દીધું. રત્નસિંહ ચમક્યો. એકદમ બેઠો થઇ ગયો.

‘રાજબા! આ શું? આમ કેમ એકાએક?’ તેને નીચે બેસાડી દેતાં રત્નસિંહે પૂછ્યું.

‘મારું મન વિવશ છે. હું મુંઝાઈ છું.’ કહી રાજબા હીબકા ખાવા ભાગી.

‘દેવુબાને બોલાવું ? માતાને બોલાવું ?’

‘ના કોમળી જરૂર નથી. મારી મુંઝવણ ટળશે તમારાથી નહિતર કોમળી નહિ. સહેજ સ્વસ્થતા અનુભવતાં રાજબાએ કહ્યું.

‘તો અને કહો તમને કયું દુઃખ પીડે છે ?’

રાજબા ફરીથી બોલતાં અચકાઈ પણ હવે તો વાત પ્રગટ કર્યા વિના છૂટકા હોવા નહિ.

‘હું તમારા માટે ઝૂંફે છું. સોડાકા’ રાજબા બોલી મધ. વસ્તુ સમજતાં રત્નસિંહ બોલ્યો.

‘અરે, મારે માટે રાજબા ! શું જલ તો નથી થતી ને ? ક્યાં હું અને ક્યાં સામંતની બહેન. માતા પિતાનો ત્યાગ કરી યુવાન થતાં પૂર્વ ભટકતો ફરતો ક્યાં હું એક અભાગી માનવી અને ક્યાં. ભર્યા-ભાદર્યા ધરતી સુલક્ષણવંતી કન્યા. નિષ્કળતાઓની પરંપરાથી હેરાન થતો ક્યાં હું એક મામુલી નિરાશ આદમી અને ક્યાં ઇચ્છતાંની સાથે અમલ ભાગતી રાજકન્યા શી રાજબા. ગુલામી કરી જીવન યુદ્ધને પાતાળે જઈ મરવા ખાતર જીવતો હું રત્નસિંહ અને કુલ ગુલામી ચહેરાથી દિશાઓ હસાવતી સ્વતંત્ર મહારાણી શી સામંતની બહેન. રાજબા ! હું નિર્ભાગી છું. મારું તો જીવન ભટકવામાં મથું છે અને જશે, કોણ જાણે જીંદગીનાં કેટલાં વર્ષના ઢસરડા બાકી હશે તે પૂરા કરવા કુદરત આમ આકૃતો નાખે જાય છે. રાજબા ! મારો વિચાર છોડી દો.’

‘તમારા સિવાયનું જીવન મારાથી નથી કદખી શકાતું. જીવન-મૌથી તમને બાદ કરું છું તો આંખે અંધકાર ફરી વળે છે. જોયા ત્યારથી આંખો તમને જોતાં ચાકતી નથી. મન તમારા સિવાયનું રટણ કરતું નથી, પણ તમારા કામ સિવાય ઉપડતા નથી. આ સ્થિતિમાં મારાથી યાચના સિવાય બીજું શું થઈ શકે ?’ પાલવ પાથરતાં રાજબાએ કહ્યું.

રત્નસિંહની ચિંતાનો પાર ન હતો.

‘બટકતાને વળગી રાજ્યા તમે શું સુખ મેળવશો ? ધર વિનાનાને મેળવી તમે શું સાહેબી ભોગવશો ? ચિંતા વિનાના ખર સમાન મનુષ્ય સાથે જોડાઈ તમે કંઈ સગવડ મેળવશો ? રાજ્યા ! સાચું સુખ મને જીવવામાં છે.’

‘નહિ રાડોડજી ! આ જીંદગીમાં મૃત્યુ પર્ષત તમારા સાથ સિવાય બીજા કોઈનો સાથ હું સ્વીકારવાની નથી. તમે બટકતા હશો ત્યારે હું તમને આશ્રય આપીશ, તમારા ધર વિનાનાનું હું ધર બનીશ. તમારા ચિંતા વિનાનાની હું ચિંતા બનીશ. તમને જીવવામાં હું માફ મૃત્યુ જોઈ છું. તમને સ્વીકારવામાં હું માફ સ્વર્ગ જોઈ છું.’

‘તમારું એ કલ્પિત સ્વર્ગ ઝાંઝવાનાં નીર જેવું છે. મારા ચારિત્ર્ય પર અનેકાએ કલંક ચડાવ્યા છે. મારા શાયર પર અનેકાએ નફરત દીધી છે. મારા વર્તન ઉપર અનેકાએ ધિક્કાર અને શીટકાર દીધા છે. મારી સાથેનું જીવન જીવતાં તમને લઘુતા લાગશે.’ સમજવતાં રત્નસિંહ બોલ્યો.

‘એ લઘુતામાં હું ગૌરવ માનીશ, એ કલંક હું જગત પાસે ધોવડાવીશ. એ નફરત હું પાછી વાળીશ. એ ધિક્કાર અને શીટકાર પાછાં જોઈ લેવાની હું જગતને ફરજ પાડીશ. જગતની આંખોમાંથી કમળો દૂર કરી, સ્વચ્છ સ્ફટિક જેવો તમારા જીવનનો અણ્યથે અણ્ય તેની સમક્ષ ધરીશ. મારા જીવનની આ એક જ મહેત્તો અધૂરી ન રાખો.’

‘રાજ્યા ! આજે તો હું તમારો મહેમાન છું. પણ આખરે તો તમારાથી અને તમારાં માતૃપિતાથી અભણ્યો છું. મારાં કુળ અને કુટુંબની લાયકાથી તમે તદ્દન અચ્છાત છો.’

‘તમે અત્યારે જે રૂપે છો તેજ રૂપે હું તમને મારા દિલનું દેવ ગણી ચૂકી છું. મારે કુળ અને કુટુંબ જોવું નથી, જાણવું નથી.’ હૃદ નિશ્ચયી રાજ્યા બોલી.

‘પ્રથમ દૃષ્ટિનો પ્રેમ પાછળથી બહુ દુઃખદાયી બને છે એવા ધણા દાખલા બનેલા છે. રાજ્યા !’

‘મારો પ્રેમ પ્રથમ દૃષ્ટિનો છે છતાં મક્કમ છે. બલે પાછળથી હું રૌરવ નરકની અધિકારી થાઉં. મારો નિશ્ચય ફેરવવા મને વધુ ન સમજાવો.’

‘તમે તમારા માતૃપિતાની, સામંતની અને મોટા ભાઈની રજા લીધી છે?’ આખરનું તીર રત્નસિંહે ફેંક્યું.

‘સંમતિ મળી ચૂકી છે.’

રત્નસિંહ નિરાશ થયો.

‘રાજ્યા ! મને નિશ્ચય કરવાને વખત જોઈશે. માફ મન લમ તરફ વાળતાં મને મહામુશ્કેલીઓ નડશે. તમારી સેવા બદલ મારે તમને આપો બદલો દેવો પડશે એની મને સ્વપ્ને પણ મંથ ન હતી. રત્નસિંહે હારેલા યૌદ્ધાની નિસ્તેજતાથી કહ્યું.

‘સેવાનો બદલો માગી વાલમની વૈભવશાળી મહેમાનગીરીનું હું અપમાન કરવા નથી માનતો. સેવા તો મેં તમને મારા ગણીને કરી છે. સેવા કર્યા પૂર્વે મેં તમને માફ જીવન અપાણ કરી ચૂક્યું છે. ધણા દિવસોની અંતઃકરણની અચડામણ પછી આજે હું આપને એ જણાવી શકી છું.’ સેવાનો બદલો ગણાવતા રત્નસિંહને રાજ્યાએ ચોખવટ કરી આપી.

‘પદ્માબે માફ બાખેલું ભવિષ્ય તમે જાણો છો ?’

‘ભવિષ્યની મને પરવા નથી. એક દિવસનો પણ તમારો સહવાસ માફ જીવન સ્વપ્ન બની રહેશે. વળી ભવિષ્યવેત્તાઓમાં મને વિશ્વાસ નથી.’ નિર્ભીકતાથી રાજ્યાએ કહ્યું.

‘તમાફ મન બ્યારે કોઈ પણ રીતે માનવા ના પાડે છે તો પછી રાજ્યા મારી ના નથી પણ પદ્માબેને મારે પ્રથમ પૂછવું જોઈએ. હું તેમનો તનનો અને ટોળીનો માણસ ગણાઈ ચૂક્યો છું.’

‘બલે, તમારો કોઈ પણ નિશ્ચય હશે પણ રાજ્યા તો તમારી છે. અને રહેશે.’ કહી તે ઉભી થઈ અને દેવુબાના ખંડના ખારણ તરફ જતાં તેણે પ્તમ મારી.

૧૩૪ વાલમનો વીર રત્નસિંહ અને નાગશેની હિઝરત

‘ભાભી ! બારણું ઉઘાડો.’

કાર્ત્તમાં રોકાએલી દેવુબાએ રાજબાનો સાદ જોળખી બારણું ઉઘાડ્યું.

‘કેમ ?’

‘કેમ શું ? મારા ભાઈને આવવાનો વખત થયો છે. ક્યાં સુધી અહીં જોરડામાં જોંધાઈ રહેશો ?’

‘તે બલેને આવે તમારા ભાઈ ! એમાં મારે શું ?’ દેવુબાએ કહ્યું અને ધીમેથી ઉમેયું.

‘તમારા ચરવીર રાજપૂત કેમ છે ?’

‘ચૂપ.’ કહી રાજબાએ નાક પર આંગળી મૂકી દેવુબાને બોલવાની મનાઈ કરી. તેના ચહેરાપર આજી સ્મિત સાથે રતાશ તરી આવી.

‘નણુદલયા ! પાન ચાવ્યાં લાગે છે !’

‘હા, હા, ચાવ્યાં; નજોને !’

‘ક્યારે ચાવ્યાં એ તો કહો ?’

‘તું પૂછે છે ત્યારે, આજે અને અત્યારે જ !’ રાજબાએ માઝા મૂકી.

‘બહુ સાફ નણુદલયા ! મારો લાગો લાવો ત્યારે.’ કહી દેવુબા રાજબાને બેસી પડી.

‘લે.’ કહી મસ્તીમાં તેણે તંદુરસ્ત દેવુબાના જોરા પશુ રતુંબડા માલ પર ધીમેથી તમાચો ચોડી દીધો.

‘રાજબા !’ નીચેથી સામંતે બ્રમ મારી.

‘એ આવી ભાઈ’ કહી દેવુબાને ઢસરડી રાજબા ઝડપથી દાદર ઉતરી નીચે મધ. જતાં જતાં, તેણે ચતેલા રત્નસિંહની આંખ સામે આંખ મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો. રત્નસિંહ કોઈ મૂઠ કાપડો ઉઢેલતો હોય તેમ અડધી ખુલ્લી આંખે અંતરનાં ઉંડાણ માપી રહ્યો હતો.

મકરણ ૧૯ મું મોંધજીભાઈનો નિબંધ પ્રયત્ન

(સેરકો)

કપૂત લોકથી નેહ, રાખીને રહ્યું રહ્યું;
છઠકા રેતાં છેહ, ઘડી એક થોભે નહિ.

ચા. રે વાસના ઠાકરડાઓને તેમના આગેવાનો મકરફન લીલાબાગમાં બેગા કરવામાં આવ્યા હતા. બેયું થએલું ટાળું આગેવાનોની આવવાની રાહ જોઈ રહ્યું હતું. થોડીક વારે ચારે વાસના આગેવાનો વચ્ચે શોભતા મોંધજીભાઈ લીલાબાગમાં પ્રવેશ્યા. સમય રાત્રિનો હતો. અને સુસવાતી ઠંડી હતી. પ્રકાશનો અભાવ અને વસ્ત્રોની માદ લપેટથી બેઠેલાઓનાં મ્હોં જોઈ સૂઝવાં મુરકેલ હતાં. ફક્ત અવાજ ઉપરથી બોલનાર ઓળખાતો. ટાળાની વચ્ચે એ પાંચે જણાઓએ પોતાનો સમાવેશ કરી દીધો. બધે શાંતિ પથરાઈ ગઈ.

સુલેહ કરાવ્યાનું ગૌરવ લેવાના મોહ મોંધજીભાઈએ ન્યાયસભાનું આપ્યું બીડું ઝડપી લીધું હતું. તેમની ખટપટી બુદ્ધિને સુલેહ કરાવવાની સહેલ લાગી હતી. વળી નામરો પ્રત્યેની ઠાકરડાઓની અતિ આકરી પછાડનો કશું પડ્યો તેમના દિલમાં ઉડે ઉડે જમ પડ્યો હતો. જમીનનો મોહ ઓછો કરવાની પશ્ચાન્ન અને ગાંધજીભાઈની સલાહનો ઘૂંટડો આછો આછો પથ ગળે ઉતર્યો હતો. આ બધાં કારણોએ મોંધજીભાઈએ ઠાકરડાઓમાં પોતાની લામવગ વાપરી સુલેહની વિચારણા માટે નોતરું મોકલાવ્યું હતું. ઠાકરડા આગેવાનોને લાગ્યું કે વધુ પડતો ઉલ્કાપાત કદાચ અવળો દાંડ પણ લેશે માટે સમજી જવામાં સાર છે. એ દિસાએ કહેલું તેમણે સ્વીકાર્યું અને એક રાત્રે સમગ્ર ઠાકરડા કોમના પુરુષોએ લીલાબાગમાં મળવું એવું ઠરાવ્યું.

બાગને ફરતી અંબાની વાડ હતી અને એ વાડના રક્ષણ માટે ચોરની વાડ એથી પણ વધુ ગોળાકારમાં હતી. અંબા ઉપરાંત આ બાગમાં ખીબા અનેક સ્વાદિષ્ટ ફળો આપનાર વૃક્ષો હતાં. એક વિશાળ

કૃપેા આગની મખમ્મા ઉઝી જગાએ હતો. કૃવાના થાળાની નજીકમાંજ મોંધજીભાષના બોલાવ્યા સર્વ ઠાકરડાઓ એકત્ર થયા હતા.

વાતાવરણુ નીરવ બન્યું અને મોંધજીભાષએ બોલવાની શરૂઆત કરી.

‘ભાઈઓ ! વાલમ ગામવતી હું તમારી પાસે કેટલીક બાબતોના ખુલાસા કરવા આવ્યો છું. નાગરો સાથેનું તમારું વેર જીનું અને જાણીતું છે. એ વેરમાંથી ઝાઝાં ઝેર થયાં, કેટલુંય નુકસાન થયું—તમને અને તેમને કેટલાંય માણસોની હાણુ થઈ અને કેટલાંય માણસોએ જમીન, જમીર ગુમાવી. હજુ પણ તમારું એ વેર ચાલુ રહે તો તો એની એજ નુકસાનોની પરંપરા સિવાય બીજું કંઈ ન બને. ગામે નાગરોને તમારા ત્રાસથી બચાવવા માટે બ્યવસ્થિત તંત્ર રચ્યું અને એના પ્રભાવે તમારો પ્રકોપ જરા નરમ પડ્યો. પણ તે પછીના પહેલાજ બનાવથી નાગરોને માથે દુઃખ અને તમારે માથે માણસોની ખોટ ઉભી થઈ. આમ બન્ને પક્ષને નુકસાન તો થયુંજ. આમ નિરર્થક વેર ઉભાં કરી ખુવાર થવા કરતાં કોઈપણ રીતે સમજી જવામાં તમારું અને ગામનું હિત રહેલું છે, એમ મને લાગે છે. હું ગામનીવતી સર્વ સત્તા લઈને તમારી સાથે વાત કરું છું તો મનમાં કોઈ વહેમ અથવા અણુસમજ હોય તો તે દૂર કરી તમારી ઇચ્છા કહો.’ મોંધજીભાષએ વફતવ્ય પૂરું કર્યું.

થોડીવાર કોઈ કાંઈ બોલ્યું નહિ. પછી નીરવ જ્ઞાન્તિનો ભંજ કરતો એક અગેવાનનો અવાજ આવ્યો.

‘મોંધજી પટેલ આપણી સાથે સલાહ કરવા આવ્યા છે. એ આપણે જો સલાહ કરવા ખુશી હોઈએ તો સલાહની શરૂઆત પાળવા ઉપરાંત ગઈ કાલે રાજમાતાએ ગામને આપેલો આથમણો વાંટો આપણને આપી દેવા માગે છે.’ કેટલાકના મોંમાં આથમણ વાંટાનું નામ સાંભળતાજ પાણી આવ્યું. કેટલો રસાળ વાંટો ! કેટલો સુરક્ષિત વાંટો !

‘જો એ વાંટો મળતો હોય તો નામરો અને અમે મિત્રો છીએ.’ એક અવાજ ટાળામાંથી આવ્યો.

‘બીજું કે શરત?’ મોંઘલભાઈએ પૂછ્યું.
 ‘કોઈ શરત કરવાની જરૂર નથી, મોંઘલભાઈ!’ એજ અવાજ ફરીથી આવ્યો.
 ‘અમારે એ વાત કપ્પલ નથી.’ એક બીજો અવાજ આવ્યો.
 ‘કોને કપ્પલ નથી?’ એક આગેવાને પૂછ્યું.
 ‘મારે’ એક ઉંચો સોટા જેવો માણસ ઉભો થયો.
 ‘કોણ હરભમે? તને વળી શું છે?’
 ‘મારે ખાતર હું નથી કહેતો આખી કામ ખાતર કહું છું કે અમારે એ શરત કપ્પલ નથી.’ હરભમે મજબૂતાથી કહ્યું.
 ‘કેમ?’ પેલા આગેવાને ફરીથી પૂછ્યું.
 ‘હાલ આપણો ગુજરા કંઈ જમીન ઉપર ચાલે છે?’ હરભમે પૂછ્યું.
 ‘આપણી પાસે વળી જમીન કેવી? પેદાશ વિનાના કંકડાઓમાંથી આપણને શું મળે છે?’ કોઈએ ઉતાવળથી કહ્યું.
 ‘છતાં આપણે જુએ મરી ગયા ખરા કે?’ હરભમે ફરીથી પૂછ્યું.
 ‘હાથ પગ પ્રભુએ આપ્યા છે તો પછી જુએ જ્ઞાના મરીએ?’ કોઈ બીજું બોલ્યું.
 ‘અને આ નવો વાટો આવશે એટલે આપણે ધનવાન થઈ જવાના? સાતસો ધરને એ વાટો કેટલી મદદ કરી શકશે?’
 ‘મહુ બહુ’ તો આપણું રોટલા ખર્ચે પૂરે’ હરભમની વાતમાં સમજૂતા એક જણ બોલ્યો.
 ‘એમ છે તો પછી આપણાથી એ વખતે પણ રોટલાથી વિશેષ તો મેળવી શકાશે નહિ.’ હરભમે કહ્યું.
 ‘અરે, ભલાભાઈ! તમે કેમ બૂલો છો? શાન્તિથી પેટ ગુજારો થતો હોય તો પછી વજુનોતરી આકૃત શા માટે?’ હરભમની બાજુ કેંકે સમજી જતાં મોંઘલભાઈ બોલ્યા.

‘ના, ના, મોંઘણ પટેલ ! અમારે તમારી વાત કબૂલ નથી. અમારી નસોમાં આફત સામે આચડવાનાં જોમ વહે છે. શાન્તિની વાત અમારે મંજૂર નથી.’

‘અરે પણ, હરભમ ! કયા કારણે ધર બેઠાં આવતી સુલેહ તું સેળી નાખવા મથે છે ?’ પેલા આગેવાને પૂછ્યું.

‘તમે નથી સમજતા, સુરસંગ કાકા ! એ આચમણો વાંટો આપી ભાગ આપણને ઘેટાં જેવા બનાવવા માગે છે. તે લીધા પછી આપણાથી ન કરાય તોફાન, ન ચામ લૂંટ, ન કરાય ચોરી, ન પડાય ધાડ. આપણી ગળથૂંથીમાં પીધેલાં એ તોફાનો માટે આપણને અવકાશ નાહ રહે. શાન્તિથી જીવન ગુજારતાં આપણું લોહી શાન્ત થશે. આપણી પછીની પેઢી તોફાનોથી ડરતી થશે. તે પછીની પેઢી ઉડાડે થશે, અને આખો વાંટો શાહુકારોને લખી આપશે ત્યારે એનાં છોકરાં શું ખાશે ? સ્વભાવમાંથી ઉડી ગયેલી આપણી મસ્તી એ કયાંથી મેળવશે ?’ હરભમે ચોખવટ કરી.

કેટલાક સમજ્યા, કેટલાક ન સમજ્યા, પણ પેલા આગેવાનની આંખ હરભમના કથને ઉઘાડી દીધી. તેને હરભમનું કથન સાચું લાગ્યું. આજની સુલેહમાં ભવિષ્યની સલામતી ન હતી.

‘હરભમ ! તું જાણે છે. અમે પાટીદારો, નાગરો અને ખીજ તમારી જેમ તોફાનો સિવાય જીવી શકતા નથી ?’ મોંઘણભાઈ બોલ્યા.

‘મોંઘણ પટેલ ! તમારી વાત જુદી છે. તમે સંધરો કરવામાં માનો છો. એ વરસ સારાં હોય અને તે પછી એકાદ દુષ્કાળ આવે તો તમારી કામ અને નાગરો આમલાં વરસોનાં સંધરામાંથી દુષ્કાળનું વરસ ખેંચી કાઢે. અમારાથી એ ન બની શકે. અમે તો આજનું આવેલું આજ ખાઈ જનારા.’ હરભમના મતના એક અનુયાયીએ જવાબ આપ્યો.

‘જમીનનો સારો ભાગ મળવાથી તમારામાં સંમતી વૃત્તિ જામશે, સાહે કમાશે, અને સારાં ધરો બંધાવી સારી માલમતાવાળા તથા આબરૂદાર બનશે.’ મોંઘણભાઈએ લલચાવવા પ્રયત્ન કર્યો.

‘જે અમારા લોહીમાં નથી તે અમે શ્મી રીતે લાવી શકીશું ? અમારે સારાં મકાનોને શું કરવાં છે ! માલમતા મેળવી અમારે આફત શા માટે વહોરવી ? તેમાંથી તો આખરે લહેરીજ બની જવાનું ને ?’ કાઈનો તીણો અવાજ આવ્યો.

‘ધીરેજ બરાબર કહે છે. જે અમે નથી કરી શકતા તે અમારાથી કે અમારી પછીનાઓથી થઈ શકવાનું નથી.’ એક આજેવાન બોલી ઉઠ્યો.

‘તો પછી આંગણે આવેલી લક્ષ્મીનો તમે ઘુચ્છકાર કરો. એ એમજને ?’ મોંઘણભાઈ કંટાળીને બોલ્યા.

‘તમે જે માનો તે. અમારાથી તમારી વાત પર વિચાર થઈ શકે તેમ નથી.’ એક બીજો આજેવાન બોલી ઉઠ્યો.

‘આ જવાબ તમે બધા એક મને થઈને આપો છો ?’ મોંઘણએ પૂછ્યું.

‘હા, બધાય સાથે રહીને.’ એક સામટા સ્વરે આવ્યા.

મોંઘણભાઈની બાજુ ઉંધી વળી ગઈ હતી.

‘આફત નાખી આફત વહોરી લેવામાં તમે સુખી થશો ?’

‘આફત અમારા લોહી સાથે વહે છે, અમે તેને નિભાવીશું. અમે તેને પાળીશું.’

‘આમને આમ કાં તો તમારો નાશ કે કાં તો નાશરોનો નાશ ઝડતું ફાડીને તેમને કે તમને ગળી જશે.’

‘ગળી જશે તો પેટમાં જઈને પણ અમે પાછા ઉભા થઈશું.’

‘બલે ત્યારે, જેવી તમારી ઇચ્છા. પણ ફરીથી કોઈ એવો સમય આવશે કે બ્યારે તમારે ગામની દયા માગવા વારો આવશે. ત્યારે તમે કરેલી આજની અવગણના આગળ આવશે.’ મોંઘણભાઈએ ધમકી આપી.

‘એ તો સમય આવે જોઈ લેવાય મોંઘણ પટેલ.’

‘બસ ત્યારે, તમારી સાથેની સુલેહની સારી આજ્ઞાના અજોરે ભાંગીને બૂકા થઈ જાય છે. એમજને ?’

કોઈએ જવાબ ન આપ્યો.

મોંઘલભાઈ ઉભા થયા. ચારે આગેવાનો ઉભા થયા. અને સાથે સાથે ખીજ બધા ઉભા થયા. ચારે આગેવાનો મોંઘલભાઈને ઝાંપા સુધી મૂકવા આવ્યા. નિરાશ મોંઘલએ ગામનો રસ્તો લીધો. ભક્ષ્મીનારાયણના મંદિરમાં બધા સભ્યો મોંઘલભાઈની રાહ જોઈ એકા હતા. સભાની આગેવાની રાજમાતાની હતી તેમને સર્વ વિગતોથી વાકેફ કરવામાં આવ્યાં હતાં. મોંઘલભાઈ આવ્યા. નિરાશ અને ઉશ્કેરાયેલી સ્થિતિમાં રાજમાતાએ તેમને વિગત પૂછી. મોંઘલભાઈએ તે અથેતિ સંભળાવી અને સર્વ સભ્યો તેથી વાકેફ થયા. આશ્ચર્યમાં સર્વનાં મન ઉતરી ગયાં.

‘હું તો પ્રથમથીજ કહેતો હતો કે ઠાકરડાએને સમજવવાની વાતમાં ખાલ નથી.’ પદ્મનાભે કહ્યું.

‘છતાં આપણને હવે કોઈ કહી જાય એવું ન રહ્યું.’ ઘેલાશાએ વણિક બુદ્ધિ વાપરી.

‘પણ અંતે તો એનું એજ ને?’ ગાંગલભાઈએ કહ્યું.

‘તો પછી હવે આપણે શું નિર્ણય કરવો?’ કુકા મહેતાએ પૂછ્યું.

‘હવે નિર્ણય કરવા જેવું શું રહે છે? ઠાકરડાએ બ્યારે કે લેવાની ના પાડે છે ત્યારે જમીન ગામની જ ગણાય ને? કેમ પદ્મનાભ! તમે શું કહો છો?’ રાજમાતા બોલ્યાં.

‘મારો મત જૂદો છે, નાગરોએ ઠાકરડાએનો ત્રાસ વિશેષ અનુભવ્યો છે. તેમની જમીનની ઉપજનો ધણોખરો ભાગ લૂંટાઈ જાય છે એ ગણતરી કરતાં એમને ખીજ જમીનની જરૂર છે. એટલે નાગરોને એ જમીન સોંપાય એ મને તો યોગ્ય લાગે છે.’

‘પદ્મભાઈનું કહેવું’ બરાબર છે. નાગરોને એ જમીન અપાય તો ચતા નુકસાનમાંથી તેમને કેટલીક રાહત મળશે.’ રાજમાતાએ વિચાર કરી કહ્યું. બધા સભ્યોની સંમતિથી રાજમાતાએ જાહેર કર્યું કે આજમણા વારાને ભોગવટે નાગરોને સોંપવો.

પ્રકરણ ૨૦ મું

ઉમાનો અસંતોષ

(સોરઠો)

લાખોની મહેલાત ક્ષણમાં ધસ ટાળી દીએ;

ઉમા, શાને અમાય મોહ ધરા, ધનનો ધરે ?

દિ વસ્ય ઉગ્યો અને પશ્ચનામે દિનચર્યાથી પરવારવા માંડ્યું. તેને પુત્ર કામેશ્વર છેલ્લા કેટલાક દિવસથી એક ચિત્ર પાછળ મંડ્યો હતો પણ તે પુરું કરી શક્યો ન હતો. પૃથ્વીના વિશાળ ગોળામાં તેણે એક સ્ત્રી ચીતરી હતી. ગોળાની ઉપર તેણે બીજી એક સ્ત્રીને બેસીને પૃથ્વીના ગોળામાં ચીતરેલી સ્ત્રી તરફ મોં લાવવાતી બાલેખી હતી. ઉપરની સ્ત્રીને પૃથ્વીના ગોળા પર ચાલી રહેલાં માણસો ઠોકરે ઉડાવતાં હતાં. કામેશ્વરની કલ્પના સુંદર હતી. ધરિત્રી માતા-પૃથ્વીને ભેટવા જતી માનવતાને પૃથ્વીના પનોતા પુત્રો ઠોકરે ઉડાવતા હતા. ચિત્રનો દેખાવ અને ઉડાવ આકર્ષક હતો. બંને સ્ત્રીઓના મુખભાવોમાં વારતવિક્તા લાવવાના સતત પ્રયાસો તે કરી રહ્યો હતો. અને દરરોજ મુખભાવોમાં કલ્પનાનુસાર ફેરફાર કરતો હતો. ચિત્ર આ રીતે હજી અધૂરું હતું.

‘બાપુજી !’ કામેશ્વરે પિતાને બોલાવ્યા.

‘કેમ બાપ ?’

‘મારે હજી તમારી સલાહ આ અધૂરા ચિત્ર માટે જોઈએ છે.’

‘હજી શું બાકી છે કે તું એ ચિત્રને અપૂર્ણ કહે છે ?’

‘આ માનવતાનું ચિત્ર જુઓ. મનોમુખ ભાવ કેવા હોય તો ધરિત્રીના મુખભાવો સાથે મેળ પામે ?’

‘બેટા ! માનવતા અને ધરિત્રી એ બંનેનો એકજ સ્વભાવ છે—સહનશીલતા, ધરિત્રીના મુખભાવ કરતાં માનવતાના મુખભાવ પર તે સહનશીલતા ઓછી આછી છે. માનવતા એટલેજ સહનશીલતા.’ કામેશ્વર સંબોધી રહ્યો.

૧૪૨ વાલમનો વીર રત્નસિંહ અને નાગરોની હિઝરત

‘બાપુજી ! ધરિત્રીના વાતસલ્ય પ્રેમ ચઢે કે માનવતાની સહનશીલતા ?’
‘એ તો આ ચિત્રજ કહે છે. માનવોના પગની ઠોકરે ચઢતી છતાં તે માનવતાને હસતી ચીતરી છે અને પગ નીચે દબાતી ધરિત્રીને તે ગંભીર ચીતરી છે.’

‘મારા ચિત્રની એ ખામી નથી ?’

‘મારી દૃષ્ટિએ તો ખામી નથી.’ હેતુભર્યા અવાજે પદ્મનાભે કહ્યું.

‘તારા બાપુજી માનવતાથી એટલા રંગાયા છે કે ધરિત્રી સામે જોવાની પણ એમને કંઈ પડી નથી.’ કંઈક મિનિજમાં અને કંઈક મજાકમાં ઉમા બોલી.

‘બા ! એ શું ?’ કામેશ્વરે કૌતુકથી પ્રશ્ન્યું.

‘પૂછી જો એમને !’ કહી ઉમાએ પદ્મનાભ તરફ હાથ લાંબો કર્યો.

‘એ શું બાપુજી ? તમે આ ધરિત્રીને ખ્યાનથી નથી જોઈ ?’

‘પૂરા ખ્યાનથી જોઈ છે ભાઈ ! તારી બા વ્યંગમાં બોલતી લાગે છે.’
પદ્મનાભને કંઈક ભાસ થયો. કામેશ્વર ચૂપ રહ્યો.

‘કંઈ ધરિત્રીની તું વાત કરે છે, ઉમા ?’ પદ્મનાભે પ્રશ્ન્યું.

‘બીજી કંઈ વળી, તમે ઠોકરે મારી તે ધરિત્રીની,’ ઉમાએ આવેશમાં કહ્યું.

‘મારે એવી જમીન ન જોઈએ.’

‘માનવતાને પંખાળતાં ધરિત્રીને ઠોકરે મારવાનું તમે આજે નવું શીખ્યા.’

‘મારે જે જોઈતું નથી એને મેં ઠોકરે માર્યું’ શ્રી રીતે કહેવાય ?’
ઉમાને ઉડાવતાં પદ્મનાભ બોલ્યો.

‘આ પતાને અને કામાને શંકરાચાર્યના મઠમાં ચૂકી આવવા છે !’ તીવ્રતાથી ઉમાએ ઉમેયું.

‘તેમનામાં પહેલું નહિ હોય તો શંકરાચાર્યના મઠમાં શું પણ બાવાની જમાતમાં લણી જશે.’ પદ્મનાભે એટલીજ તીવ્રતાથી સામે જવાબ આપ્યો.

‘અને કોઇ કાચોપોચો પાક્યો ત્યારે ?’

‘એને માટે જાતમાં જમા ન હોય, ઉમા !’ નિશ્ચયથી પકાનાને કહ્યું.

‘તમારી જીભ ગજબની છે.’ કંટાળી ઉમાએ કહ્યું.

‘માટેજ કહું છું કે મારી પાસે ખપ પરતુંજ માગો અને ખપ પરતુંજ મોલો.’

‘મારે જ્ઞાનો ખપ છે એ તમે નથી જાણતા ?’

‘ખપ હોય તે માગી લે પણ તે પહેલાં વિચાર કરજો કે વિલાસમાંથી જ વિનાશ સર્જાય છે. જરૂરીઆતો નેહલી ઓછી એટલીજ જીવનની સરજતા વિશેષ. સંતોષમાંથી સાચું સુખ જન્મે છે’

‘તમારે મોઢેથી એકની એક વાત સાંભળીને હું થાકી ગયું છું. જ્યારે હોય ત્યારે એજ વિલાસ અને એજ વિનાશ. એજ સંતોષ અને એજ સુખ.’

‘તું જાણે છે ઉમા ! આ વાલમ સાથે સંકળાએથી આપણા પૂર્વજ વિશ્વજીર્ણની કથા ? ધન-દોષતમાં સાચું સુખ નથી એ એના જીવનમાંથી જડી આવે છે.’

‘નારે, કઇ નવરાશે તમે મને એ વાત સંભળાવો ? પૂછ્યું છે કોઇ દિવસ કે પતાને દૂધ પાયું ? પૂછ્યું છે કોઇ દિવસ કે કામેશ્વર ક્યાં ગયો છે ? હમણાં હમણાં ધરમાં પસાર થતી પળો તમને અકારી તો નથી લાગતી ?’

‘ઉમા ! એવું નથી. મારું કાર્યક્ષેત્ર મને અકાર નીકળવા નથી દેતું. ગૃહજીવનની સુંદરતા નિભાવવા માટે બનતા પ્રયત્નો કરું છું છતાં મને જોષાએ એટલી નવરાજ નથી મળતી. પરિણામે મારા મન પરનો કાર્યભાર ઓછો થવાને બદલે વધતો રહે છે.’ સ્વામીના કાર્ય પ્રદેશથી જાણીતી ઉમાને પતિના જીવનમાં મથાઈતા લાગી. સ્વામીને પડતી તસ્દી અને અડચણોનો આઝો આઝો પરંતુ સચોટ ખ્યાલ તેની નજર સમક્ષ ઉડી આવ્યો. અને પતિ માટે તેમજ તેના કાર્ય માટે

તેને માન ઉપજ્યું. અને પાતની રસવૃત્તિમાં ભાગીદાર બનવાના ધરાદાથી તેણે કહ્યું.

‘આજે જો નવરાત્ર હોય તો મને એ બધી વિગતવાર હકીકત કહો.’ કામેશ્વર ચિત્રને એક બાજુ મૂકી પોતાના પૂર્વજની કાષ્ઠ ગૌરવભરી ગાથા સંભળવાની ઇચ્છાથી અદબવાળી એક બાજુ બેસી ગયો. નહાવાનું કાર્ય પડતું મૂકી પથનાભે વાત કહેવાની શરૂઆત કરી.

‘હિમા ! તું જમીનના ટૂકડા માટે આજે મને સંભળાવી રહી છે. એવોજ બનાવ આજથી લગભગ દોઢસો વર્ષ ઉપર આપણા પૂર્વજ વિશ્વશર્મા માટે બન્યો હતો. તે મૂળે તો અણુલીલપુર પાટણના વતની. ત્યાંના રાજા, અબજપાળના વખતમાં તે પાટણ છોડી જીના ખેરજડના રાજાને આશ્રય શોધી રહ્યા. ધંધો તો આપણા કુળે ઉતરી આવ્યો છે તે જ્યોતિર્ધીનોજ ધંધો તે કરતા. તેમને ત્યાંના યુવરાજ સેજકળ સાથે જૈત્રી યથા. સેજકળની બીજી રાણીને સંતાન થતું નહતું. વિશ્વશર્માએ તે યુવરાજીના પગલાની પહેલી છાપ પરથી પારખી લીધું કે તેનામાં કંઈક ખામી હતી. સેજકળની વિનિતિથી તેણે દ્વાઓથી તે ખામી દૂર કરી અને યુવરાજીને ગર્ભ રહ્યો. સેજકળના આનંદને પાર ન રહ્યો. ત્રણેક માસ વીત્યા અને વિશ્વશર્માને ગુજરાત અને તેની રાજધાની સંભળ્યાં. એટલે સેજકળની રજા લઈ તે ગુજરાત તરફ જવા નીકળ્યા. નીકળ્યા પહેલાં સેજકળને ધણું દ્રવ્ય ભેટ આપવા માંડ્યું પણ તેમણે તે લીધું નહિ, ત્યારે સેજકળએ એક પાણીદાર હાર વિશ્વશર્માની પત્નીને આપ્યો. વિશ્વશર્માની નામરજા છતાં તેણે તે સુંદર અને પાણીદાર હાર રાખ્યો. યુવરાજીને ભવિષ્યમાં જન્મનાર બાળકનાં નામાભિધાનનું કાર્ય કરી આપવાનું નિમંત્રણ સ્વીકારી વિશ્વશર્માએ વિદાય લીધી. વિશ્વશર્માએ ગુજરાતમાં પ્રવેશ કર્યો અને પાટણની દુર્દશાની કથની સંભળી ત્યારે તે વિશ્વળ નગર તરફ જવા ઉપડ્યા. માર્ગમાં આ વાલમની જ હિંચર તરફની સીમમાં આવ્યા અને મારી એ વડીઆઈ માને

તૃપા લાગી. વિશ્વશર્માએ ધણી તપાસ કરી પણ પાણી ક્યાંય જણાયું નહિ. પાણી વિના જરૂર જીવ જશે એમ લાગતાં તેમને સાંભયું કે સેજકળનો પાણીદાર મોતીનો દાર નીચોવતાં જરૂર પાણી નીકળશે. વિશ્વશર્માની સંમતિથી તેણે દાર બહાર કાઢી નીચોવ્યો પરંતુ પાણીદાર મોતીમાંથી પાણીનો છાંટે પણ ન નીકળ્યો. નિરાશ થઈ તેમણે દાર ફેંકી દીધો. અને કહ્યું ‘આફત વખતે કામ આવશે ધારીને મુશ્કેલી વરતુ સંધરી રાખી અને તેની ખરી જરૂર વખતે તેણે કામ ન આપ્યું તો પછી તેને રાખવાથી શું?’ વિશ્વશર્માએ તે દાર સાચવી રાખ્યો અને તેઓ વાલમ આવી રહ્યા. વાલમ તેમને સાફ લાગ્યું. બ્યારે સેજકળનો સવાર તેમને તેડવા આવ્યો ત્યારે ગામની રજા લઈને તે પાછા જૂના ખેરગઢ ગયા અને નવીન જન્મેલી કુંવરીના ચરણોમાં પેલો પાણીદાર હીરાનો દાર ધરી દઈને કુંવરીનું નામ વાલમ કુંવરબા પાડ્યું. કહી પડનામે ઉમા તરફ ભાવભરી નજરે જોયું. કામેશ્વરે પિતાના શબ્દોને વીણી લેતાં એક મહાન ચિત્રની કલ્પના કરી. ઉમાએ પૂર્વજોનું કથન સાંભળી તેમના ઓજસવંતા ગૌરવને પોતાનું ગૌરવ માની ગર્વથી ડોક ઉઘી કરી. ‘તું’ માને છે ઉમા! કે જમીનના દૂકડા માટે વિશ્વશર્માનો વંશ જ ગૌરવ ગુમાવે?’

‘પણ એમાં ક્યાં ગૌરવ ગુમાવવાની વાત છે? છેવટે જમીન તમે માગી તો ખરીજ ને?’ ઉમાએ પોતે ગૌરવ ગુમાવવાની વાત નથી કહી તેની યાદ આપતાં કહ્યું.

‘તે મેં માંગી છે વાલમ માટે, માણસ પોતાના ઉપયોગ માટે માગતાં સંકેત્યાય. સમાજ માટે, નહિ.’ ઉમા ચૂપ રહી.

‘તને એમ લાગે છે કે છોકરાંનું ભવિષ્યમાં શું થશે? પણ તું ક્યાં ભૂલી જાય છે કે મારા બાપે વારસામાં વિદ્યા સિત્તાય કેં આપ્યું નથી. અને પેઢી દરપેઢીથી વારસામાં કોઈએ કોઈને કંઈ આપ્યું નથી?’

ઉમા ચૂપ હતી.

‘ધન ભેગું જ કરવું હોતને ઉમા ! તો માળવામાં ધનને ક્યાં તોટા હોત ? વિલાસભર્યાં સુખો ભોગવવાં હોત તો માળવામાં મકાનો અને સાધન સગવડો ક્યાં ન હતાં ?’

ઉમા જવાળા આપતી ન હતી. કામેશ્વરને કૌતુક સ્વરૂપ.

‘પિતાજી ! એ તો જડાઇ ગઇ છે, વિશ્વશ્રમાનો લક્ષ્મી તરફને નિર્મોહ જણીને.’

‘સાચી વાત છે, બેટા ! એ નિર્મોહતાએ આ વંશને નિર્ભય રાખ્યો છે.’

‘ભલે ત્યારે તમને સ્વયં તો ખરું’ કહીને ઉમા ઉઠી.

‘મને શું સૂઝે ઉમા ! એ તો લોહીમાંથી ઉતરી આવેલા સંસ્કારો છે. માણસના ધડયા તે ધડાતા નથી તેમજ તારાં જેવા લાખ પ્રયત્નો છતાં જતા નથી.’ કંઈક ગર્વમાં પદ્મનાભ બોલ્યા.

‘આપુજી ! હજી તમે જમીન ન લીધી તે વાત તેના હૃદયમાં ફેરે છે.’

‘તો ભલે, એ દુઃખ એને છે. અસંતોષીઓનું દુઃખ કોઇથી લઇ શકાતું નથી.’ પદ્મનાભે સ્વસ્થતાથી કહ્યું. ઉમા સ્તબ્ધ રહી.

પ્રકરણ ૨૧ મું

જેમાં શવજી જડતો નથી

(સોરઠો)

તુજ સારે એા વીર મૂલવશું અમ જાતને;

શાને ગયો અશ્વિત દુઃખના હુંગર સોંપીને !

સ વાર થયું પણ ખેતરેથી રાતવાસો રહેલો શવજી ઘેર આવ્યો નહતો. કોઇ કારણસર રોકાયો હશે એમ માની ગાંગુ-ભાઇએ કાર્યમાં ચિત્ત પરોવ્યું. પહોર દિવસ ચઢ્યો અને ખેતરમાંથી કાશિયો કાશી હાંકવો પડતો મૂકી ધરે ખજાર દેવા આવ્યો કે ‘મધરાત પછી શવજી આથમણા વાંટાની તપાસે જતાં કહેતો ગયો હતો કે પરીઢીયે તે પાછો કુવા પર આવશે. સવાર થયું છતાં તે ન આવ્યો

એટલે સીધો ધરે આવ્યો હોય એમ ધારી હું તપાસ કરવા આવ્યો છું.’
શવજી ધરે આવ્યો નહતો. ગાંગજીભાઈનું ચિત્ત ચમકાવે ચડ્યું.

‘આથમણા વાંટા તરફ મધરાત પછી ગયો છે ?’ તેમણે પૂછ્યું.

‘હા.’ તેણે જવાબ આપ્યો.

‘સાથે કોઈ હતું ?’

‘ના, મેં સાથે જવા કશું પણ તેણે ના પાડી.’

‘હીક તું ખેતરમાં જા,’ કહી ગાંગજીભાઈએ માથે પાલડી બાંધી
હાથમાં ડાંગ લઈ આથમણી સીમનો માર્ગ લીધો. રસ્તામાં કુકા મહેતા
મળ્યા. તેમણે પૂછ્યું ‘ક્યાં ચાલ્યા, અત્યારે આમ ?’

‘ખેતરમાં જરા એકાદ આંટો મારી આવું.’ કહી તેઓ છૂટા
પડ્યા. માર્ગમાં કુશંકાઓએ ગાંગજીભાઈને ઘેરી લીધા. તેમના સીધા,
સાદા અને નિરપદવી જીવનમાં અંગત આકૃતિ બહુ જ ઓછી
આવતી. કોઈના પણ જીંડામાં રાજી ન રહેતા ગાંગજીભાઈ શંકાઓ-
કાઓના ગઢમાં ઘેરાયા. ‘ક્યાં ગયો હશે ?’ ‘શું થયું હશે ?’ ‘હાથો-
હાથની લડાઈમાં તો નહિ ઉતરી ગયો હોય ?’ ‘ઠાકરડાઓએ વેર તો
નહિ વાળ્યું હોય ?’ એવો મનમાં બળાપો કરતા સીમનાં ખેતરે ખેતરે
કરવા માંડ્યા. કામ કરતા ખેડૂતો આશ્ચર્યથી પૂછતા. ‘આ બાળુ
આમ એકાએક ક્યાંથી ?’ જવાબમાં ગાંગજીભાઈ એક જ પ્રશ્ન પૂછતા
‘શવજીને કોઈએ જોયો છે ?’ તેમને જવાબ એક જ રીતનો મળતો કે
‘આજે તો અહીં તે કોકાયો જ નથી.’ અને ગાંગજીભાઈનો વહેમ દઢ
થતો. મધ્યાહ્ને તેમણે એક ઘડિના ખેતરના પાળાઆમાં કેટલાંક
માણુસોનાં એક સામટાં પગલાં જોયાં. ઘડિના બે ત્રણ ક્યારા ઉંચેટાઈ
ગયેલા જોયા. બાળુના શેઠાપર માણુસોની હોંસાતોંસી થઈ હોય અને
માણુસો ધસડાયા હોય એવાં ચિહ્ન દેખાતાં હતાં. ગાંગજીભાઈને ધ્રારકો
પડ્યો. ‘શું ઠાકરડાઓએ લાગ શોધ્યો ?’ શવજી એકાએક હાથોહાથની
લડાઈને આમંત્રે એવો સાહસિક ન હતો. તે ગાંગજીભાઈ બાળુતા
હતા. કોઈ પણ કારણ મળ્યું હશે અને શવજીને હાથોહાથની લડાઈમાં

૧૪૮ વાલમનો વીર રત્નસિંહ અને નાગરોની હિઝરત

ઉતરવું પડ્યું હશે. એમ તેમને લાગ્યું. વળી એજ ધીંગાણામાં શવજી હોય તેની ખાત્રી શું? તેમણે મનને મનાવવા આસપાસ જોયું. અધી પાકેલી તુવરના ઉભા મોઢથી ભર્યું ભાદર્યું એક ખેતર અવ્યવસ્થિત રીતે વઢાઈ ગયું હતું. વાઢના પાથરા જેમ તેમ અને અવ્યવસ્થિત હતા. કાપનારાઓએ કાપવામાં પણ પૂરી કાળજી રાખી ન હતી. ચાર વીધાં જેટલું ખેતર વાઢી નાખ્યું હશે ત્યારે કેટલાં માણસોએ રાતોરાત કામ કર્યું હશે? ‘અને એટલા વેરીઓના સકંજમાં સપડાયેલો શવજી સાજો સમો થી રીતે પાછો આવે?’ તેમનું અંતર કકળી ઉઠ્યું. ‘નક્કી હઠીલા શવજીએ સાહસ કર્યું હશે. અને ઝડપાઈ ગયો હશે.’ તેમણે આગળ જતાં પગલાં જોયાં. સુકા ધાસમાં પગરવટના ધસારા સિવાય બીજું કંઈ તેમને જણાયું નહિ. જનારાઓ કદાચ આથમણા અને આથમણાજ આગળ ગયા હશે.’ કંઈક હૃદય કરવા મથતા ગાંગજીભાઈથી એક ડુસડું ભરાઈ ગયું. એકલા શોધ કરવામાં તેમને નિષ્ફળતા દેખાઈ. તે પાછા વળ્યા ત્યાં તો સામેથી પચીસ ત્રીસ માણસોનું ટોળું તેમને શોધતું આવી પહોંચ્યું. તેમાં કુકા મહેતા, મોંધજીભાઈ, ઘેલાશા અને પંઝનાભ હતા. ગાંગજીભાઈએ તેમને ધીંગાણાનું સ્થળ બતાવી આગળ જતાં પગલાં બતાવ્યાં. ત્યારે પરિણામની આગાહીરૂપ સર્વેના દીલમાં એક સામડી અરેરાડી ફેલાઈ ગઈ. પગરવટને માર્ગે ટોળું મૂયુંમૂયું આગળ વધ્યું. કેટલેક દૂર ગયા અને પગરવટને આભાસ અદૃશ્ય થયો. જનારાઓ ત્યાંથી અનેક માર્ગે છૂટા પડ્યા હોય એમ લાગતું હતું. ગાંગજીભાઈથી એકાએક પોક મૂકાઈ ગઈ. ‘ઓ મારા દીકરા રે...’ ટોળાનાં હૃદયોમાં શૈલ્ય વ્યાપી ગયું. ઘેલાશા ગભરાઈ ગયા હતા. નાગર સર્જીન કુકા મહેતાના મોંપર લોહી ન હતું. પંઝનાભ સ્થિર અને શાન્ત હતો. મોંધજીભાઈ ત્રિહ્વળ હતા.

‘ગાંગજીભાઈ ! શાને એમ પોક મૂકો છો? તમારો શવજી જીવે છે.’ કહી પંઝનાભે તેમને ઉભા કર્યા.

‘પંઝનાભ ! નથી લાગતું કે શવજી જીવતો હોય. કદાચ હશે છતાં જીવતો મળવો મુશ્કેલ છે.’ નિરાશાથી ગાંગજીભાઈએ કહ્યું:

‘જીવતો હશે તો દુનિયાના પડમાંથી હું તેને શોધી લાવીશ.’ મોંઘજીભાઈએ આશ્વાસન આપ્યું. ગંગજીભાઈ સ્વસ્થ થયા, હૃદય કેંક કઠણ થયું. બધાઓની સામે જોઈ તેમણે કહ્યું.

‘ધીંગાણાનું સ્થળ જોતાં ભારે રકઝક થઈ હોય એમ લાગે છે.’

‘અરે, પણ તમે બીજું જોયું છે?’ ટોળામાંથી એક જણ બોલી ઉઠ્યો.

‘હું?’ મોંઘજીભાઈએ કહ્યું.

‘ધીંગાણાવાળા ખેતરના કુવા પાસે પડેલો ખાટલો પાથરેલાં ગોદડાં સાથે હજી સુધી ખાલી છે, એટલે રાતે ત્યાં સનારો પણ કઢાય ધીંગાણે ચઢ્યો હોય.’

‘બનવાજોગ છે. શવજી સાહસિક નહિ પણ વ્યવહારુ બુદ્ધિનો છે. તેને પેલાએ સાહસ કરવા સમજાવી બનેએ સાથે પડકાર કર્યો હોય.’ પદ્મનાભે કહ્યું.

‘તો પછી એક શવજી નહિ પણ બે ગયા.’ મોંઘજીભાઈએ વધુ નિરાશ થતાં કહ્યું.

‘કેમ?’

‘એ ખેતર અમારા શવજીએ વાગ્યું હતું, અને રાતે ખેતરમાં વાસો રહ્યો હતો.’ બીજે શવજી મોંઘજીભાઈનો દૂરનો પીતરાઈ થતો હતો.

‘પેલું સામેથી કાઢ આવે.’ ટોળામાંથી એક જણ બોલી ઉઠ્યો.

‘હા, એજ અમારો શવજી.’ કહી મોંઘજીભાઈએ શ્વાસ ખાધો, શવજી ટોળા તરફ ચાલ્યો આવતો હતો, તેને છેટેથીજ ગંગજીભાઈએ પૂછ્યું.

‘અધ્યા શવજી ક્યાં છે?’

‘ક્યાં છે એ તો હું નથી જાણતો પણ મારા ખેતરમાંથી અમને જુદા જુદા બાંધીને સાથે લીધા હતા. તે પછી અમને લઈ જનારાએ ચાર ભાગે વહેંચાઈ ગયા. એટલે શવજીને કાણુ ક્યાં લઈ ગયું તે હું જાણતો નથી.’ શવજીએ ખુલાસો કર્યો.

‘મારો શવજી જીવે તો છેને?’ આશાબચાં ગાંગજીભાઈ બોલ્યા.

‘જરૂર જીવતો હશે.’ તેણે કહ્યું.

‘તો ગમે ત્યાંથી લાવી હું તેને આજ સાંજ સુધીમાં હાજર કરીશ.’ મોંઘજીભાઈએ વાતાવરણ હલકું કર્યું.

‘મોંઘજીભાઈ! કોઈ પણ ઉપાયે શવજીને પાછો લાવો. ઠાકરડાએ માગે એટલું ધન હું આપીશ પણ અમારે ખાતર ગાંગજીભાઈ દુઃખી થાય એ મને બહુ સાહે છે.’ કુકા મહેતાએ ગળમળા થઈ કહ્યું. ગાંગજીભાઈ સ્થિર થયા, તેમના મગજમાં કોઈ પડધો પડ્યો.

‘દૂંકા જીવનમાં પરોપકારથી યશ્કલગીને વરતો જેડૂત પોતાને નાનો ગણી ખરેખર મહાન બની જાય છે.’ એક રાત્રે જંગલમાં કહેલા પશ્ચનાબના શબ્દો શું આજે જીવતા થતા હતા? એકાએક તે બોલી ઊઠ્યા.

‘મહેતાજી! શવજી ગામની ખાતર ગયો છે, એ પાછો નહિ આવે. નહિ મળે તેનો મને બીલકુલ રંજ નથી, માફ અહોભાગ્ય ગણું છું કે વાલમની મારાથી એટલી પણ સેવા થઈ શકી છે.’ ગાંગજીભાઈની ઉદારતા જોઈ ટોળું વિસ્મય પામ્યું. કુકા મહેતા શરમાઈ ગયા, પશ્ચનાબે ખરા હૃદયથી મૂંગી સાબાશી દીધી. જ્યારે મોંઘજીભાઈએ એ કથનમાં વ્યવહાર જુદો જોયો.

‘કેવો અદ્ભુત ત્યાગ!’ એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણથી બોલ્યા સિવાય રહેવાયું નહિ.

‘તમે બધા હવે ધર તરફ જાઓ, ગાંગજીભાઈ! હું ઠાકરડાઓની રાવડીએ જઈ તપાસ કરી સંજ પહેલાં પાછો આવું છું.’ મોંઘજીભાઈએ કહ્યું.

‘મારી જરૂર છે?’ ગાંગજીએ કહ્યું.

‘ના, એ આડાએ સાથે તમારા સીધા માણસનું કામ નહિ.’

‘પણ, જો જો હોં કોઈ શરત કર્યા પહેલાં અમને પ્રજ્ઞવાનું ન બલતા.’ ગાંગજીએ તાકીદ આપી.

‘કેમ ?’

‘ગૌરવબ્રહ્મ થઇ શવજીને પાછો મેળવવામાં મને નાનમ લાગશે.’

‘બલે.’ કહી મોંઘજીભાઇએ જૂરો માર્મ લીધો. ટોળું ગામ તરફ ચાલ્યું. ત્યાં સામેથી ટકતો થએલો રત્નસિંહ સામંતની સાથે આવતો સૌની નજરે પડ્યો.

‘આનો જીવડો સુખે નથી જપ્તો.’ કહી પદ્મનાભે રત્નસિંહનું સ્વાગત કર્યું.

‘સામંત ! આને લાવવાની અત્યારે શું જરૂર હતી ! ખાંડાના ખેલ માટે તૈયાર થવાની તો હજી તેને બહુ વાર છે.’

‘શવજી મારો મિત્ર જાણે બીજો સામંત. હું તેની ખબર પણ ન લઉં ?’ રત્નસિંહે બચાવ કર્યો.

‘બલે, શવજી તો ઠાકરડાઓમાં સપડાઇ ગયો લાગે છે. મોંઘજી-ભાઇએ તપાસ માથે લીધી છે, એટલે આપણે કે’ કરવાનું રહેતું નથી,’ પદ્મનાભે કહ્યું.

બંને મિત્રો ટોળામાં બળી ગયા. અને ટોળું આગળ વધી ગામ આગળ આવી વિખરાયું. સામંતનું ઘર નજીક આવતાં પદ્મનાભે રત્નસિંહને કહ્યું.

‘જા હવે આરામ કર, શ્રમ લાગવાથી ઉંઘ સારી આવશે.’

‘ના, આજે તો મારે તમારી સાથે મંદિરમાં આવવું છે.’ રત્નસિંહે ધ્રુષ્ટા દર્શાવી.

‘હજી મંદિરમાં આવવાના ધણી દિવસ છે. પુરી શક્તિ તો મેળવી લે ?’

‘મને દિવસે ઉંઘ નથી આવતી.’

‘રાઠોડ થઇ જીવું બોલે છે ? ગદ્ગદ કાલે બપોરે હું આવ્યો બારે તું ધસધસાટ ઉંઘતો હતો.’ પદ્મનાભ દરરોજ રત્નસિંહની ખબર કઢાવતો, કોઇ વખત જાતે જઇ તપાસી જતો.

‘હું તો આજની વાત કરું છું, આખો દિવસ અનિદ્રામાં પસાર થયો છે, હવે મને પડી રહેતાં કીડીઓ ચઢે છે.’

૧૫૨ વાલમનો વીર રત્નસિંહ અને નાગરોની હિંજરત

‘ભલે, તો ચાલ. મારી કે ના નથી.’ કહી પદ્મનાભે રત્નસિંહને સાથે લીધા. કુકા મહેતાનું ઘર આવતાં તેમણે રંગ લીધી. ટોડાપોળ આવતાં ગામના જાહુકાર ઘેલાજાએ રંગ લીધી. લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર આવતાં પદ્મનાભે ગાંગજીભાઈ સાથે જવાની ધૃચ્છા દર્શાવી. પણ આત્મભોગના ગૌરવથી અંકિત થયેલા તે આદર્શ ખેડૂતે તેમની ધૃચ્છાને પાછી ટેલી.

‘એટલું તે શું મહત્ત્વ છે કે આશ્વાસનના જાહો કહેવા તમારે જાતે આવવું પડે ? હું બધાંને સમજાવી દેમશ.’

‘પણ ભૈરાની જાતને સમજાવવાનું કામ બહુજ કઠિન થઇ પડે છે.’ પદ્મનાભે કહ્યું.

‘એ કેમ નહિ સમજે ? નાનો મહેરામણ ચાર વરસે શવજીની ખોટ ભાંગે એવો થયે.’ કહી ગાંગજીભાઈએ જવાને પગ ઉપાડ્યા. ‘અમંગળ બન્યાની પ્રજા આત્રી નથી ત્યાંસુધી એ ચોક્કસ બન્યું છે એમ માનવામાં મૂખાઈ છે.’ ગાંગજીભાઈને પદ્મનાભના એ જાહોએ અસર કરી નહિ. તેમનો ચહેરો આત્મભોગના ગૌરવથી વિશેષ ઓજસવંતો બન્યો હતો. પદ્મનાભે રત્નસિંહને પોતાને ધરે લીધા.

ઉમાએ તેમને જોતાં પ્રજાં ‘કેમ, શવજી મળ્યો ?’

‘ના, તપાસ કરવા મોંઘજીભાઈ ગયા છે,’ પદ્મનાભે કહ્યું.

‘કેટલો સારો જાકરો !’ રત્નસિંહને જોઇ વળી તેણે કહ્યું.

‘અરે ! તું પણ હવે તો સાથે થઇ ગયો જણાય છે ને !’

‘હા. ક્યાં છે કામભાઈ ?’ રત્નસિંહે કામેશ્વર વિશે પ્રજાં.

‘પેલા જોરડામાં બેઠો બેઠો રંગ સાથે રમત આદરે છે.’

‘પિતા બ્યોતિથી અને પુત્ર ચિત્રકાર. કેટલો સુંદર મેળ જામ્યો છે ?’ રત્નસિંહે કહ્યું.

‘અને ખબર છે આ પતો શું થશે ?’ હસતાં હસતાં બાળક પોતાને તેડતાં પદ્મનાભે કહ્યું.

‘ના, એ તો તમે કહો ત્યારે સમજાયને ?’

‘તેના હાથમાં જ્યોતિષ વિજ્ઞાની રેખા સુરેખ છે, મારા કરતાં પશુ.’ કહી પશુનાભે પતાના જમણા હાથની હથેળીમાંની એક રેખા તરફ રત્નસિંહનું ધ્યાન દોયું.

‘ત્યારે તો એ જ્ઞાન તમારી પેઢી, દરપેઢીથી ચાલતું આવતું હશે.’

‘હા, એમ જ છે, કહી પશુનાભ એઠા, સામી બાજુ રત્નસિંહ અદબથી એઠો.

‘રત્નસિંહ ! સુખનાં સ્વપ્ને આમ નજીક થાય.’

‘કેમ ?’

‘વિધિનું ધારેલું માનવી ફેરવી શકતો નથી. ગઈ કાલે મેં ગાંગજીભાઈને કહ્યું હતું કે શવજીને ખેતરની ચોકી સોંપશે નહિ. પશુ તેમને રાતે મંદિરમાં રોકાવાની ફરજ પડી અને બાપની ફરજ દીકરાએ બજાવવા હોંસ ધરી. વગર પૂછે વગર કહે તે ખેતરમાં ગયો. અને અંતે ગુમ થયો.’ અનેલા બનાવ પર વેધક દષ્ટિ નાખતાં પશુનાભે કહ્યું.

‘શવજી જીવતો હશે તો ગાંગજી પટેલ તેને જીવતો લાવ્યા વિના જંપશે નહિ.’

‘મને નથી લાગતું. કારણ ગાંગજીભાઈ વતનને ખાતર દીકરો ગુમાવવામાં ગૈરવ માને છે.’

‘એટલે શોધ નહિ કરે ?’

‘કરશે, પશુ ગૈરવભરી. મોંઘજીભાઈને તેમણે ચોખ્ખું સંભળાવી દીધું છે કે સરમભરેલું શરતે શવજીને છોડાવ્યા પહેલાં ન્યાય-સભાને પૂછજો.’

‘પશુભાઈ ! મને તો એ ત્યાગ સુંદર લાગ્યો. અને ખરે જ ને શવજી ખપી ગયો હોય તો તેનું જીવંત ધન્ય બની ગયું લેખાય.’

‘રત્નસિંહ ! શવજી નથી ખપી ગયો, ખોવાઈ ગયો છે. ખપી જનાર તો કોઈ વિરલ હોય.’ પશુનાભની સ્થિર દષ્ટિ રત્નસિંહ ઉપર

૧૫૪ વાલ્મીકી વીર રત્નસિંહ અને નાગરોની હિંમરત

ચોંટી ગઇ. રત્નસિંહે એ દૃષ્ટિમાં તેજરેખા જેવો પ્રકાશ જોયો. પશ્ચનાભનું મુખ હસતું હતું.

‘મને જોઇને હસો છો ? મારી કર્તવ્યની કંગાલિયત પર તમને હસતું આવે છે, ખરું ને ?’ રત્નસિંહે અંખવાધ જતાં કહ્યું.

‘એમ તે હોય રત્નસિંહ ? વાલ્મીકીના ઇતિહાસમાં તું અમર છે. તારા કર્તવ્યમાં કંગાલિયત શાની ?’

પ્રકરણ ૨૨ મું

રત્નસિંહનું હૃદય

(સિરઠો)

મન, એલીને વાત, કરવી પાત્ર પીછાનલાં;

અંતરને આવાસ, ખંડ ખંડ ખુલ્લા થતાં.

‘પુત્રભાષ ! આજે હું તમારી આગળ મારા જીવનનો એક નવો જ ખૂણો જાહેર કરવા આવ્યો છું.’ રત્નસિંહે અવકાશ મળતાં કહ્યું. ‘હજી પૂરતો આરામ કરી લે પછી તારી બધી વાત સાંભળીશ.’ પશ્ચનાભે કહ્યું.

‘પણ બ્યાં સુધી તમે વાત સાંભળશો નહિ ત્યાંસુધી મને આરામ મળનાર નથી. મેં ન કહ્યું કે મારી ઉંઘ આજે ધટી ગઇ છે ?’

‘જો એમજ છે તો સત્વર જણાવ કે તેનો ઉપાય થઇ શકે.’ ઉપાયની કારમત ત્યાં ચાલે એમ નથી.’ વાત કેવી રીતે શરૂ કરવી તેની મુંઝવણમાં રત્નસિંહે કહ્યું.

એવું તે શું છે કે શરવીર થઇ સ્પષ્ટ કહેતાં મુંઝાય છે ?’

‘પશ્ચનાભ ! મારા જીવનમાં એક અજુબારી આફત ઉતરી છે.’

‘શાની આફત ?’

‘મારું પૂર્વ જીવન તમે નથી જાણતા.’

‘તારી ઇચ્છા ન હોય તો મારે નથી જાણવું.’

‘ઉગતી યુવાનીમાં વતન છોડી છડરના રાવના હાથચુની વહારે ધાસો, ત્યારે મનમાં એક જ સંકલ્પ રમી રહ્યો હતો-મારા પિતાની મને પરજીવવાની ઇચ્છા બર ન લાવવાનો, રાવની સેવા કરતાં લોક-સેવા તરફ મન વધારે યોગ્યતા મેં રાવની સેવા છોડી અને વડનાગરના બીર લોકોમાં શ્રેય રેડવાનો પ્રયત્ન આદર્યો. લોકોમાંથી બીરતાનો નાશ કરવામાં અને કલ્પિત બચથી ડરવાની ખાસીયતો દૂર કરાવવામાં મારા પાંચ વર્ષ વહી ગયાં. ત્યારે માંડમાંડ પ્રજામાં મારા પ્રત્યે વિશ્વાસની લાગણી ઉપજી. ત્યાં અકસ્માત મારા રૂપ પાછળ એક વણિકની કન્યા ગાંડી થઇ અને મારે ત્યાંનું અધૂરું કાર્ય પડતું મૂકી આજરોડે ત્યાંથી નાસવું પડ્યું. ખરી રીતે એ છોકરીના માંડપણને વધારવામાં મેં જરા પણ સહાય કરી ન હતી કે માનાસિક પતન પણ અનુભવ્યું ન હતું. સાંથી છૂટી અહીં આવ્યો. ત્યારે અતજેશ્વરમાં તમે મળ્યા અને મારા જીવન વહેણને સેવાકાર્યનો ત્રીજો એક મળ્યો.’ રત્નસિંહ ધડીક થંબ્યો.

આ હકીકત તો હું જાણું છું. એથી વિશેષ તારે કે જણાવવાની છે ?’ રત્નસિંહ વિરમય પામ્યો. પછનાભે એ વાત ક્યાંથી જાણી ?

‘તમને આ વાત કોણે કહી ?’

‘સામંતે.’ પછનાભે જવાબ આપ્યો.

‘બરાબર છે. સામંતને ત્યાં ડાયરામાં એ વાત મેં દરેક.’

‘પછી ?’

‘પછી શું ? જેનાથી હું નાસતો કરતો હતો તે મને સામે આવીને બેઠે છે.’

‘શી રીતે ?’

‘સામંતની બહેન રાજબાને મારાથી નિરાશ કરી સકાય તેમ નથી.’ રત્નસિંહે શરમાતાં કહ્યું.

‘તો બલે, લગ્ન કરી લો.’ પછનાભે સલાહ આપી.

‘એમ નહિ. હું તમારી સલાહ લેવા આવ્યો છું.’

૧૫૬ વાલમનો વીર રત્નસિંહ અને નાગરોની હિઝરત

‘મારી સલાહ એ છે કે પહેલાં મુક્તે લસ કરી લો.’

‘એ માટે હું તૈયાર નથી.’

‘કેમ ?’

‘રાજ્યાને મેં સમજાવી, મારી ખામીઓથી તેને ઝણીતી કરી. મારા દૂષણોથી મેં તેને જ્ઞાત કરી, મારી મહત્ત્વાકાંક્ષાથી મેં તેને વાકેફ કરી, છતાં એ મને વળગી રહેવા માગે છે.’

‘અનવાળેગ છે, રનેહ સુખ નથી ઇચ્છતો. સોયત ઇચ્છે છે.’
પન્નનાભે કહ્યું.

‘સાચેજ તમે કહ્યું તે યરાયર છે. રાજ્યાનો જવાબ પણ તેવાજ હતો.’

‘તારે લસ કરવાં છે એમજ ને ?’

‘ના, મને લસ કરવાની ફરજ પડી છે.’

‘એટલે એમ તો ખરુંજને કે તે ફરજ અજવાબની તેં હા પાડી છે ?’

‘મેં વિચાર કરી જવાબ આપવાનું કહ્યું છે.’ રત્નસિંહે જવાબ આપ્યો.

‘તે વિચાર કર્યો ?’

‘એજ હું તમને પ્રછું છું.’

‘તારાં લસ તું તારી મેળે કન્યા જડયા પછી કરી શકે છે, તેમાં મને પ્રછવાનું શું છે ?’

‘મારી સાથે લસ કરવાથી રાજ્યા સુખી થશે ?’

‘રાજ્યાને સુખી કરવાના હેતુથી તું લસ કરવા માગે છે ?’
-રત્નસિંહ ગુંચવાયો.

‘અમારું લસજીવન સુખી નીવડશે ?’

‘તારે જીવનમાં યશ જોષએ છે કે સુખ ?’

‘ખરું સુખ મને યશમાં લાગે છે.

‘સંતોષમાં નહિ ?’ પન્નનાભે તીક્ષ્ણ નજરે જોઈને કહ્યું.

‘હું સદાય અસંતોષી રહીશ.’

‘કયી તૃપ્તિની આશામાં ?’

‘યશ, કીર્તિ.’

‘લક્ષ્મણનમાંથી મળતું સુખ મેળવવું છે કે કીર્તિ પાછળ ફરવાનું છે ?’

‘ગૃહસ્થ જીવનમાં યશલક્ષ્મી પ્રાપ્તિનો સમય ન આવે ?’

‘આવે; પણ તારે માટે નહિ.’

‘મારે માટે કેમ નહિ ?’

‘એ સમજવા માટે ત્રણ કાળ સાધ્ય કરવા પડે.’

‘તમે ત્રણ કાળ જાણો છો ?’

‘ના, મને માફ પોતાનું જાણવાની પ્રયત્ન ઇચ્છા થતી નથી.’

‘મારે માફ ભવિષ્ય જાણવું છે.’

‘જાણીને તું શું કરીશ ?’

‘તમે જાણવી શકશો ?’

‘ગણિ !’ કહી પશ્ચાન્નહસી પડ્યો. ‘ભવિષ્યનું કાણુ ડાઘું છે ?’

‘તમે, નહિ ?’

‘ના, હું તો કાલસાગર ઉપર તરતો એક બુદ્ધિમાન માત્ર છું. મારી શું ગુંગળા કે ભાવિના ગર્ભમાં ડોકાઉં કરી શકું ?’

‘તમે જ્યોતિષી છો એમ અધા જાણે છે ને ?’

‘હું જ્યોતિષી છું મનુષ્યે કરેલાં કૃત્યોનો, નક્ષત્રમંડળની ગતિનો, અને દેહ રેખાઓનો, ભવિષ્યનો નહિ.’

‘તો તમે માફ ભવિષ્ય ન કહી શકો ?’

‘કદાપિ નહિ. પ્રભુના ધરનો પરવાનો મેળવી કાળગંગાને ખુદ્દલી આંખે તરવાનો ઉદ્ધોગ મેં કદિ માંડ્યો નથી, માંડવાનો નથી, માંડી શકાતો નથી.’

‘તમે મારે માટે ભવિષ્ય જાણ્યું નથી

‘ના, તારી મુખમુદ્રા મેં જાણી છે અને તેથી ઉત્પન્ન થતો યોગ મેં જાણ્યો છે.’

૧૫૮ વાલ્મીકી વીર રત્નસિંહ અને નાગરોની હિંમત

‘એ બાબેલું સદાય સાચું પડે ખરું કે ?’

‘કહી ન શકાય, વિધિનો પ્રતાપ એવા યોગોને થંભાવી દે છે, કચ્છી નાંખે છે કે ઉખેડી ફેંકી દે છે.’

‘એવા કેટલા યોગોનું વિધિએ ઉચ્છેદન કર્યું હશે ?’

‘કાણુ ગણી કે ગણાવી શકે ? રત્નસિંહ ! અનંત પ્રકૃતિરૂપી વન વચ્ચેથી વહેતા કાળનદમાં માનવ માત્ર એક પરપોટા જેવો છે. તેના આયુદોરની શી ગુંજશ કે વિધિએ ઉચ્છેદેલા યોગોનું તે એકીકરણ કરી શકે ?’

જવાબ સાંભળી રત્નસિંહ અવાક બન્યો. પદ્મનાભની તેણે કદપેલી શક્તિ એક નહિ પણ અનેકરૂપે તેણે વિકસેલી જોષ. પોતાને કાળ-મંગાનો એક ધુલુધુલ કહી પદ્મનાભ પોતાના પંડને કેટલો અદ્વેત ગણાવે છે ? તેની દૃષ્ટિએ જે મહાન છે તે પોતાને તુચ્છ માને છે. ‘જગતમાં મોટાઇ સાંપેક્ષ હશે ?’ રત્નસિંહે આત્મનિરીક્ષણ કર્યું.

જેના સુખ ખાતર પોતે લડ કરવા ઉભો થયો છે તે પોતાને સુખી કરવામાં સુખ માનનાર છે. રાજ્યા વીર પતિની વીરાંગના પત્ની બનવાને લાયક થઇ ગૃહસ્થ જીવનમાં પગરણ માંડવાને આતુર બની ખેડી છે. પતિના સુખમાં તે સુખ માનનાર છે. પતિના દુઃખમાં તે દુઃખ માનનાર છે. વિપત્તિકાળે વનવન રજીવવા તૈયાર છે. સુખના દિવસોમાં રીઝીને રીઝવવા તૈયાર છે. પતિના આદર્શો તે પોતાના ગણનાર છે. પતિના વિચારોને તે પોતાના ગણનાર છે. પતિની પ્રતિજ્ઞા અને પ્રતિભાને તે પોતાની માનનાર છે. રાજ્યાને ના પાડી શકાય શી રીતે ?

તો પછી અખંડ કૌમાર્યવ્રતથી જીવન દીપાવવાનો મોહ રાખ્યો હતો, બીજા બીજા બનવાની મહત્વાકાંક્ષા સેવી હતી. એકલે હાથે જગત તરવાની અને આપદ્મસ્તોને તારવાની હામ બીડી હતી. નિરાશ્વાસ્તોને આશ્વાસન બનાવવા હતા. અનાથોના આશ્રય બનવું હતું, સદા સેવક અને શૂરવીર યોદ્ધા બનવું હતું. એ કિલ્લાઓને ભૂમિશ્ચાયી બનાવવા રથ ? કયી સિદ્ધિના બદલામાં આ મહેચ્છાઓને અધરી

રાખવી ? શું રાખ્યા એ તેના આદર્શો પાછળની તપશ્ચર્યાની પ્રથમ સિદ્ધિ હતી ? એ સિદ્ધિ મેળવી આદર્શો જતા કરવા કે આદર્શો અંદર રાખી સિદ્ધિને જતી કરવી ? તેણે પચ્ચનાભને પૂછ્યું.

‘અહાદેવ ! મને સમજવો, આદર્શો જતા કરવા કે તેનાથી પ્રાપ્ત થતી સિદ્ધિ ?’

‘રત્નસિંહ ! માણસ માત્રને આદર્શ પ્રેરિત માર્ગે જતો રોકનાર સિદ્ધિ છે. આદર્શો એ પ્રગતિ છે. સિદ્ધિ તેની રૂકાવટ છે. તું શું પસંદ કરીશ ? પ્રગતિ કે રૂકાવટ ?’

‘પ્રગતિ.’ રત્નસિંહે કહ્યું.

‘તેમાં જ તારું શ્રેય છે; રાજપૂત વીર ! અદ્વૈતજીવી માનવી સિદ્ધિને આથ બીડી જીવન સાહસ્યના સન્માર્ગેથી પતન પામે છે.’

‘તો રાખ્યાને મારે શું કહેવું ?’ સલાહ માગતાં વળી રત્નસિંહે કહ્યું.

‘એજ કે મહાન સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં સુધી લઘુસિદ્ધિએ રાહ જોવી.’

‘એટલે ?’

‘યશ્વકલ્પગી ઉપર વરમાળ શોભે, રત્નસિંહ ! પ્રથમ યશ્વ કલ્પગીને પ્રાપ્ત કર. વરમાળ પછી પહેરજો.’

‘ઉપકાર પદ્મભાષ ! આપે આપેલી અમૂલ્ય સલાહ માટે. સામંત મારી રાહ જોતો હશે. હવે હું જપ્તશ.’ કહી રત્નસિંહ ઉઠ્યો. ત્યાં અંદરથી તેણે કામેશ્વરને ચિત્ર લખને આવતાં જોયો.

‘કામભાષ ! કેમ છો ? ધણા દિવસે દેખાયા ?’ રત્નસિંહે પૂછ્યું.

‘હા ભાષ ! તમે ધાયલ થયા પણ મારાથી તમને જોવા આવી શકાયું નથી તો માફ કરશો.’ કામેશ્વરે વિવેક કર્યો.

‘હા, એ તો હું જાણું છું કે ચિત્રકામથી તમને નવરાશ મળેજ નહિ. આ ક્યું ચિત્ર છે ?’ ચિત્ર તરફ હાથ લંબાવતાં રત્નસિંહે પૂછ્યું. કામેશ્વરે ચિત્ર રત્નસિંહના હાથમાં મૂક્યું. એજ સવારનું ચિત્ર માનવતા અને ધરિત્રીનું ચિત્ર રત્નસિંહે લાગણીભર્યા જતનથી જમીન

ઉપર પાથરી દીધું. પક્ષનામે બન્ને ઝીઝોના મુખભાવ જોયા અને તેનાથી જોલાઇ ગયું

‘ચિત્ર હવે સંપૂર્ણ છે. કામ.’ વળી રત્નસિંહ તરફ જોઇ ઉમેયું.

‘સાચી માનવતા આ ચિત્રમાં છે, રત્નસિંહ ! આદર્શને પહેાંચી વળવા માનવતા જોઇએ’. રત્નસિંહ ન સમજ્યો. કામેશ્વરે તેને ચિત્રની સમજ આપી અને રત્નસિંહ બધું સમજ્યો.

સામંતને ઘેર જતાં રસ્તામાં ચાલતાં રાજ્યા માટે મુંદર જવાબ તેણે શોધી દીધો.

‘નાગરો અને ઠાકરડાઓના સમાધાનના બીજા દિવસે આપણે લામ કરીશું.’

મકરજી ૨૩ મું

અણુનમ એકરાર

(સોરઠા)

મનમાન્યું કરનાર, કો દિ નમતો ના રહે;

વહે પાપનો ભાર, તો પછી લેશ હરે નહિ.

‘મોંધજીભાઇ પટેલ ! તમે ભણે એ બધું સાચું માનતા હો, મને તમારી વાત સાચી નથી લાગતી.’ રાવડીમાં જોડેલા એક વૃદ્ધ ઠાકરડાએ કહ્યું. ‘શું હું જુદું જોણું છું ? શવજીને તમે સાંભળ્યો નથી ? તુવરનો ફાલ તમે વાઢી નાખ્યો નથી ?’

‘ના, ના, મોંધજી પટેલ ! મને એ બધું બનાવટી લાગે છે.’

‘ઉઠો, ચાલો મારી સાથે ગામમાં, ત્યાં ફેલાએલી અરેરાટી જોઇ તમને ખાત્રી થશે કે શવજીને ઉપાડી જવામાં આવ્યો છે.’ કહી મોંધજીભાઇએ તે વૃદ્ધ પુરુષનો હાથ ઝાલ્યો.

‘મારે શું પડી છે તમારા શવજીને જોવાની ? શોધો અને જડશે. ન જડે તો પ્રજીવું નામ લો.’ બેદરકારીથી પેલાએ કહ્યું.

‘એમ કે બારમલ ?’ યાદ રાખો કે દર વખતે ઉંદર ગળતા સાથે આજે છાંદર ગળ્યું છે. શવજની તમને નથી પડી ત્યારે અમને ક્યાં તમારી પડી છે ?’ તપી જમને મોંધજભાષ્યએ કહ્યું.

‘હું ક્યાં તમને કહું છું કે તમે અમારી દરકાર રાખો.’

‘મેં દરકાર રાખી ન હોત તો તમે આવા ઢોલીઆપર ન બેઠા હોત. વનવન રઝળતા, દાણા માટે કરગરતા અને જીવવા માટે મથતા કોણ જાણે ક્યાં મુલકમાં બટકતા હોત.’ મોંધજભાષ્યએ કોષથી કહ્યું.

‘તમારે કારણે તમે અમને મદદ આપી છે. પટેલ ! શા માટે મને દબાવવા આવો છો ?’

‘કોઈ પણ કારણે મારે લીધે તમે અત્યારે ફાવટમાં છો. શવજ નહિ જડે તો તમે એકલા નાગરોના નહિ પાટીદારોના પણ્ય દુશ્મન બનશો.’

‘દુશ્મનાવટમાં હવે શું બાકી છે કે એવી ધમકી આપો છો ?’

‘આજ સુધી અમે નાગરોના સહાયક હતા, હવે મિત્રો થઈશું.’

‘તમને સ્વયં એમ તમે કરો એમાં મારાથી બોલાય શી રીતે ?’

‘એટલે ?’ આખો ફાડી મોંધજભાષ્યએ કહ્યું.

‘એટલે શું ? તમે મને ધમકાવી શવજને મેળવવા માગો છો, પટેલ ?’

‘સ્વાદ યખાડવા હું ક્યાં અશક્ત છું કે તમને ધમકી બતાવું ? હું તમને છેવટનું પ્રજવા માગું છું કે શવજને તમારે સોંપવો છે કે નહિ ?’

‘નહિ તો શું કરશો ?’ કંઈક નફરત હાસ્ય કરતાં બારમલજીએ કહ્યું.

‘શું કરીશ ? બારમલ ! શું બધા નાગરો દીઠા કે ખમી ખાશે ?’

‘તોપણ કહો તો ખરા કે તમે અમને શું કરી શકશો ?’

‘હું શું કરીશ ?’ જરા અટકી મોંધજભાષ્ય બોલ્યા. ‘હું નામરોની વહારે ચઢીશ. નજરે ચઢશે ત્યાં સુધી એક ઠાકરડાને જીવતો નહિ જવા દઉં. તમારાં ઝુંપડાં લૂંટીશ, તમારાં ઢોર ધાસચારા વિના ટળવળતાં કરીશ. ખડે પગે તમારી પાછળ પડીશ અને તમને ધરેધરે રખડતા અને અનવચ્ચ માટે ફાંદાં મારતા કરીશ.’ પ્રજા કોષથી મોંધજભાષ્ય બોલ્યા. તેમનો ભરાવદાર ચહેરો ગુસ્સામાં લાલ બની ગયો હતો.

‘અને તમે સુખેથી રહેશો એમ જ ને ?’ ભારમલે કહ્યું.

‘તમારાં મૂળ શોધતાં મને સુખ નહિ મળે તો તે મારે નથી જોઈતું. તમને ધરખાર, ઢોરઢોખર અને અનવઅ વગરના કરવામાં હું મારાં સમગ્ર સાધનોનો, લક્ષ્મીનો અને માણસોનો ભોગ આપીશ. અને છતાં વેરની જવાબી નહિ બ્રહ્માય તો જાતને પણ જોખ-મમાં નાખીશ.’

‘અને એ બધું શવજી માટે ખર્ચ ને ?’

‘શવજી તો નિમિત્ત માત્ર છે. આપણી ખાનગી મિત્રાચારી પર તમે આજથી કાપ મૂકો છો, શવજીને નિમિત્ત બનાવીને.’

‘તમે ગાંગજીને ઝોળખો છો ?’ ભારમલજીએ ઝીણી નજરે મોંઘજીભાઈ તરફ જોઈ કહ્યું.

‘હા, પૂરેપૂરા.’

‘તો પછી શા માટે તમે શવજીની તપાસ કરવા આવ્યા છો ?’

‘કેમ ?’

‘હજી ન સમજાયું ? ગાંગજીની જમીન ભૂખ અમારા અને તમારા કરતાં વિશેષ છે.’ ભારમલે મમરો મૂક્યો.

‘ભલેને હોય. એ કે’ તમારી માફક લૂંટવા નહિ નીકળે. તેને જમીનની ભૂખ હશે તો પ્રામાણિક રીતે જમીન મેળવશે.’

‘જોઈ હવે તમારી પ્રામાણિક રીતો. બધું ગુમાવી બેસશો પછી સમજશે કે ભારમલજીએ શું કહ્યું હતું.’

‘ભલેને તેમ ગમે તેમ હોય. આખરે તો અમે પાટીદાર ભાઈઓ છીએ. તમારી જેમ દગામૂપ્યો નહિ રમીએ.’ ભારમલની લડાવવાની સુક્તિ કળી જઈ મોંઘજીભાઈએ કહ્યું.

‘તો ભલે જેવી તમારી ઇચ્છા. મારી વાત મારી પાસે રહી.’

‘તો છેવટનો જવાબ આપો. શવજીને સોંપવો છે કે નહિ ?’

‘હોય ત્યાંથી શોધી લો. આ રહી અમારી રાવડી.’ કહી વટક ભારમલ ખાટલામાંથી ઉભો થયો.

‘આખરે એજ નિરધાર છે ને ?’

‘એમાં વળી નિરધાર શેનો ? હું કહું છું કે શવજી અહીં નથી છતાં તમને ઉલટું લાગતું હોય તો શોધીને લઇ જાઓ.’ કહી બારમલજી બહાર નીકળ્યો. તેણે એક તીણી કારમી ચીસ પાડી. અને થોડીવારમાં જાણે ધરતી ફાડી નીકળતા હોય તેમ દૂરના કાતરમાંથી વીસેક માણસો રાવહી તરફ દોડી આવ્યા.

‘મને પકડવો છે. બારમલ ?’

‘અરે, એમ તે હોય પટેલ ?’ કહી બારમલ હસી પડ્યો.

‘તો ?’ ખીજવાઇ મોંઘજીએ કહ્યું.

‘તો શું ? તમારે શવજીને જોવો છે ને ?’

‘સાથે લઇ જવો છે.’

‘જલે, એ વાત પછી, પહેલાં તેને જોઇ આવો.’ કહી તેણે આવનારમાંથી પાંચ જણાઓને મોંઘજીભાઇની સુપરત કરી શવજી પાસે લઇ જઇ પાછા લાવવાની સચના કરી. બાકીનાઓને ત્યાં સુધીમાં રાવહીમાં બેસી રહેવા કહ્યું.

મોંઘજીભાઇ પ્રથમ પેલાઓ જોડે જતાં ખમચાયા. વખતે કેદ કરી શવજીની જોડે બેસાડી દે તો ? બીજી પળે તેમણે મન સાથે નિર્ણય કર્યો. ખાલી હાથે પાછા ફરવા કરતાં શવજીની સોબત સ્વીકારતી શું ખોટી ?

પાંચે જણા મોંઘજીભાઇને લઇ જે કાતરમાંથી આવ્યા હતા તે કાતરમાં ઉતરી ગયાઃ વાંકાચૂંકા અને ઉંડા ઉંચા માર્ગે થઇને પસાર થતાં છેવટે તેઓ એક તદ્દન સાંકડા માર્ગે આગળ જઇ ઉભા રહ્યા, પાંચે જણાઓએ તેમને આગળ કર્યા, અને એક જણ બોલ્યો.

‘જુઓ, પેલો શવજી.’

મોંઘજીભાઇએ શવજીને જોયો. બધાએલી દાલતમાં અસ્તવ્યસ્ત વસ્ત્રોમાં, મોંઘપર પડેલા શવજીએ મોંઘજીભાઇને જોયા.

‘કાકા ?’ મૂળ સ્થિતિમાં રહીનેજ શવજીએ મોંઘજીભાઇને બોલાવ્યા. ‘શવજી ?’

‘કેમ આવ્યા છો તમે?’ દર્દથી પીડાતા સ્વરે તેણે કહ્યું.

‘શું થાય છે તને? કેમ આમ ઢીલું બોલે છે?’ રૂંધાતા સાહે
મોંઘજી બોલ્યા.

‘વાંસો ભાંગી ગયો છે, કમરમાં કળતર થાય છે, અને છૂટથી
આસ લેવાતો નથી.’

‘એમ કેમ?’

‘વેરની આમ ખીજું શું?’

‘તને માર મારેલો છે ખરું?’

‘પૂરેપૂરો, ઉભા થવાની શક્તિ ન રહી ત્યારે તો મને ત્યાંથી ધણે
લાંબે સુધી ઢસરડ્યો.’

‘અરર!’ મોંઘજીભાઈથી બોલાઈ ગયું. પેલાઓમાંનો એક બોલ્યો.

‘આલો હવે પાછા વળો.’ અને તેણે મોંઘજીભાઈને હાથ ખેંચ્યો.
સાવચેતી ન રાખી હોત તો મોંઘજીભાઈ જરૂર એ સાંકડી કેડીના
છેડેથી શવજી હતો તે ઉંડા ખાડામાં ગળડી પડત.

‘મોંઘજી કાકા! મારી આશા રાખશો નહિ. બહુબહુ તો બે દિવ-
સનો મહેમાન છું. આપુને કહેજો કે હું ગયો એ દુઃખ ભૂલી માથે
લીધેલું કામ પાર પાડે.’ મોંઘજીભાઈએ પાછા વળી પૂછ્યું.

‘તને છોડાવીએ તો?’

‘શરતો બહુજ આકરી છે. હું ચોખ્ખી ના પાડું છું.’ અને પેલા-
ઓએ મોંઘજીભાઈને જોરથી ખેંચ્યા, મોંઘજીભાઈની આંખમાંથી આંસુ
સરતાં હતાં.

ભારમલ પાસે આવતાંજ તેમણે કહ્યું.

‘તમારો ઘડો હવે ભરાઈ ચૂક્યો છે.’

‘કેમ, શવજીને જોયો?’ ભારમલે પૂછ્યું.

‘ન જોયો હોત તો સાંડે હતું.’

‘કેમ?’

‘તમારા કાળાં કામોના એ ભોમ બન્યો છે.’

‘હજી જીવે તો છે ને ?’

‘નામનો.’

‘સાને કરી આપું. લઈ જવો છે ?’

મોંઘજીભાઈથી લાલચ ન છોડાઈ.

‘હા.’

‘તો સોગંદ ખાઓ કે તમે નાગરોનો પક્ષ છોડી દેશો, ગાંજી પટેલની સીમની ચોકી છોડાવી દેશો, અને પશ્ચાત્તાને ગામ બહાર કાઢી મૂકશો.’

‘ભારમલજી! ધરડો થઈને તું ભીંત ભૂલ્યો છે, તને ગાંજીની ખબર છે? એક નહિ પણ એવા સાત દીકરા હોમાઈ જમને પણ એ ગામ નમતું ન આપે. અને હું, આ દેખાવ નજરે જોઈ નાગરોનો પક્ષ છોડું? ઠાકરડાઓની જડ હિખાડી નાખીશ જડ.’ કહેતાં કોષના આવેશમાં તેમનાથી હાથની મૂડી વળી ગઈ, પણ વાતાવરણ તેને લાલચ નહતું એટલે વધારે બોલ્યા વિના તેમણે ધરનો માર્ગ લીધો.

ભારમલજીએ એ પાંચે માણસોને ધીમેથી કંઈક કહ્યું અને તે ઝડપથી આવ્યા હતા ત્યાં ચાલ્યા ગયા.

દિવસ આથમ્યો અને મોંઘજીભાઈએ ગામમાં પ્રવેશ કર્યો. તે સીધા ગાંજીભાઈને ત્યાં ગયા અને થએલી ત્રિસતવાર વાતચીત, બનેલી હકીકત અને જીવજીનો મેળાપ વર્ણવ્યાં. ખ્યાનથી એ સર્વ સાંભળી ગાંજીભાઈ બોલ્યા.

‘મામસો વધુ વિકરે છે મોંઘજીભાઈ!’

‘એ તો શું થાય? એક વખત ભરી પીધા વિના છૂટકો નથી.’

‘તમે શું ધારો છો?’

‘તમારા વિચારે વિચાર. ઠાકરડાઓની જડ હિખાડવાના સોગંદ લઈને તો હું ત્યાંથી આવ્યો જ છું.’

‘એ ખરું પણ આ વેર તો આપણું બંધનગત વેર છે.’

‘પણ થયું છે તો ગામના કારણે ને?’

‘બલેને એમ હોય, ઠાકરડાએ સાથે ઉભું થએલું આ નવીન વેર હું મારી મેળે ભરી પીશ. આપણી યોજનાને આ બનાવથી કાંઈ ધક્કો લાગવો ન જોઈએ.’ ગાંગુભાઈએ કહ્યું.

‘ધક્કો શાનો લાગશે ? ઉલટો વેગ વધશે એમ કહો.’

‘એ વેગ જ કદાચ આપી યોજનાને ઉંધી વાળી દે.’ ગાંગુભાઈએ શંકા દર્શાવી.

‘તો પછી જેવી તમારી ઇચ્છા.’

‘નાગરો સાથેના તેમના કલહનો અંત ન આવે ત્યાં સુધી મારી આ પીડા અને વેર હું મારા અંતરમાં ભારી રાખીશ.’

‘અને આ જન્મે તે અંત નહિ આવે તો ?’ મોંઘણભાઈએ પૂછ્યું.

‘તો વારસામાં એ ભારેલો અગ્નિ મૂકતો જઈશ’ મક્કમ સ્વરે ગાંગુભાઈએ કહ્યું.

મહાજનને ઠંડક આપી
વાળ વધારવા માટે
ઝંડા છાપ

મિત્ર ચામડીના
વાળ કાઢવા માટે

ખાદશાહી **ગાંધી**
સાબુ, પાવડર, લોશન **બ્રાહ્મીતેલ**
સર્વોત્તમ છે આંખોનું તેજ વધારે છે
દરેક ઠેકાણે વેચાય છે.

સી. સી. મહાજન એન્ડ કું.
મુંબઈ નં. ૨

પ્રકરણ ૨૪ મું વિદાય લેતાં રાજમાતા (સોરઠા)

સદા જાગતો વીર, દાળકમે ઉંઘી જશે;
મનની ધાણી બીક, કોઈ પળે સાચી થશે.

૨૬ દેશુન માસના પ્રથમ પખવાડિયાના એક દિવસે રાજમાતાએ મુકામ ઉપાડવા માટેની તૈયારીઓ કરાવવા માંડી. લગભગ બે માસ જેટલો સમય એકજ ગામમાં વ્યતીત કરેલો એટલે ગામ અને તેના માણસો સાથે તેમને સારો રોહ બંધાઈ ગયો હતો. રત્નસિંહને મોઢથી તેમણે કામેશ્વરે તૈયાર કરેલ ચિત્રનાં વખાણુ સાંભળ્યાં હતાં, એટલે એ ચિત્ર જોવા માટે કામેશ્વરને તેમણે ચિત્ર સાથે બોલાવ્યો હતો.

સાંજ હતી પડી ન હતી, તેવે સમયે કામેશ્વરે આવી ચિત્ર રાજમાતા બાગળ રજી ક્યું. રત્નસિંહે ચિત્રનાં કરેલાં વખાણુ તેમને સાચાં લાગ્યાં. ચિત્ર માટે પ્રસંગ થયેલો વિષય ચિત્રને દીપાવતો હતો કે ચિત્ર પ્રસંગને દીપાવતું હતું તે કળા શક્યું મુસ્કેલ હતું. રાજમાતા ચિત્ર જોઈ ખરેખર મુગ્ધ બન્યાં. તેમણે પોતાની પુત્રીને બોલાવી ચિત્ર બતાવ્યું, અને સમજાવ્યું. રાણીઆ પણ ચિત્ર જોઈને ખુશ થઈ ગયાં. રાણીએ કામેશ્વરને પૂછ્યું.

‘કામ ! આ ચિત્ર તૈયાર કરતાં કેટલા દિવસ લાગ્યા ?’

‘પૂરા બે માસ.’ વિનયથી કામેશ્વરે જવાબ આપ્યો.

‘જેટલો બધો સમય એક ચિત્ર પાછળ ?’ આશ્ચર્યથી રાણીએ પૂછ્યું.

‘હા, બા ! છતાં મને લાગે છે કે ચિત્ર ધાર્યા કરતાં વહેંચું

પૂરું થયું છે.’

‘શું કહે છે ? તે કેટલી મુદત ધારેલી ?’ રાજમાતાએ પૂછ્યું.

‘પૂરા છ માસ, માણ !’ કામેશ્વરે કહ્યું.

લાલચ અને લોભથી રાજમાતા ચિત્ર તરફ જોઈ રહ્યાં.

‘કામ! આ ચિત્ર તું મને ન આપે?’ તેમણે માગણી કરી.

‘આપું, કેમ નહિ?’ કામે જવાબ આપ્યો.

‘કેટલો બધો આપવા તું તૈયાર છે?’

‘માણ! બદલાની વાત કરશો નહિ. વાલ્મીકી વસવાટ કર્યાના સંભારણા તરીકે એ ચિત્ર લઈ જાઓ.’

‘એમ ન લેવાય. કામ! પ્રભુએ મને કલાકારોને ઉત્તેજન આપવા ધન આપ્યું છે. મારે એનો ઉપયોગ કરવો છે.’

‘માણ! એનો ઉપયોગ કરવાના અનેક પ્રસંગો આવશે. આપને એ ચિત્ર હું અર્પણ કરું છું.’

‘અને હું એવી મૂખ છું કે અનેક દિવસો અને રાત્રિઓના પરિશ્રમ પછી તૈયાર થએલા એ ચિત્રની બેટ સ્વીકારી ચિત્રકારની કદર ન કરું?’

‘આપે કદર નથી કરી એમ કોણ કહી શકે?’

‘તો મહેનતનો બદલો લેવાની કેમ ના પાડે છે?’

‘માણ! મારા ચિત્રની આ પ્રથમવારની જ માગણી છે. હું એ વેચીને ધન મેળવવા નથી માગતો. એ તો અર્પણ જ થાય.’

‘કાણે શીખવ્યું આ?’

‘આપમેળે શીખ્યો છું માણ! કે કળા વેચાય નહિ. તેને વેચતાં તેમથી કળાનું તત્ત્વ ચાલ્યું જાય છે. ફક્ત વેચાય નહિ અને જો વેચ્યાં તો તેને માટેની અમૂલ્ય ભાવના નષ્ટ થાય છે.’

‘તો પછી મારાથી આ ચિત્ર રખાય નહિ.’

‘એમાં હું મારા દુર્ભાગ્ય સમજીશ કે મારી કળા કદરને પાત્ર નથી, માણ!’

‘તો હું તને ઉત્તેજન દાખલ તો કંઈક આપી શકુંને?’

‘જી, ના.’

‘કેમ?’

‘મારો આત્મા દુભાય છે.’

‘વારુ’ કહી તેમણે પુત્રીને કહ્યું ‘મેટા! આ ચિત્રને આપણી
અવેશતની પેટીમાં સંભાળથી મૂકી દે. એ જવાહીર જોટલું જ કીમતી
છે.’ કહી તેમણે ચિત્ર આપ્યું.

‘કામ! તું મોટા ચિત્રકાર થશે.’

‘માણ! હવે મને ચિત્રની કિંમત મળી ગઇ.’

‘શી રીતે?’

‘આપના આશીર્વાદથી.’

‘અરે ગાંડા! એમાં શું દહાડા વળે? પૈસો સર્વ ચીજને મેળવી
આપી શકે છે. સુખ, વૈભવ અને સન્માન પૈસાથી મળે છે. પૈસાથી
મનુષ્ય ગણત્રીમાં આવે છે.’

‘માણ! તમે સાચું કહ્યું કે પૈસો વધુ મેળવી આપે છે. પણ
માનવતા નહિ.

‘સાથી કહે છે?’

‘ધનના કુંગર ઉપર બેસનારનો ગર્વ માનવતાને કચડી નાખે છે.’

‘એ તો અપવાદ ગણાય.’

‘ના, માણ! એથી વિરૂદ્ધ અપવાદમાં ગણાય.’ કામેશ્વરે વાક્ય સુધાર્યું.

‘એટલે?’

‘માણ રાપ કરશો નહિ. પણ સાચી માનવતા ધનથી નથી
મેળવી શકાતી. સાચું કહું તો ધનથી માનવતા ગુમાવાય છે.’

‘તું કોને કહે છે?’

‘રાજમાતાને.’

‘શું મારામાં માનવતા નથી?’ કંઈક કૂદ થતાં તેમનાથી ખોલી
જવાબું હશે. પણ મારા હૃદયને તે સ્પર્શ કરી શકી નથી.’

‘એટલો તું અજ્ઞાન હશે.’

‘ના માણ! એટલો આપનામાં ગર્વ છે.’

‘શું કહે છે?’ આશ્ચર્ય સાથે હસતાં કામેશ્વરની હિંમત બેઠ
તેમણે પૂછ્યું.

‘સાચું કહું છું માણ!’

‘કમ! તું મૂર્ખ છે.’

‘માણ! ધનને ઠોકરે મારનાર બધા મૂર્ખ જ લેખાય છે.’ કહી કામેશ્વરે ચાલવા માંડ્યું.

રાજમાતાએ તેના ગયા પછી શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

‘છોકરો બણ્યો છે પણ ગણ્યો નથી.’

સાંજ પડી અને રાજમાતાના બેલાવ્યા ન્યાયસભાના બધા સભ્યો આવ્યા. રાજમાતાએ પોતાની જવાની ઇચ્છા દર્શાવી, ગામે બળવેલી સેવા માટે હર્ષ વ્યક્ત કર્યો. અને ગામનું કુશળ પ્રશ્ન્યું. જરૂર પડે તેમને સંભારવાની બલામણુ કરી. સર્વે સભ્યોએ તેમનું કુશળ પ્રશ્ન્યું અને સારી સખાવત બદલ તેમનો આભાર માન્યો. રાજમાતાએ પોતે કંઈજ કયું નથી એવો ઔપચારિક દેખાવ કર્યો. ત્યાં ઘેલાશાએ પ્રશ્ન્યું.

‘માણ! પેલા સવારો વધામણી લઈને ગયા હતા તેમનું શું થયું?’

રાજમાતા એ પ્રસંગ યાદ લાવી હસતાં હસતાં બોલ્યા.

‘પહેલો મોતીનો કંઠો પામ્યો અને બીજાને સિદ્ધનાથ મળ્યા.’

‘એટલે?’

‘ગઈ કાલેજ બીજે સવાર પાછો આવ્યો તેને વધામણીમાં તમારું સિદ્ધનાથવાળું ગામ મળ્યું છે.’

‘એમ?’

‘હા.’ રાજમાતાએ ગર્વથી કહ્યું.

અને પછી તે બીજા અનેક વાતો થઈ, ગામની, સીમની અને ઠાકરડાઓની. રાજમાતાએ ગામનું કલંક જલદી ધીમ નાખવાની આજ્ઞા વાંચીને સલાહ આપી. શવજની ગેરહાજરી માટે તેમણે બહુ જ દીલગીરી દર્શાવી અને જાગૃત્તાઈને દીક્ષાસે દીધો. વાતોમાં અને તૈયારીઓ કરાવવાની ધમાલમાં રાત્રિના બે પ્રહર કયાં ચાલ્યા ગયા તે ન સમજાયું. એટલામાં રાજમાતાનો મંદિર બહારની ચોકી કરતો માણસ દોડતો આવ્યો.

‘પદ્મભાષના ધરને આગ લાગી છે દોડો.’

સર્વે દોડ્યા. મંદિરના પ્રવેશ દ્વારે આવીને સર્વેએ જોયું તો સામેના યોગાનર્માં ઉભેલું પદ્મનાભનું એકલવાયું મકાન બડબડ સળગી રહ્યું હતું. મકાનનું બારણું પૂર્વ તરફનું હતું. અને બારણામાંથી જ આગ અંદર પેઠી હતી. પદ્મનાભે તે જોયું. તેણે વિચાર્યું. ‘મધ્યરાત્રિનો સમય એટલે ઉમા અને પતો ભર નિદ્રામાં હશે. કદાચ કામેશ્વર કાષ્ઠ ચિત્ર માટે કદપનાને ઝડપી લેવા માગતો હોય તો ભલે. એક અરેરાટી તેના દીક્ષમાંથી પસાર થઇ ગઇ પણ અતે તે સાવધાન થયો.

અંદર ઉંઘતાની શું દશા હશે તેની કદપના કરવાનો તો એ વખતે પૂરતો સમય નહતો. મોંઘજીભાષએ બૂમ મારી. ‘દોડજો દોડજો’ અને ગામ તરફથી એક પછી એક માણસો પ્રકાશ જોઇ ધર તરફ દોડી આવ્યા. બે માણસોએ પૂરું સળગી ગયેલું બારણું તોડી નાખી અંદર જવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ આગે બારણા ઉપર કાબૂ જમાવ્યો હતો. અંદર જવામાં સલામતી નહતી. ઉપરની બારી પણ સળગી ઉડી હતી. ક્યાંથી જવું એ પ્રશ્ન મૂંઝવી રહ્યો હતો. ત્યાં પદ્મનાભે કહ્યું.

‘જોખમ ખેડી કાઢને જવાની જરૂર નથી.’

‘અરે પણ અંદર સૂતેલાનું શું?’ ગાંઠજીભાષ અસ્વસ્થતાથી બોલ્યા.

‘એમનો પણ પ્રભુ હશે.’ પદ્મનાભે જવાબ આપ્યો.

‘હાથ જોડીને બેસનારને પ્રભુ મદદ ન કરે પદ્મભાષ!’ એક જોરદાર અવાજ આવ્યો. પદ્મનાભે તે અવાજ ઝોળખ્યો. રત્નસિંહ કંઈ ઉપાય શોધતો હતો. સામંત તેના સાથમાં ઉભો હતો.

‘સામંત! દિવાલના આ ભાગને ઓથે ધડીવાર ઉભો રહે, અને મને ઉપર જવા દે, કહી તેણે સામંતને ભીંત સરસો ઉભો રાખ્યો. અને બે ઘંટ વચ્ચેના પોલાણમાં આંગણીઓ ભરાવી તેણે સામંતની પીઠ પર થઇ તેના ખભા પર પગ મૂકી ઉત્તર તરફની છેલ્લી બારીની છેવટની સાખ પકડી. તે પણ અગ્નિની ઝાળથી કાળી પડી ગઇ હતી.

‘રત્નસિંહ! જોખમ ખેડીશ નહિ. મારે કારણે તારૂં મોત મારાથી સહન નહિ થાય.’ પદ્મનાભે બ્રમ મારી.

‘ભલે.’ કહી રત્નસિંહ બારીમાં ફર્યો. પદ્મનાભ તેને અંદર બંતો ફાટી આંખે જોઈ રહ્યો.

ધરની પાછળના ભાગમાં કોઈ બારી બારણું નહતું. એક જાળી સરખી જાળી પણ નહતી. પદ્મનાભે વિચાર કર્યો. ‘રત્નસિંહ એ બધાને લાવશે કેવી રીતે?’

‘ગાંગુ!’ એક સત્તાદશક અવાજ આવ્યો. ગાંગુએ પાછળ જોયું. રાજમાતા બોલતા હતાં.

‘કેમ માણ?’ તેમણે કહ્યું.

‘બહુ ભૂંડું થયું. બે છોકરા અને તેમની માને બહાર આવવા આગ નથી ત્યાં વળી રત્નસિંહે અંદર જવાનું જોખમ ખેડ્યું.’

‘માણ! આપણી બૂલ છે. રત્નસિંહ માર્ગ કરશે.’

‘પણ આપણી કલ્પના તો પહોંચવી જોઈએ?’

‘આફત વખતે એની બુદ્ધિ પદ્મનાભને પણ ટપી જાય છે.’

‘મને વિશ્વાસ નથી પડતો. ગાંગુ ટોળામાંથી કોઈ અંદરના જીવોને બચાવી શકશે? હું તેને હજાર ટંકાનું ધનમ આપીશ.’

‘ધનમની લાલચ નકામી છે માણ! આવે વખતે વાલમને એક પણ યુવાન નિરૂંધરી નહિ હોય. ધનમની લાલચ જ એની પાસે કામ કરાવશે એમ માનવું ખોટું છે. જુઓ પેલી નીસરણી આવી.’ કહી ગાંગુએ રાજમાતાનું ધ્યાન મકાનના પાછલા ભાગપર ગોઠવાતી નીસરણી તરફ દોર્યું.

‘શું કરશે એ લોકો?’

નીસરણીથી છાપરા પર જઈ છાપડે તોડી અંદર પડશે.’

‘અંદર તો રત્નસિંહ છે.’

‘તે અને બીજા ઉતરીને અંદરના જીવોને છાપરાપર લાવી નીસરણીથી ભોંય લાવશે.’

‘શ્રાપ્યાશ વાલમના વીરો!’ રાજમાતાથી ખેલી જવાયું.

રત્નસિંહ મેડીમાં ગયો ત્યારે કામેશ્વરની પથારી ખાલી હતી. તેણે વધતા જતા ધુમાડામાં સામી મેડીપર નજર ફેરવી પથુ કામેશ્વરને જોયો નહિ. ઝડપથી તે અંદરના ખંડમાં ગયો. અંદરનો ખંડ તદ્દન ખાલી હતો. અંદરના દાદરથી તે નીચે ઉતર્યો. ત્યારે માતા અને જે પુત્રો બહારની નીસરણીથી આગલા ભાગની મેડીમાં જવા મથતા હતાં. આગની જીભ તેમની ચોગરદમ ફરી વળવાની તૈયારી કરતી હતી. બારણું સળગાવી આગ અંદરના બારણાને લાગી હતી. જે બાબુની આગ વચ્ચેના એક ખૂણા પરના દાદરપર કામેશ્વર પતાને તેડી ઉમાનો હાથ પકડી ચઢી રહ્યો હતો, રત્નસિંહ તે જોયું. આગ સાથે કામેશ્વર બાથ બીડી રહ્યો હતો. આગલી મેડી ઉપરથી સળગી ગઈ હતી. ‘કામેશ્વર ક્યાં જઈ ચોક્કસ?’ તેણે બૂમ મારી.

‘કામ...’ પથુ બૂમને આગ ગળી ગઈ. બહારનો ઘોંઘાટ પથુ જોવા તેવો નહતો. વિચાર કરવાનો વખત નહતો. તેણે ડોટ ઝૂકી અને ઉપર ચઢતા કામેશ્વરનો હાથ પકડી નીચે ખેંચ્યો. કામેશ્વરે રત્નસિંહને ઓળખ્યો અને તે ખેંચાયો. તેના હાથમાંથી પતાને રત્નસિંહે લઈ લીધો, અને ઉમાનો હાથ પકડી આવ્યો હતો તે બારણા તરફ પાછો વળ્યો. આગનું જોર ત્યાં જમી ગયું હતું. રત્નસિંહ મૂંઝાયો. ‘શી રીતે પાર થયું?’

‘કામ! મારી પાછળ આવ,’ કહી તેણે ઉમાને ખેંચી. ઉમા ખેંચાઈ ફેડકો મારી તેણે અગ્નિની જ્વાળાને જીલાવી પથુ ઉમાના સાળુને આગે ઝડપી લીધો. પાછળ કામેશ્વર હતો તેણે આ જોયું અને ઝડપથી તેણે લાગેલી આંચને ઓલવી દેવા સાળુને પકડ્યો. સાળુ અડધો બળી ગયો હતો અને ગભરાએલી ઉમા બેભાન બની ઓરડામાં ઢળી પડી. રત્નસિંહની આંસુ વધી.

‘કામ! તું પતાને ઉપાડી લે હું બાને ઉપાડી લઉં છું.’

‘રત્નસિંહ! તમારો ઉપકાર ક્યારે વાળીશ?’ ઉર્મિલ કામેશ્વરે કહ્યું.

‘આ અવસર ઉપકાર વાળવાનો છે કે કામ કરવાનો?’ કહી રત્નસિંહે લાલ આંખ કરી. કામેશ્વર ચૂપ થઈ ગયો.

બેભાન ઉમાને ઉપાડી રત્નસિંહ અંદરની સીડી ઉપર ગયો, ત્યાં તેણે ઉપરથી છાપડું તૂટતું જોયું. ‘આગ પહોંચી મધ કે શું?’ તેને શંકા થઈ, તેણે ઉંચે જોયું. ઉપર કેટલાક માણસો છાપડું તોડતા હતા. આગ અંદરના ખંડના બારણા સુધી આવી પહોંચી હતી. હવે એકજ માર્ગ હતો. છાપરા પર જઈ નાસી છૂટવાનો. તેણે જૂન મારી દોરડું મંજાવ્યું. પોતાની બેટ છોડી તેની ઝોળી બનાવી. ઉમાને તેમાં સુવાડી દોરડું ખેંચાવી લીધું.

‘કામ અને પતાને ઉપર ચઢાવી દો.’ ઉપરથી અવાજ આવ્યો.

‘પ્રથમ ઝોળી નીચે પહોંચાડી દો. બેભાન શરીરને ખુલ્લી અને કંડી હવામાં મોકલો.’ રત્નસિંહે અંદરથી જવાબ આપ્યો અને પેલા લોકોએ દોરડું સડસડાટ ભોંય તરફ ઉતરતું કરી દીધું. થોડી ક્ષણોમાં નીચેના લોકોએ ઉમાને ઝોળીમાંથી ઉપાડી બાનમાં લાવવા ખુલા મેદાનમાં સુવાડી દીધી. ઝોળી ફરીથી મેડીપર ઉતારવામાં આવી. રત્નસિંહે તેમાં કામેશ્વરને બેસવા સૂચના કરી. કામેશ્વરે પ્રથમ જવા ના પાડી.

‘વિચાર ન કર કામ! આગ ઝડપી રહી છે, બીજો વિચાર છોડી દે.’

‘તમને મૂકી હું નહિ જાઉં’, રત્નસિંહ!

‘મારી ચિન્તા મૂકી દે, અને આ પતા સાથે ઝોળીમાં બેસી જા.’

‘પતાને લઈ તમે જાઓ. હું પછી આવું છું.’

‘કામ! આ ચિત્રો દોરવા જેટલું સહેલું કામ નથી. આગ સાથેનો બેલ છે.’

કામેશ્વરને માડું લાગ્યું. ‘તમે પ્રથમ જાઓ, હું પછી આવીશ.’

‘હઠીયો!’ કહી રત્નસિંહે નિરાશાથી વધતી જતી આગ તરફ જોયું.

‘કામ! ઝોળીમાં પતાને સુવાડી દે અને તું દોરડું પકડી લે. હું ખીટી ફેરીને ઉપરનો આડો દોર પકડી લઉં છું.’ કામેશ્વરે દોર પકડ્યાની શક્યતા જોઈ. તેણે પતાને ઝોળીમાં સુવાડ્યો અને લટકતું દોરડું

પકડી લીધું. ધૂમાડાના ગોટા એટલા બધા વધી ગયા હતા કે ઉપરના માણસો મેદીમાં કંઈ જોઈ શકતા નહતા. દોરડું સ્થિર થયું એટલે અનુમાનથી તેમણે તે જોયું. આમ પતા અને કામને ઉપાડી લઈ ફરીથી દોરડું નાખે છે ત્યાં બાજુમાંથી રત્નસિંહ છાપરા પર ફૂદી આવ્યો.

‘ઝડપથી ઉતરી જાઓ, આગ આપણા પગ નીચે આવી પહોંચી છે.’ રત્નસિંહે કહ્યું.

ઉપરથી કામેશ્વર અને પતાને પ્રથમ ઉતારી દેવામાં આવ્યા. બાકીના સાત માણસો એક પછી એક લંગારની જેમ ઝડપથી નીચે ઉતરી ગયા ત્યાં તો છાપરા ઉપર આગનો ભડકો એકાએક દેખાયો. પદ્મનાભના ભરમીભૂત થતા મકાનનો બાકી રહેલો પાછલો ભાગ સળગી ઉઠ્યો. જોતજોતામાં ચાર દિવાલો વચ્ચેનો સર્વ કાટમાળ સળગાવી દહને અગ્નિદેવ તાત્રવણી પછેડી ઓઢી ચૂતા. સર્વેએ ઉમા અને કામેશ્વરની ખબર પૂછી. રત્નસિંહને શાઆશી દીધી અને અગ્નિ ચૂકનારાઓને શાખ્યા.

ધીમે ધીમે લોકો વેરાઈ ગયા. રાજમાતાને નીકળવાનો વખત યથા ચૂક્યો હતો. તેમણે પદ્મનાભને પાસે બોલાવી આશ્વાસન દીધું. ભાનમાં આવેલી ઉમાની પાસે જઈ આશીષ દીધી અને કામેશ્વરના ધબકતા હૈયાને ધીરજ આપી.

રાજમાતા સાથે સીધા કે આડકતરા સંબંધમાં આવ્યા હતા તે બધાએ તેમને વિદાય દેવા હાજર હતા. રાજમાતાએ પદ્મનાભના મોઢાપર ચિંતાનું એક ચિહ્ન ન જોયું. સર્વેએ રાજમાતાનું કુશળ ધૃવ્યું.

પોઠીઆમાં ચાલી નીકળ્યા. ઘોડેસવારો, મ્યાના ઉંચકનારાઓની રાહ જોતા ઉભા હતા. મ્યાના ઉપાડનારા તૈયાર હતા. રાણીના તેમના નાના પુત્ર સાથે મ્યાનામાં ખેસી ગયાં હતાં. રાજમાતાએ ટોળામાંથી વિદાય લીધી અને મ્યાના પાસે આવ્યા. ત્યાં તેમણે કુકા મહેતા અને ગાંગજીને બોલાવ્યા, અને ગયા.

‘જુઓ મહેતા ! મેં તમને બન્નેને પીઠ ધારીને બોલાવ્યા છે.’
પેલા બોલ્યા નહિ.

‘પશ્ચાત્ત આગ પડશે ધારી તેમને બોલાવ્યા નથી.’ તેમણે
બોલવું ચાલુ રાખ્યું. ‘જતાં જતાં મારી એક ઇચ્છા છે કે મારી નજરે
જેએક સળગતું ઘર પશ્ચાત્તને માટે ફરીથી મારે ખર્ચે તૈયાર થાય
તે માટે હું મારો આ સોનાનો હાર તમને આપું છું. તે વેચશે તો
તેના હજાર ટંકા સહેજે આવશે.’ સાંભળીને બન્ને જથ્થા સ્થિર થઈ ગયા.

‘માતા ! એ અમારંથી ન લેવાય. પશ્ચાત્તનું ઘર વાલ્મીકી તૈયાર
કરી આપશે. તમારો હાર અમને ન ખર્ચે.’ કુકા મહેતા બોલ્યા.

‘મારી આટલી ઇચ્છા પૂરી કરો. તે આપ દીકરાનો મારા ઉપર
ઝાલુબાર છે.’

‘તમારા કરતાં મામ પર વિશેષ છે માતા !’ ગાંધીબાઈએ કહ્યું.

‘અમે તેમ પછી તમારે આ હાર લેવો જ પડશે.’ કહી કુકા
મહેતાના હાથમાં તેમણે એ ચળકતો હાર મૂકી દીધો.

‘હવે આનો ઉપાડો.’ રાજમાતાએ ઉપાડનારાઓને હુકમ કર્યો.

આખા ગામની ભાવબીની વિદાય લેતાં રાજમાતા નજરે
બહાર ગયાં.

બીજા દિવસથી બળી ગયેલા મકાન જોડે નવા પાયા બોદાવડ
માંડ્યા. રાજમાતાના ખર્ચે નવું મકાન તૈયાર થવા માંડ્યું હતું.

પ્રકરણ ૨૫ મું

શિક્ષા

(સોરઠો)

હગલખાળને હંડ દેવાનું વિધિ સર્જતી;

પાપ ભરેલ મખંચ, આખર ખુલ્લા થઈ જતા.

‘રત્નસિંહ ! પેલો કેશવ તમને યાદ કરે છે.’ પદ્મનાભનું બળતું
ધર ઓલવી વિખરાતાં માણસો સાથે ચાલતો રત્નસિંહ
અવાજ સાંભળી અટક્યો.

‘કોણ એ ?’ તેણે પૂછ્યું.

‘હું’ કહી ચૌદેક વર્ષના બાળક સામે આવી ઉભો રહ્યો.

‘બાવાજી ! તમે ક્યાંથી ?’ આશ્ચર્ય પામતાં રત્નસિંહે પૂછ્યું.

‘એ બધી વાત પછી.’ કાનમાં કહેતો હોય એમ તે બોલ્યો.
પેલો કેશવ તમને આબાવાડિયામાં બોલાવે છે. મોડા પડશે તો
અલકા લૂંટાશે.’

‘અલકા કોણ ?’

‘કુબેરની નગરી !’ કહી બાવાજી હસી પડ્યા.

‘અલ્યા ભગા ! ન્યારે ને ત્યારે તું આમજ બોલવાનો. જરા
સમજ પડે તેમ કહે. કેશવ કોણ અને અલકા કોણ ?’

‘હથિયાર સજી તમે મારી સાથે ચાલો. ત્યાં તમને હું આ ધર
સળગાવવાનો દોરીસંચાર કરનાર કેશવ બતાવીશ.’ રત્નસિંહ બાવા-
જીને લકષ ઝડપથી ચાલ્યો. સામંતને ત્યાં જઈ હથિયાર બાંધી સજ્જ
થઈ બહાર નીકળ્યો ત્યાં આંગણામાં રાજબાને બાવાજી સાથે વાત
કરતી સાંભળી.

‘તે દિવસે ક્યાં ચાલ્યા ગયા હતા ?’

‘સિદ્ધનાથ મહાદેવે બોલાવી લીધો હતો બહેન !’ કહી બાવાજી
હસી પડ્યા.

‘કેમ ?’

‘હાટકેશ્વરની ખાલી જગાએ મને બેસાડવાનો હતો માટે.’ રાજ્યા ન સમજી. રત્નસિંહે કહ્યું.

‘એની વાતો ન સમજાય, એ તો સમર્થ યોગી છે રાજ્યા!’ કહી રત્નસિંહે તેને સાથે લીધો.

‘આમ ક્યા અત્યારે ભાગી રાતે?’ રાજ્યાએ પ્રશ્ન્યું.

‘આ બાવો લખ જય ત્યાં.’ રત્નસિંહે કહ્યું.

‘ક્યા લખ જય છે એ?’

‘લૂંટાતી અલકાને બચાવવા.’ કહી બાવાજીએ ચાલવાની ઝડપ વધારી. રાજ્યા વિમાસી રહી.

‘આમ રાતોરાત એકલા ધમાલ કરનારનું માથું ઠેકાણે હશે?’ વિચાર કરી લીધો હોય તેમ એકાએક ધરમાં જઈ જીવનસંજિની કટારને વસ્ત્રોમાં છૂપાવી તેણે રત્નસિંહનો માર્ગ લીધો. આગળ જતાં રત્નસિંહ બાવાજીને પૂછી રહ્યો હતો.

‘હવે માંડીને વાત કહો. શું છે તે.’

‘રંભાને ઉઠાવવામાં મદદ કરનાર કેશવ આજે પાછો ગામમાં આવ્યો છે.’

‘તેને તો ગામ બહાર કાઢી મૂક્યો હતો.’

‘હા, પણ રાતોરાત છાનામાના આવતાં તેને કોણ શોધે?’

‘કોણ કોણ આવી રીતે આવ્યા?’

‘હું અને કેશવ બે.’

‘શા માટે?’

‘પગનાબનું ધર સળગાવવા અને...’ વાક્ય પૂરું કરે ત્યાં રત્નસિંહે પ્રશ્ન્યું.

‘ધર કોણે તમે સળગાવ્યું?’

‘ના, અમારા બેમાંથી કોઈએ નહિ.’

‘ત્યારે?’

‘ઠાકરડાઓએ.’

'તમારી પેરધીથી ?'
 'મારી નહિ કેશવની.'
 'તમે તેમાં સાથ નથી આપ્યો ?'
 'ના, પશુ જાણ્યો હોતો.'
 'તમે તે મિત્ર છો કે શત્રુ ?'
 'વિધિનું વિધાન.'
 'એટલે ?'
 'જે બનવાનું છે તે ન બને એવું બનતું નથી.'
 'ત્યારે તો કેશવને શીખવનાર તમે જ લાગો છો.'
 'હું શી રીતે શીખવું ? હું તો નિમિત્ત માત્ર છું.'
 'તમને સળગાવી દેવા જોઈએ.'
 'વિધિનું એ વિધાન સફળ થવાની હજી વાર છે. પહેલાં તો હું
 મહાપતિ થવાનો.'
 'છોકરા ! તું દગાખોર નીકળ્યો.'
 'માટે જ કોઈ અલકાને ભગાડી જાય તે પહેલાં તમને કહેવા
 આવ્યો છું.'
 'અલકા કોણ છે ?'
 'કેશવની એક વખતની પ્રિયતમા.'
 'તેનું શું ?'
 'અલકાની નામરજી હોવા છતાં કેશવ આજે તેને ઉઠાવી બનાર છે.'
 'તમે શાથી જાણ્યું ?'
 'હું અલકાને કેશવનો સંદેશો કહી તેને આંખાવાડિયા તરફ રવાના
 કરી તમને મળ્યો છું.'
 'મજબ્ય કર્યો તે બાવલા ! કેટલી વાર થઈ ?'
 'તમે જાણો છો એટલી !' ઠંડા પેટે બાવાજી બોલ્યા.
 રતનસિંહે વેગ વધાર્યો. પાછળ આવતી રાજબાએ પશુ તેનું
 અનુકરણ કર્યું.

‘કેટલા માણસો છે?’

‘કેશવ એકલો.’

થોડીવારે તેઓ આબાવાડીઆમાં આવી પહોંચ્યા. જ્ઞાન્ત રાત્રિમાં આબાની એક ડાળપર બેસી પદ્મનાભના સળગતા ધર તરફ દષ્ટિ રાખી કેશવ બેઠો હતો. સામેજ અલકા ઉભી હતી. ત્રણે આવનારા સંવાદ સાંભળી રહ્યાં.

‘તો અલકા તારે નથીજ આવવું?’

‘શા માટે?’

‘આપેલો કાલ નથી પાળવો?’

‘તે કાલ મેં કેશવને આપ્યો છે તને નહિ.’

‘હું કેશવ છું.’

‘હું નથી માનતી.’

‘કેમ?’

‘મારો કેશવ સ્વયં જોટલો તેજસ્વી હતો. તું નિશ્ચયર છે. મારો કેશવ સાફ દીલનો અને પ્રામાણિક હતો. તું કપટી અને વિશ્વાસઘાતી છે. મારો કેશવ મારા પ્રેમનો અધિકારી હતો. તું નાલાયક છે.’

‘અલકા! ગઈ ગુજરી જુદી જ. તારે માટેનો પ્રેમ મારા હૈયામાં કાયમ છે.’

‘માટેજ રંભાને ઠાકરડાઓ મારફત ઉપડાવી. પદ્મનાભને છેલ્લે દીધો. વતનને દુઃખી કરવાનો પેંતરો રચ્યો અને ગામની હદ છોડી જવાની શિક્ષાને પાત્ર થયો.’

‘રંભા ગઈ તેની મને શીકર નથી. અલકા મારે માટે છે. તું હોષશ્ચ તો વતનની બહાર પછુ હું સ્વર્ગ સર્જાવીશ.’

‘હું તારી સાથે? કેશવ! કોઈ ગુલામડી ખરીદી લાવ કે તારાં ગોલાપા કરે. મેં પછુ વાલમનું પાણી પીધું છે. મારે તારું સ્વર્ગ નથી બનવું.’

‘તો મારી બોલાવી અહીં કેમ આવી?’

‘તને શીટકારવા.’

‘મેં શું કયું’ છે ?

‘તેં મારો પ્રેમ જોયો છે. જ્ઞાતિનો પ્રેમ જોયો છે. વતનનો પ્રેમ જોયો છે. અને જૂત થઇ જગતમાં ભટકે છે. તું સાચો કેશવ નથી.’

‘જે તું નહિ આવે તો હું તને ઉઠાવી જઇશ.’ કહી કેશવ નીચે ફેંદી પડ્યો.

‘તો હું તને અહીંજ ખતમ કરી દઇશ.’ કહી અલકાએ કેડમાં છૂપાવેલી કટાર ઉઠાળી. રત્નસિંહ પણ અલકાની હિંમત જોઇ ચમક્યો. રાજ્યા હર્ષ પામી.

‘અલકા ! ફરી એક વખત કહું છું કે મારો સ્વીકાર કર. મારો પ્રેમ સ્વીકાર, અને સ્વર્ગીય સુખની અધિકારી બની મને તે સુખ આપ.’

‘મારે તારું સ્વર્ગ નથી જોઇતું. મને સ્વર્ગ અપાવનાર તું કોણ ?’

‘હું કેશવ, જેયું નહિ પચનાશનું પેલું ઘર સળગી ઉઠ્યું તેમ તારો સંસાર સળગાવી ન મૂકવો હોય તો મારી સાથે ચાલી નીકળ.’

‘નહિંતર શું કરીશ ?’

‘જે,’ કહી કેશવે એકાએક તેને બાથમાં લીધી અને કટારવાળો હાથ નીચો નમે ત્યાં એક હાથે અલકાને દાબી બીજા હાથે કટાર ખૂંચવી લીધી.

‘અલકા ! જેવું છે હું શું કરીશ તે ?’

‘ખબરદાર,’ કહી રત્નસિંહ ફેંદી પડ્યો. વાઘજીથી રાજ્યા તેને પડખેજ હતી.

‘કોનું મોત બમે છે ?’ કહી કેશવે અલકાની કટાર ખૂંચવી લઇ તેને અળગી કરી.

‘તારું.’ કેશવ ! તું મોતનો અધિકારી હતો ત્યારે તને હૃદયારની શિક્ષા કરેલી. આજે સાચો ન્યાય આપવા વારો આવ્યો.

‘કોણ, રત્નસિંહ ?’

‘હા.’

‘અહીં કોણુ લાબું?’

‘તારું મોત.’

‘મારા કામમાં શા માટે ડખલ કરે છે? તું તારા માર્ગે જા.’
કંટાળો દર્શાવતાં કેશવે કહ્યું.

‘મારો માર્ગ મને અહીં ખેંચી લાગ્યો અને તારો માર્ગ અહીં ખંધ થઈ ગયો.’ આ વાતચીત દરમ્યાન રાજાએ અલકાને પોતાના પડખામાં લઈ લીધી હતી. રત્નસિંહને હજી ખબર ન હતી કે રાજા સાથે છે.

‘અને પેલું કોણુ છે?’ રાજા તરફ જોઈ કેશવે પ્રશ્ન્યું.

‘તારો શાગ્રીહ’ બાવાજી વિશે વાત કરતાં રત્નસિંહે કહ્યું.

‘સામંતની બહેન રાજા’ રાજાએ ગવંથી કહ્યું. રત્નસિંહે પાછળ જોયું.

‘તું કેમ આવી રાજા?’

‘અલકાને જતી અટકાવવા.’

‘મને કોણુ, એ પાપી લઈ જત?’ કહી અલકાએ કેશવને શીટકારી દીધો. બીજાઓના દેખતાં અલકાએ પોતાનું અપમાન કયું તે કેશવને ખૂંચ્યું. હથીઆરમાં ફક્ત કટાર હતી. તે ઉચકી તેણે રાજા અલકાને લઈ ઉભી હતી તે તરફ ધસારો કર્યો.

‘હું પાપી?’ કહી તેણે ઉછાળેલી કટાર અલકા ઉપર વીંઝી. ચાલાક થોડો રત્નસિંહ પાછળજ આવી ઉભો હતો, તેણે પાછળથી વીંઝાએલી કટારવાળા હાથને પકડીને ખેંચ્યો. અને કેશવની પીઠપર જોરથી પગની લાત મારી. કેશવ ચત્તો પડ્યો. ત્યારે રત્નસિંહે જોયું કે કેશવની વીંઝાએલી કટારનો ભોગ બનવા અલકાની આગળ બાવાજી આવી ઉભા હતા.

‘નિમકહરામ ફૂતા!’ કહી રત્નસિંહે પડેલા કેશવને બીજી લાત મારી. નિરુપાલે પડેલા કેશવ અલકાને અને રત્નસિંહને અપશબ્દોથી નવાજતો ઉભો થવા મથવા લાગ્યો.

‘એને તો પૂરોજ કરી દો.’ રાજ્યાએ કહ્યું.

‘મને? મને કાણુ પૂરો કરે એમ છે? મને પૂરો કરશે એના ખીજા દિવસે વાલમ તમારું નહિ હોય, ધરેધર અને મહોદલે મહોદલે ભયાનક ભૂત રખડતાં થઈ જશે. ઠાકરડાઓની તરવારો કાળી નાગણુ જેવી છે.’ કહી તે ઉભો થયો. અને કોધમાં અલકા તરફ ધસ્યો. રત્નસિંહે તેને પીઠ તરફથી આથ ભીડી આગળ વધતો રોક્યો.

‘કેશવ! બ્રાહ્મણનો ધાત ન થાય માટે જતો કડું છું.’

‘એને કાણે બ્રાહ્મણુ કહ્યો? વહાલાં, વતન અને માતિને બેવડા નીવડનાર બ્રાહ્મણુ ન હોય.’ અલકાએ કહ્યું. અને ઉભેયું.

‘લાવો એ તલવાર મારી પાસે, તમને બ્રહ્મહત્યાની ખીક હોય તો.’

‘તેનું નિમિત્ત આવી રહ્યું છે. રત્નસિંહ! તમારે હાથે તેને ઠાર કરવો પડશે.’ આવાજ બોલ્યા.

‘બ્રહ્મહત્યા હું લઉં?’ વિમાસતાં રત્નસિંહ બોલ્યો. આથ દીલી લાગતાં કેશવે આંચકા માર્યો. રત્નસિંહની આથ છૂટી ગઈ. કેશવે કટારનો ધાવ રત્નસિંહ ઉપર દેવા હાથ ઉંચક્યો. અસાવધ રત્નસિંહ તલવાર ખેંચી બચાવ કરે તે પહેલાં કટાર ભોંકાઈ જાય તેમ હતી. છતાં રત્નસિંહે તલવાર ખેંચી ધાવ કરે તે પહેલાં કેશવે કટાર હુલાવી.

‘હત્યારા’ કહી અલકા રાજ્યાને રોકી વચ્ચે ફેદી પડી. તેણે કેશવના કટારવાળા હાથને સધળા જોરથી ધક્કો મારી રત્નસિંહ ઉપર આવતો વાર્યો. ત્યારે કેશવ ઉપર એક સામટા બે આબુથી ધા થયા. રત્નસિંહની તલવાર કેશવ ઉપર જનોઈ વાટે ફરી વળી અને રાજ્યાની કટાર તેની પીઠ સોંસરવી ઉતરી ગઈ.

‘જાબાજી!’ આવાજ બોલ્યા, અમોલ અલકાના દીલમાં રત્નસિંહને બચાબાનો દર્પ સમાતો નહતો.

‘પાપી!’ રાજ્યા બોલી

‘નરાધમ!’ રત્નસિંહ બોલ્યો.

‘પ્રભુએ આને શા માટે જન્મ આપ્યો હશે?’ અલકા બોલી.

‘તારો પ્રિયતમ બનવા.’ બાવાજી બોલ્યા.

‘જીલ્લો મેઢામાં રાખ, બાવા! વાલ્મીકી દગલખાજ નીવડયા પછી એ મારાં પગરખાં પકડવાનો પણ અધિકારી નહતો.’ તેણે કહ્યું.

‘ગામતું એક પાપ ગયું’ રાજ્યા બોલી.

‘પણ હવે શું?’ સ્ત્રીની શું વ્યવસ્થા કરવી તે વિચારતાં રત્નસિંહે કહ્યું.

‘કાંઈ નહિ, તમે ધરે ચાલો. હું એ પણ કરી દઉં.’

બાવાજી બોલ્યા.

‘એટલે?’

‘જેમ અલકાને બોલાવી લાગ્યો, તેમ બોલાવી લાગ્યો. તેમ મુકદ્દાને ઉપાડનારાઓને પણ બોલાવી લાવું.’

‘કાણુ છે?’ રત્નસિંહે પૂછ્યું.

‘તેના શાગીર્દી.’

‘કાણુ કાણુ?’

‘શિવચરણ અને બીજા બે.’

‘શું વાલ્મીકીમાં ફૂટ છે?’

‘તે વિના તેમને આશ્રય મળ્યો હશે?’

રત્નસિંહ અવાક બન્યો. બાવાજી માર્ગે પડ્યા.

‘આ બાવા તને બોલાવી લાગ્યો હતો. અલકા?’ રાજ્યાએ પૂછ્યું.

‘હા, તેણે આવી મને કહ્યું. અને સુગમતું ધર જોવાનું છોડી આને શીખ દેવા અહીં આવી.’ અલકાએ કહ્યું,

‘ચાલો.’ રત્નસિંહે કહ્યું અને ત્રણે જણાં ધર તરફના માર્ગે વળ્યાં.

સવારે આંખા વાડયામાં કેશવની લાસ નહતી.

અકરણુ ૨૬ સુ'

બહેનનો ભાઈ!

(સોમકો)

તુજ સુખ કાજે બહેન સહીયું દુઃખના હુંગરા;
(પણ) તુજ નિશાસે બહેન, હૈયાં હામ હીણાં બને.

કોણ છે એ નદી કાંઠે ? ભોગ તો નથી થવું ને ? આવાહના
ધોધમાર વરસતા વરસાદમાં સંખ્યા ટાણે કોઈ આં રૂપેણ
નદીના પટ તરવાની તૈયારી કરતી હતી. તેને છેડેથી પડકારતાં
રત્નસિંહે કહ્યું.

છેલ્લા પાંચ દિવસથી વરસાદે ઉધાડ આપ્યો. ન હતો. અને
તેટલા જ દિવસોથી નદીમાં આવતું પૂર ઓછું થયું ન હતું. બરછી-
બોળ પાણી નાનાં મોટાં વમળો ઉત્પન્ન કરતું અને શીણના શીસોટા
સાથે નાનાં ઝાડવાને તાણી જતું ધોધમાર વહી રહ્યું હતું. વરસાદે
પણ એટલું બળ દાખવવા માડ્યું હતું કે એવે ટાણે કોઈ ધર બહાર
નીકળી ન શકે. તેવે વખતે એ બાપ કોણ હશે અને શા માટે
રૂપેણનો ભોગ થવા ધરછતી હશે ?

રત્નસિંહનો અવાજ સંભળી પેલી બાપ થંભી ગઈ, રત્નસિંહ
ઝડપથી તેની પાસે જઈ પહોંચ્યો.

‘કોણ છે ? ક્યાં જવું છે ?’ તેણે પ્રશ્ન્યું.

‘ભાઈ ! દુઃખના માર્યા આ કવેળાએ નીકળવું પડ્યું છે. મારી
પાસે લૂંટવા જેવું કાંઈ નથી. અને મારે રસ્તે જવા દો.’ બેટમાં
તલવાર અને ખભે ડાંગ બરાવેલા રાજપૂતને તે બાપએ લૂંટારો ધાર્યો.

‘ક્યાં જવું છે ? આ બરછીબોળ પાણીમાં ઝંપલાવી મોતને રસ્તે
જવું છે ?’

બાપ ન બોલી. તેની આંખમાંથી ડળક ડળક આંસુ નીકળી પડ્યાં.
રત્નસિંહ આભો બન્યો. તેણે વિચાર્યું. ‘કાં તો આ બાપ દુઃખથી ડર
છે કાં તો દુઃખથી રડે છે.’

‘ગભરાઇશ નહિ બહેન ! મને તારો બાપ માનજો. હું લૂંટારો નથી. તને શું દુઃખ છે કે આ પડતી સાંજે તું નદી ઉતરવાને તૈયાર થઇ છે !’ રત્નસિંહે તેને ધીરજ આપતાં પ્રશ્ન્યું.

‘આબ માથે તૂટી પડ્યું છે બાપલા ! તમારું નામ શું ?’ બાપએ રડતે સાહે પ્રશ્ન્યું.

‘રત્નસિંહ.’

‘રત્નસિંહબાપ ! માનો જણો બાપ મોતની પથારીએ સૂતો છે. આજ સમાચાર મળ્યે ચાર દિવસ થયા. વરસાદે ઉધાડ ન આપ્યો અને ક્યારે આપશે તે નક્કી નથી એટલે ધીરજ ન રહે. આથી અત્યારે જાઉં છું.’ બાપએ વિગત કહી.

‘તમારા બાપની માદગી એટલી ગંભીર છે કે ગયા વિના ન ચાલે ?’

‘અરે બાપ ! શું વાત કરે ? માઆપ બહેને નાનાં મૂકી મરી પરવાર્યાં હતાં. હું મોટી અને એ નાનો. મનૂરી કરી, મહેનત કરી આપ કમાઇતો રોટલો ખવડાવી બાપને મોટો કર્યો. હાથે ઉછેર્યો, હાથે રમાડ્યો, જમાડ્યો અને પરણાવ્યો. તેનું કોઇ દિવસ માથું દુઃખે તો પશુ મારો જીવ કળીએ કળીએ કપાઇ જાય, અને એક સામટાં અનેક આસડ કરવા બેસી જાઉં. એ બાપ બેબે માસથી માંદો છે ત્યારે મને હમણાં બપ્પર પડે છે. સાંભળ્યું છે કે મંદવાડ વધારે છે.’

‘માંદો હતો તો પછી તેણે તમને સમાચાર કેમ ન કહાવ્યા ?’

‘એજ નથી સમજતું બાપ ! મળેલા સમાચાર પશુ એણે કહાવ્યા નથી. વાત પાછળ વાત નીકળતાં એના મામના માણસ પાસેથી જાણી લીધું.’

‘કેંક માઠું લાગ્યું હશે.’ રત્નસિંહે બેપરવાઇથી જવાબ આપ્યો, નદીનાં પાણી તરવાની એ કોઇ ત્રેવડ કરી રહ્યો હતો.

‘ભાઈને બેન પર ખોડું લાગે તો હળહળતો કળિયુગ ને ? એના જીવતાં એ એમ કરે તેવો નથી.’ ભાઈ પર વિશ્વાસ મૂકતાં બેને કહ્યું.

‘તો પછી બીજું શું હોઈ શકે ?’

‘કારણ હું સમજું છું કે ભાઈએ જાણ્યું કે બહેન ભાઈનું દુઃખ જાણી પોતા કરતાં પણ વધુ દુઃખી થશે તો પછી એ વાત ન જાણે તો સારું.’

‘એમ પણ હોય. કેટલે દૂર છે એ ગામ ?’

‘આ પેલા સિદ્ધનાથ મહાદેવ છે ને એ ગામ.’ બાઈએ હાથ લાંબો કરી ગામની દિશા બતાવી.

‘આ પાણી એકલે હાથે તરી શકશો ?’ રત્નસિંહે પરીક્ષા કરવાના વિચારે કહ્યું.

‘એ તો જેવી પરમેશ્વરની મહેરબાની.’ પ્રભુ પર શ્રદ્ધા રાખતાં બાઈએ કહ્યું.

‘બહેન ! આ ભાઈનો દેહ શા અપમાં આવશે ?’

‘કેમ ?’

‘તમને એકલાં તરવા દઉં એ મારા જીવતાં બને ખરું ?’

‘તો ભાઈ ! આ ઉંડા પાણીમાં આપણે બન્ને ડૂબીશું.’

‘નહિ ડૂબીએ બહેન ! શ્રદ્ધા રાખો.’ કહી રત્નસિંહે હથીઆર ઝાડીમાં સંતાડ્યાં. વધારાનાં વસ્ત્રો દૂર કર્યાં. ધોતીઆનો કચ્છ માર્યો અને ધીમે ધીમે પાણીમાં ઉતરવા માંડ્યું. સાથે પેલી બાઈને લીધી. તરવા માંડતાં જ તેણે બાઈને હાથ આપ્યો અને બીજા હાથના જોરે તે વમજોની આંટીધૂંટી અને પાણીનું પ્રબળ વહેણ વટાવી સામે કિનારે સહેલાઈથી પહોંચી ગયો, પાણી બહાર નીકળી તેણે પ્રજ્યું.

‘મૂકી જાઉં છેક સુધી ?’

‘ના ભાઈ ! તમારો પાડ શી રીતે વીસરીશ ? પ્રભુ તમને સુખી રાખે.’

‘બહેન ! હું તમારો ધર્મનો ભાઈ થઈ ચૂક્યો છું. મારે બેન નથી, જીંદગીમાં બહેનના હેતનો લઢાવો લેવાનું મન પ્રભુએ સાચવ્યું.

૧૮૮ . વાલમનો વીર રત્નસિંહ અને નાગરોની હિઝરત

‘નથી, અને આ પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે બહેન ! આ બાઇ તને ખાલી
‘હાથે મળ્યો.’ અફસોસ કરતાં રત્નસિંહે કહ્યું.

‘આપ્યું મૂક્યું’ કેનું ખેતી રહે છે બાઇ ? તમારા દીલની લાગણી
છે તો મને તે સો તોલા સોનું મળ્યા બરાબર છે.’

‘ના, બહેન ! એમ ન ચાલે.’

‘તો ?’

‘બાઇનો મંદવાડ જોઇ તે સાંજે થાય ત્યારે આવો બધાં આ
‘બાઇને ત્યાં વાલમમાં.’

‘તમે વાલમના છો ?’

‘હા બહેન ! અત્યારે તો વાલમને મેં માફ ગણ્યું છે.’

‘વાલમમાં ક્યાં રહો છો ?’ બાઇએ પૂછ્યું.

રસ્તામાં રઝળતાં બાળકોને પૂછજો કે રત્નસિંહ ક્યાં રહે છે.
અને એ નાનાં બાળકોં તમને મારે ઘરે લાવી ઉભાં કરી દેશે. બાઇના
‘ધરતું’ કપડું લીધા વિના ઘેર પાછાં જશો નહિ અને જાઓ તો
તમને.....’

‘બાઇ ! એક રસ્તે જતી બાઇનો બાઇ થઇ તે તમે કેટલું હેત
દેખાડો છો ? હું જરૂર વળતાં વાલમ ઉપર થઇને જઇશ. કદાચ આ
વખતે ન આવું તો પણ તમારી પાસેથી કાપડું લેવા તો કોઇ પણ
વખતે આવીશ. પછી છે કે ?’ બાઇએ કહ્યું ‘બસ ત્યારે બહેન હવે
ઝડપ કરો. વરસાદ વધવાના ચિહ્ન નજરે દેખાય છે. માટે જાઓ અને
હું પણ, નદીનું પાણી વધીને ફેલાઇ જાય તે પહેલાં ચાલ્યો જઉં.’
કહી રત્નસિંહે બહેનને વિદાય દીધી. અને પોતે નદીમાં અંપલાવ્યું.
સામે કાંઠે સામંત આવી ઉભો રહ્યો. રત્નસિંહને તેણે તરતો આવતો
જોયો, નદીનું પૂર જોયું અને તેને બીક પેઠી.

‘રત્નસિંહ લથડશે તો ? એકાદ બમરીમાં સપડાઇ જશે તો ?’

તેણે બ્રમ મારી.

‘રત્નસિંહ ! સાવધ બનો.’

રત્નસિંહે માથું ઉંચકી ચારે બાજુ જોયું. શું કાંઈ પાણીમાં તેની સાથે દંભ બચાવવા મડ્યું હતું કે કાંઈ ઝેરી સાપ સામે પૂરે ફાડ્યો આવતો હતો ?

એક વમળ થયું અને રત્નસિંહ તેમાં સપડાયો. તેનાથી જોળ જોળ ચક્કર ફરી જવાયું, તેની ઉમ્મત ગરદન પર પાણી ફરી વળ્યું. વમળમાં વર્તુળ થયું અને રત્નસિંહ દેખાતો બંધ થયો. કાંઈ ઉમેલાં સામંતના હોંશકોસ ઉડી ગયા. તેનાથી ચીસ પડાઈ મધ. રત્નસિંહ નદીના પાણીની સપાટી પરથી એક ક્ષણ પહેલાંજ લુપ્ત થઈ ગયો હતો. વમળમાં સપડાએલો માનવી બચે ખરો ? વમળના વર્તુળથી વામ દોઢ વામ દૂર સામંતે એક હાથ ઝડપથી બહાર આવતો જોયો. તેને કેંક આશ્વા બંધાઈ. ખીજીજ ક્ષણે છંછેડાએલો નાગ જોટલા જોરથી ક્ષણ ઉછાળે તેટલા જોરથી રત્નસિંહનું માથું બહાર ઉછળ્યું. સામંતની ચિંતા મધ. રત્નસિંહ જીવતો પાણીની સપાટી પર આવ્યો હતો. સામંતની 'સાવધાન'ની બૂમે તેને અસાવધ બનાવ્યો હતો અને પરિણામે તેને વમળમાં મુંઝાવું પડ્યું હતું.

પાણી બહાર નીકળી તેણે પોતાનાં બીનાં વસ્ત્રો ઉતારી બીજાં વસ્ત્રો પહેરી લીધાં. ઝાડીમાં સંતાડેલાં હથિયાર અને ડાંગ સાથે લીધાં.

'સામંત ! કેમ આવ્યો મારી પાછળ ?'

'પત્રનામે મોકલ્યો છે.'

'કેમ ?'

'તમને સંભાળવા.'

'હું નાસી જવાનો છું ?'

'એમ નહિ, એમને તમારા માટે કાંઈ બીજો વહેમ છે.'

'એટલે ?'

'એટલે એમ કે તમે પરગળુ રહ્યા અને કાંઈના બલબાને ખાતર તમે તમારો ભોગ આપી દો તો પછી વાલમમાંથી શૌચ જાય.'

'મારે લીધે તારા વાલમમાં શૌચ ટકી રહ્યું છે ?'

‘હા, તમારા લીધે, તમે ન હતા એ વખતે અમે સાચું શોધી પારખ્યું નહતું.’

‘કેમ વાલમમાંથી રાજપૂતો ખપી ખૂટ્યા હતા?’ ગુસ્સાથી રત્નસિંહે કહ્યું.

‘રાજપૂતો હતા પણ શોધી વિનાના, તમે જ આવી શોધી રહ્યું.’

‘સામંત’ વાત બદલવાના હેતુએ રત્નસિંહે કહ્યું. ‘આજે મને મારી સાચી બહેન મળી, તેને મેં આપણે ત્યાં મારી પાસેથી કાપડું લેવા આવવાનો આગ્રહ કર્યો છે. વાલમની શેતરંજમાં કદાચ હું ચાલ હારી મર્યો હોઉં તો મારી એ બહેનને મારી વતીનું કાપડું લેજે, ગંભીર બની રત્નસિંહ બોલ્યો.

‘કાણુ હતી એ તમારી બહેન?’

‘શું કરવું છે નામ જાણીને?’

‘તો પછી ઓળખાશે શી રીતે?’

‘બહેનને ઓળખવા બાધને તેના નામની જરૂર પડશે? સામંત, મુખ, એટલું ન સમજ્યું કે બહેન બાધને મળતા આવે ત્યારે તેની કીકીઓમાં બાધ રમતો હોય છે?’ રત્નસિંહ ખરી રીતે બહેનનું નામ અને ગામ જાણતો નહતો. તે સામંતને શું કહે?

‘બાળુ આયુષ્ય છે રત્નસિંહ તમારું.’ સામંતે હસતાં કહ્યું.

‘શા ઉપરથી કહે છે?’ રત્નસિંહે પૂછ્યું.

‘રાજબા, પીંપળાને અને તુલસી ક્યારાને પાણી પાતાં તમારા દીર્ઘાયુ માટે પ્રાર્થના કરે છે.’ મગ્ગકમાં સામંતે કહ્યું.

‘તે રાજબા બલે છે. તેણે ઠાકરડાઓ અને નાગરોનો કલહ ઝટ પતી જય એવી માગણી કરવી જોઈએ.’

‘હમણાં હમણાંથી એ ત્યાગ તરફ વળી છે. તૃપ્તિ કરતાં એ ત્યાગને મોટા મણે છે.’

‘એટલે?’

‘તમારી સાથે લગ્ન કરી લેવાની હવે તેને ઉતાવળ નથી. તમારી આયુ દોરી દીધી અને તંદુરસ્ત રહે એ તેનું દેવદર્શન પાછળનું ધ્યેય છે.’

‘ત્યારે હું નસીબવાન, સામંત ! એવાં લગ્નથી હું બાથું નહિં પથુ સામે જઈ.’

‘ના, પથુ હવે જોજો સામે જવાનું સાહસ કરતા.’ હસતા સામંતે કહ્યું. ‘રાજ્યા તમને એમ નહિ સ્વીકારે.’

‘કેમ ?’

‘વચનનો કાચો પતિ મારી બેન રાજ્યાને ન હોય.’

‘હું ક્યાં વચનનો કાચો ઠરું છું ?’

‘નામરો અને ઠાકરડાઓની સુલેહના બીજ દિવસે રાજ્યા આપણા લગ્ન થશે.’ એમ કહ્યાને હજુ છ માસ તો નથી વીત્યા ત્યાં જીવી ગયા કે ?’ સામંતે યાદ આપી.

‘સાચેજ સામંત તેં મને ફરજનું ભાન કરાવ્યું છે. તું ખરેખર મારો સાચો મિત્ર છે.’

‘ના, હું મારી બેનનો ભાઈ છું.’

‘એ શું ?’

‘તમે ફરજ ચૂકો એના કલંકનો અડધો ભાગ રાજ્યાને માથે આવે. બહેનને માથે આવતું એ કલંક દૂર કરવાનો ભાઈ તરીકે મારે પ્રયત્ન કરવો જ રહ્યો.’ હસતાં સામંતે કહ્યું.

‘ત્યારે, સામંત ! તું મારો મિત્ર નહિં પથુ તારી બેનનો ભાઈ ખરું ને ?’

‘હા, જેમ તમે તમારી બેનના ભાઈ છો તેમ.’ સામંતે પૂરું કયું.

વરસતો વરસાદ જીપ્પો પૂરા સંભળવા દેતો ન હતો. બંને જણા ઝડપથી ચાલતાં વાતો કરતા જતા હતા. પવનના સુસવાટા એકધારા આવ્યા કરતા હતા. શીત વ્યાપે તે પહેલાં બંને જણા ઘર ભેગા થઈ ગયા. રાજ્યા રત્નસિંહને ક્ષેમ કુશળ પાછો આવેલો જોઈ આનંદ પામી. એક વેધક નજર રત્નસિંહ તરફ ફેંકી સમુદાયમાં બળી ગઈ. પથુ ચક્રાર દેવુઆએ તેની એ ચોરી પકડી પાડી હતી.

પ્રકરણ ૨૭ મું

ખળવાડમાં આગ

(સોરઠો)

જમતે જીવતદાન દેનારે, જમ ભક્ષતો;
વહિ નામ પ્રમાણુ એ જમ કેરો દેવતા.

શિ યાજ્ઞાની કડકડતી ઠંડીમાં એક રાત્રે યુમ પડી. ‘આમ, આગ.’ સતેલું વાલમ ઝમકીને જાગ્યું. દરેકના દીલમાં ફડકડાટ જાગ્યો. યુમ આથમણી બાજુની હતી. જીવાનો ઠંડીની દરકાર ક્યાં વિનાં પહેર્યાં કપડે દોડયા. વૃદ્ધો પછેડીએ ખોળતા આમ-તેમ ફૂંફોળતા, આમ દેનારને ગાળો દેતા હતા. બાળકો કુતૂહળથી વાત સ્વાભાવિકા આતુર હતા. સ્ત્રીઓ સકંપ બની એ અશુભ અવસર લાવનારને ગાળોથી નવાજતી હતી.

‘નાગરોની મોટી ખળવાડમાં લ્હાય લાગી છે.’ કોઈએ કહ્યું.

‘શાને !’ પ્રશ્ન અનુત્તર જ રહ્યો.

જીવાર, બાજરી અને સર્વ પ્રકારનાં કોળથી ભરપૂર ખળવાડ ઘાસ સાથે ભડભડ સળગી રહી હતી. ગામના સતત પ્રવત્નો છતાં આગ કાબુમાં આવી શકી નહિ અને ફરતી આગ મુકેલી હોવાથી તેમથી કંઈ બચાવી શકાયું નહિ. કારણ કોઈથી શોધી શકાયું નહિ ત્યારે ઠાકરડાએને માથે આવી પડ્યું. તેમની ચાલાકીને લીધે તેઓ પકડાયા નહિ અને ગામને કારણ જડ્યું નહિ.

વિશળ નગરા નાગરોની ઘણી ખરી જમીન પશ્ચિમ બાજુએ હતી. અને એ કારણે અનાજ લેવામાં સર્વને સાથે સુગમ પડે માટે બધા એકજ ખળવાડમાં આવી અનાજ લેતા. ગામમાં મોટામાં મોટી ખળવાડ નાગરોની ગણાતી. ચોમાસુ પાક લઈ લેવાની આગસે ખળવાડમાં પડી રહેલો ખરેખર કોઈએ લીધોજ નહોતો. તે સર્વ અગ્નિ દેવનો ભોગ થઈ પડ્યો. માણસો અને દોર દાંખર કાળને મોંઢે જઈ ઉભાં. પહોંચી વળવા કોઈ ઉપાય ન હતો. ઠાકરડાએ સાથે સુલેહ કરવાનો

કોઇ માર્ગ નહતો. પૂરેપૂરી મુંઝવણ વચ્ચે ઉભેલા કુકા મહેતા અને તેમના નાગર આગેવાનો અવાક હતા. ‘આખું વર્ષ પાર શી રીતે ઉતરી શકાશે?’ એ તેમની પ્રથમ વિચારણા હતી. ગામે અને નાગરોએ સજળ આંખે સળગી જતી ખળવાડ જોઇ કારમો કંપ અનુભવ્યો. ફેટલાકના દીલમાં એમ પણ થઇ આવ્યું કે ઠાકરડાઓના વાસ સળગાવી દેવા; પણ ડાહ્યાઓને તેમાં અસંસ્કારિતા લાગી.

કોઇએ કહ્યું.

‘તો પછી અસંસ્કારી દુશ્મનો સાથે રહી સંસ્કારિતા જળવતાં જન કેમ નહિ ગુમાવવેા પડે?’

‘આથી વિશેષ દુઃખ જન ગુમાવવામાં ન હોય.’ એક જુવાને કહ્યું.

‘હવે કયા સુખની આશાએ વાલમમાં વસી રહેવું?’ એક કંટાળેલા નાગરે કહ્યું.

‘સહન કરવામાં માનવતા છે.’ કોઇ ડાહ્યાએ કહ્યું.

‘તેની પણ હદ હોય ને?’ કોઇ બીજાએ કહ્યું.

સળગતી ખળવાડ આગળ આમ ચર્ચા સિવાય બીજું કે થઇ શકે તેમ નહતું. ગામ એટલું અસંસ્કારી ન હતું કે વેરનો બદલો વેરથી વાળે. નાગરો એટલા સમૃદ્ધિવાન નહતા કે ખેતીની આવક વિના એ ત્રણ વર્ષ કાઢી શકે. પરિણામે કાળી મજુરી અને અસહ્ય દુઃખ સિવાય બીજું કે તેમના નસીબે લખાયું હોય તેમ તેમને ન લાગ્યું. નાગર કુટુંબોમાં સનસનાટી ફેલાઇ ગઇ. ગામનું આશ્વાસન એ વખતે નકામું હતું. હૃદય પરનો કારી ધાવ આશ્વાસનના મલમપટ્ટાથી રૂઝાય તેમ નહતો. ઠાકરડા ફાવટમાં આવતા જતા હતા.

લાગતી રાતે ન્યાયસભાએ મંદિરમાં એસી એ ઠરાવ કર્યા.

‘આજથી ઠાકરડાઓને કેવળ નાગરોનાજ નહિ પણ આખા ગામના દુશ્મન ગણી તેમની સાથેનો સર્વ સંબંધ છોડી દેવો અને ફક્ત ગામના બચાવ અર્થેજ નહિ પણ સામા પક્ષને રીખાવવા પણ હથીઆર વાપરવાં.’

‘ખજવાડ સળગી જતાં નાગરોને થએલું નુકશાન અને તેને લીધે તેમને માટે ઉભી થયેલી અનાજની તંગી ગામે વિચાર કરી ધર દીઠ ઉધરાણું નાખી અડસદે થએલું નુકશાન ભરપાઈ કરવું. આ ઠરાવનો અમલ કરતાં ગામને જે ખર્ચ થાય તે ખર્ચ ઠાકરડાઓ પાસેથી ગામે હરકોષ પ્રકારે વસલ લેવું.’

ન્યાયસભાના ઠાકરડાઓ માટે આ અંતિમ ભાવ દર્શાવતા ઠરાવો હતા. કુકા મહેતાએ એ બંને ઠરાવો સામે પોતાનો વિરોધ જાહેર કર્યો. પ્રથમ ઠરાવ રદ કરવાના કારણમાં તેમણે જણાવ્યું કે ‘અમારે કારણે આજ સુધી ગામે બહુ સહન કર્યું છે. ગામના અમારા પર અનેક ઉપકારો થયેલા છે. ઠાકરડાઓ સાથે દુસ્મનાવટ બાંધી ગામ એક રીતે અમારા તરફનો સદ્ભાવ વ્યક્ત કરે છે પણ એથી અમારું હિત સચવાયા કરતાં વધારે બગડશે એવો મને ભય રહે છે. કૃત નિશ્ચય ઠાકરડાઓ ગામના ભયને અવગણશે. સંરક્ષણ અને સંચાલન એ બંને કામો ગામને મુસીબતમાં મુકશે, અને ઠાકરડાઓ ગામને માથે ચઢી વાગશે. તે વખતે નાગરોનું નામ ખવાશે કે તેમને કારણે ગામની આ દશા યષ્ટ. અમારી આફતો સામે અમને જાતે ટકવા દો, અને ગામનો સાથ આજ સુધી રહ્યો છે તેવો ચાલુ રહેવા દો. ખીજા ઠરાવ વિશે બોલતાં તેમણે જણાવ્યું કે ‘હું કબૂલ કરું છું કે નાગરો ધનવાન નથી. બાર માસની ઉપજ પર અગ્નિ ફરી વળતાં અમારા-માના ધણીખરાને જીવવાનાં ફાફાં પડશે. તે છતાં ખીજા ઠરાવ મુજબ ગામ પાસેથી મદદ મેળવતાં અમારી ગૃહસ્થાઈ લાજશે, અમે નાગરો કોઈની સામે હાથ ઝોલતાં શીખ્યા નથી. અમને એમાં સંકોચ થાય છે. ગામે એ ઠરાવ કરી અમારા તરફની હમદર્દી બતાવી છે, અને તે બદલ મારે આ ન્યાયસભાનો આભાર માનવાનો રહે છે.’

કુકા મહેતાના એ શબ્દો કેટલાકને વારતવિક લાગ્યા, કેટલાકને વધુ પડતા લાગ્યા, કેટલાકને ધમંડી લાગ્યા અને કેટલાકને ઔપચારિક લાગ્યા. તેમના નિકટના પરિચયમાં આવેલા ગાંજીભાઈ, પદ્મનાભ

અને મોંઘણભાઈએ તો માની લીધું કે મહેતા હવે પ્રાણાન્તે પશુ ન્યાય-સભાના આ ઠરાવો માન્ય કરશે નહિ.

ધેલાશાએ સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે વ્યર્થ ગયો. કુકા મહેતા તેમના નિર્ણયમાં મક્કમ હતા.

‘તો પછી શું કરશો કુકા મહેતા ? વર્ષ શી રીતે પસાર કરશો ?’ ધેલાશાએ પૂછ્યું.

‘પ્રભુ સરખો દાતા છે. શેઠજી ! અમે નાગરો બીજા નહિ માગીએ.’ ધેલાશાના શબ્દોમાં વ્યંગ્ય પરખાતાં કુકા મહેતાએ કહ્યું. આફતમાં પણ તેમનું આત્મગૌરવ અખંડ હતું. ધેલાશાના મોં પર ઠડવાજ આવી અને ચાલી ગઇ.

‘હા, એ તો છેજ ને ? પ્રભુ ક્યાં કાઢને બૂખ્યા સૂવાડે છે ?’ તેમણે કહ્યું.

‘મહેતાજી ! એક ઉપાય છે, આ સાલ તમારા પોષણ માટેનું અનાજ ગામ તમને ઉછીનું આપે, આવતી સાલ તમે તે ભરપાઈ કરી દેજો.’ ગાંગુભાઈએ કહ્યું, કુકા મહેતા વિચારમાં પડ્યા. ગાંગુભાઈની દરખાસ્ત કાઢી નાખવા જેવી ન હતી. એમાં નાગરો ન્યાતનું આર માસનું જતન હતું, ગર્વની અભંગતા હતી, અને પ્રામાણિકતાની છાંય હતી.

ગાંગુભાઈની દરખાસ્ત સ્વીકારવામાં તેમણે સંમતિ આપી અને ન્યાયસભાએ નાગરોનું પ્રામાણિક ગૌરવ જાળવવા પહેલાં એ ઠરાવો રદ કરી નવેસર એકજ ઠરાવ કર્યો કે ‘ખળા ગએલી ખળવાડમાં જેટલું અનાજ અને જેટલું ધાસ અમિ ભરખી ગયો હતો તેટલું અનાજ અને તેટલું ધાસ જે તે નાગર કુટુંબને ગામે ઉછીના દાખલ આપવું અને આવતી સાલની મોસમમાં નાગરોએ તે પાછું ભરપાઈ કરવું.’ કુકા મહેતાએ તેનો સ્વીકાર કર્યો, અને તેની જાણ ન્યાત પટેલોને કરવાની પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી ત્યાંથી તે ઉઠ્યા.

૧૯૬ વાલમનો વીર રત્નસિંહ અને નાગરોની હિંમરત

ન્યાતના પટેલો સમક્ષ બીજા દિવસે કુકા મહેતાએ ન્યાયસલાના ત્રણે ઠરાવો મૂક્યા. કેટલાક પટેલોએ અને કુકા મહેતાએ પ્રથમના બે ઠરાવોને સંમતિ ન આપી એ જૂલ ગણામ્. કેટલાકોને મતે મૂખાંધ ગણામ્. કુકા મહેતાના મતને મળતા જુજ પટેલો હતા. ત્યારે કુકા મહેતાએ જ્ઞાતિ એ તો ધરનો ખૂણો છે, એમાં કોમ પશુ વાત ઉઘાડી રીતે કરવામાં વાંધો નહિ એમ માનીને સ્પષ્ટ કહી દીધું. 'મારા કમમાં મૂખાંધ જોનારાઓને મારે કહી દેવું જોઇએ કે તેમની આંખોમાં સ્વાર્થ રમે છે. બીજાની ઉદારતા પર સતત જીવનારમાં આખરે મૌનવાપણું આવે છે. એ સત્ય, મારામાં જૂલ જોનારાઓ જૂલી જાય છે. એક વર્ષનું અન્નજ પુરી ગામ તમને ન્યાય નથી કરી દેતું એમ તમે કહો છો તો મારે તમને કહેવું જોઇએ કે ગામની બીક વખતે તમે એવી ઉદારતા બતાવી શકો ખરા? ઉપકાર કરવો અને ઉપકાર લેવો એ તો ઉછીની વસ્તુઓ છે. ચઢેલો ઉપકાર ક્યારે પાછો વાળી શકાય એ ઝંખના જ્યાં સુધી જીવનમાં નથી ઉતારી ત્યાં સુધી આપણે નાગરો છીએ પણ કાચા છીએ. થોડા દિવસો પરની વાત છે. અંબાસલાનાં રાજમાતા લક્ષ્મીનારાયણમાં ઉતર્યા હતાં. આપણે બધા જાણીએ છીએ કે તેના પર ચઢેલો એક પણ ઉપકાર તેણે પોતાપર રહેવા દીધો ન હતો. એ તો રાજપૂત અને સ્ત્રી જાત હતી ત્યારે આપણે પુરષો અને શુદ્ધ નાગરો છીએ. આપણામાં પારકાએ કરેલો ઉપકાર પચાવવાની ઇચ્છા પણ કેમ જાગવી જોઇએ? અને આપણી આફત આપણા સુખને ખાતર ગામ વહોરી લે એ તમને રૂચે છે? એ કરતાં ગુલામી સારી કે મહેનતના બદલામાં રાટલો મળે, જેથી જીવનની પ્રામાણિકતા સચવાય,' કુકા મહેતા એટલું બોલતાં થાકી ગયા. મહા પ્રયાસે નીકળતા શબ્દો આજે એકધારા નીકળ્યા હતા.

તેમનું વક્તવ્ય પુરું થતાં કેટલાક શંરમાયા, કેટલાક નકલેટ હાસ્ય હસ્યા અને કેટલાક ગંભીર બની બેસી રહ્યા. ન્યાતને અથે બળ જાળરીથી ન્યાય પંચે કરેલો ઠરાવ કુકા મહેતાએ ઠાકી બેસાડ્યો. અને

ન્યાતને ભમગૌરવ, કૃત્તની અને સ્વાથી' થતાં અટકાવી એ દિવસે કુકા મહેતાના નેતૃત્વમાં ન માનમારો એક પક્ષ ઉભો થયો તે એમ માનતો હતો કે મહેતાએ ન્યાય સભા પાસે એ ઠરાવ કરાવી નાગરી ન્યાતને મોટું આર્થિક નુકસાન પહોંચાડ્યું હતું. પોતે ધનવાન હતા એટલે ખીજી સાલ સર્વ ભરપાઈ કરી શકે તેમ હતા. ખીજી ગરીબોનો અને સાધારણ નાગરોનો વિચાર તેમણે કર્યો નહતો. નવીન પક્ષે પોતાનો આ પ્રચાર સારી રીતે ફેલાવી સામાન્ય રીતે સ્વતંત્ર ગણાય એવા મજબુત વિરોધ ઉભો કર્યો. કુકા મહેતા ગૌરવ ધેલા હતા. નવા ઉપસ્થિત થએલા પક્ષની તેમને દરકાર ન હતી.

રા મ તી થ્ આ હી તે લ

સ્પેશીઅલ નં. ૧

મગજના જ્ઞાનતંતુઓ બળવાન બને છે.
ધોળા વાળ કાળા થાય છે. ખરતા અટકે
છે, વધે છે અને ઠાલમાં વાળ ઉમે છે.
ખોડો મટે છે. યાદશક્તિ અને આંખોની
દૃષ્ટિ વધે છે. ગાઢ નિદ્રા આવે છે.
દરેક રૂપમાં દરેકને ઉપયોગી છે.
મોટી ખાટલીના રૂ. ૩-૮-૦
નાની ખાટલીના રૂ. ૨-૮-૦
બધે મળે છે.

ધી રા મ તી થ્ ચો ગા શ્ર મ

૪૪૮, સેન્ટ્રલ રોડ, અંબા ૪.

પ્રકરણ ૨૮ મું

મૃત્યુ

(સોરઠા.)

મોંધાં મૃત્યુ ત્હાય, મોંધાં વીર કરી મૂકે;
ભલે સ્વજન સહુ રાય, વીર મૃત્યુ ઉઠ્ઠાવળ જગે.

બીજી સાલ ફરીથી એજ મોસમ આવી ઉભી હતી. નવા વાંટાની જમીને અનાજનો જથ્થો પકવવામાં હદ કરી નાખી હતી. ગાંગુલાઈની ખડતલ ચોકી અને રત્નસિંહની શૈય્યા-કથાએ ઠાકરડાઓમાં બીક ધુસાડી દીધી હોય એમ લાગતું હતું. પદ્મનાભ ગામની સ્થિતિ જાળવવામાં સંપૂર્ણ સફળ નીવડ્યો હતો. કુકા મહેતા, ગાંગુ, ઘેલાશા અને મોંધાજીભાઈ હરખાતા હતા. નાગર ગૃહસ્થ કુકા મહેતાના પગ જોરમાં હતા. ગઈ સાલે ઉભું કરેલું ગામનું દેવું નાગરો આ સાલ ભરપાઈ કરવાને સમર્થ થાય તેવા ખેતીનો પાક હતો. તેમનો સકારણુ ગર્વ પોષાતો હતો. ગામને મન શાન્તિ હતી એટલે સર્વસ્વ હતું. જાણે ઠાકરડાઓ ઠાકરડાઓ મટી શાહુકાર બની ગયા હોય એમ સંજોગે વાતાવરણ કહી રહ્યું હતું. એક સાંજે ગામના પાદરના વડ નીચે ઉભેલા એક પુરૂષે ઘોડેસવાર થઈ સીમમાં જતા રત્નસિંહને બોલાવ્યો.

‘આવો, આવો રત્નભાઈ!’ રત્નસિંહે તેની સામે જોયું. માણસ અપરિચિત લાગ્યો. છતાં તે તેની પાસે આવ્યો.

‘કેમ, શું છે?’

‘ક્યાં ચાલ્યા આમ કવેળાના?’

‘સીમમાં.’

‘હવે સીમમાં જાને જવું પડે છે? અમે ઠરાવ કરી દીધો છે કે ગઈ સાલ સુધીનાં કરેલાં પાપ ધોવા હવેથી શાહુકાર બની રહેવું.’ રત્નસિંહ વિચારમાં પડ્યો. ‘શું તે સાચું કહેતો હતો?’

તેણે પ્રગટ કર્યું.

‘તેમાં મારે શું ? મારી ફરજ મારે બળવવી રહી.’

‘હવે નકામા ચોક્કા પાછળ વખત બગાડો છો.’ પેલાએ કહ્યું.

રત્નસિંહ બોલ્યા વિના ઘોડીને ફેરવી દોડાવી ગયો.

સીમમાં તેણે આ વાત ગાંગુભાઈને કરી. ગાંગુભાઈને તેમાં વિશ્વાસ ન થયો. તેમને તે ઠાકરડાઓની ચાલબાજી લાગી. લાગ શોધી રહેલા ઠાકરડાઓ સંરક્ષણ માટે ચોક્કા કરનારાઓને માફ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા.

‘તમને આમાં શું લાગે છે ?’

‘મને ? કપટ સિવાય બીજું કંઈ નહિ.’ રત્નસિંહે કહ્યું.

‘માંડે પણ એજ માનવું છે.’ ગાંગુએ કહ્યું.

‘તેમનો આ પ્રયત્ન આપણામાંના બીજા કાંઈને બોળવે નહિ તેથી આપણે સાવચેત રહેવું જોઈએ.’

‘બલે.’ કહી ગાંગુભાઈ ઘર તરફ વળ્યા.

‘રત્નસિંહ ! આયમણા વાંટામાં ફરી આવી સીધા મોટી ખળવાડ ઉપર બળે. હું મેરામણને રણમલ સાથે ત્રિભંગવાળા વાંટામાં મોકલીશ.

‘બલે.’ કહી રત્નસિંહે ઘોડીનું મુખ પશ્ચિમ તરફ ફેરવ્યું. આખો વાંટો જ્ઞાન્ત હતો. વાઢ કપાઈ ગયો હતો. ખેતરો પોતાના કામથી પરવારી નિરાંતનો શ્વાસ લેતાં ઉંઘતાં હોય એમ લાગતું હતું. કાંઈ કાંઈ ખેતરોમાં ધઉંનો પાક નબરે પડતો હતો. પણ તે તો બહુજ ઓછા પ્રમાણમાં. રત્નસિંહ ખેતરો જોતો જોતો આગળ વધતો હતો. તેણે વાડ કરેલાં ટૂંકાં ખેતરો જોયાં, વાડ વિનાનાં વિશાળ પટ પાથરી સતેલાં ખેતરો જોયાં. કુવા પરનાં કાશ, આરી અને વરતની સલામતી જોઈ. મંદ મંદ પવનથી લહેરાતા ધઉંના લીલાછમ પાકથી ભરપૂર કાંઈ કાંઈ ખેતરો જોયાં, કાંઈ કાંઈ જગાએ દોડી જતાં શિયાળ જોયાં. એકાદ વાડમાંથી તેણે એક, બે નીકળતું જોયું અને તે તેની પાછળ પડ્યો. થોડેક ગયો ત્યાં તો ઘોડી એકાએક અટકી ગઈ. રત્નસિંહે યોગમ ઝીણી નજરથી જોયું અને ઘોડીને અટકવાનું કારણ સમજવા પ્રયત્ન કર્યો. સ્થિર ઉભેલી ઘોડી હચુહચુટ કરી રહી હતી.

રત્નસિંહ કારણ સમજી ન શક્યો. થોડીક ક્ષણ ગઈ અને થોડીએ એકદમ પીઠ ફેરવી ફૂંકેા મારી પૂર્વ તરફ દોડવા માંડ્યું. રત્નસિંહે નાસતી થોડીને થંભાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં પાછળ જોયું તો દૂરથી ફૂંકાડા કરતો એક કાળો નાગ ખેડાઈ ને ચોખ્ખા થઈ પડેલા ખેતર વચ્ચે થઈને દોડતો આવતો હતો. રત્નસિંહે થોડીને બાજુ પર લીધી. સાપ ત્યાં સ્થિર થઈ ગયો. તેણે એકાએક ફણ ચઢાવ્યું. વગડામાં ઝેરી જનવરોનો વાસ હોયજ ત્યાં તેને મારવું નકામું છે, માનીને રત્નસિંહે થોડાનું મુખ ફેરવી પોતાની નક્કી કરેલી દિશાએ પ્રયાણ આદ્યું. થોડી શ્વાસભેર આગળ દોડી ગઈ.

સુવરનો પતો નહતો. રત્નસિંહ ધીમે ધીમે આગળ વધ્યો. રાત્રિનો બીજો પ્રહર શરૂ થઈ ગયો હતો. શિયાળવાં રડવાનો જવાબ રૂપ છંદ સંભળાતો હતો. એ સિવાય રાત્રિ શાન્ત અને સુંદર હતી. રત્નસિંહને એ રમણીય રાત્રિમાં દૂર દૂર દોડી જવાનું મન થયું. હૃદય ઉપર દર્પની છાયા ઉપસી આવી હતી. પરાક્રમ કરવાની મહેચ્છા તેના દીલમાં જગતી હતી, યૌવન તેને પોષણ આપતું હતું અને રાત્રિ તે ધ્રુષ્ટાને બહલાવતી હતી. તેણે થોડીને એડી મારી. થોડી પંખિણી બની જણે હવામાં ઉડવા લાગી. ખડખડાટ હસતો રત્નસિંહ એકામ બની પ્રકૃતિની વિશાળ કાયાને મોહથી નીરખી રહ્યો હતો. “આવી રાતે કોઈ સાથી હોય તો ?” તેના મનમાં એક ધ્રુષ્ટા જગી. ‘કાણુ સાથી હોઈ શકે સામંત ?’ ‘છટ’ તેના મને જવાબ આપ્યો ‘પુરુષનો સાથ આવી રાત્રિમાં મળી આનંદ આપે ખરો કે ?’

‘ત્યારે રાજ્યા ? હા, તે સાથે હોય તો જંગલનાં જંગલ અને વનનાં વન ધૂમતાં શરીર થાકે નહિ, મન મુંઝાય નહિ, અને... અને... રત્નસિંહ રંગે ચઢ્યો. કદિ ન ઉઘડવા પામેલી ભૂખ આજે કેમ એકાએક જગી ઉઠી ? “રાજ્યા, હા, તેના વિના જીવન અકાર્ણ લાગશે. હાકરડાઓનું તો હવે ખેસી ગયું લાગે છે. એકાદ માસમાં સુલેહ થઈ પણ જશે પછી રાજ્યા સાથે જીવન જોડાશે. તે દિવસો કેવા હશે ?

જણે સાચું સ્વર્ગ !' ઘોડી પૂર વેગે જતી હતી. રત્નસિંહની કદપના પાંખ વિના ઉડતી હતી. પ્રણય સ્વપ્નને વળી પાંખ હોય ખરી કે ? 'કાણુ એ !' ની તેણે બ્રમ સાંભળી અને રાજબા સાથેની સ્વપ્ન-સૃષ્ટિમાંથી તે પાછો આવ્યો.

'કેમ ? એ તો હું રત્નસિંહ શું કરે છો કાકા ?' રત્નસિંહે પૂછ્યું.

'આવો ભાઈ ! તાપણી કરવાનો વિચાર થાય છે. થોડુંક તાપીને જાઓ.' રત્નસિંહને જ્ઞાન થયું કે સમય બહુ વ્યતીત થયો હતો, અને તે બહુજ દૂર નીકળી ગયો હતો. તે સીમ વાલમની ન હતી. તેણે પેલા વૃદ્ધને ના પાડી ઘોડીને પાછી ફેરવી ગામના રસ્તે લીધી.

'ધબડાક ધબડાક'ના અવાજ સાથે રત્નસિંહનું દીલ રાજબાના હૃદયના કાલ્પનિક પડખા ઝીલતું હતું. એક વાડ આવી અને ઘોડી ઉભી રહી. રત્નસિંહનું મન ફરીથી સ્થિર થયું. તે શરમાયો. કદિ નહિ અને આજે તેનું મન રાજબાને કેમ ઝંપી રહ્યું હતું ? આજુર્મા વાડ નાની હતી. ઘોડીને ત્યાં લઈ જઈ તે વાડ ફેદાવી ગયો. હવે તે ગામની નજીક આવી પહોંચ્યો હતો. ફતરાના બસવાનો અવાજ ઉંઘતા ગામ પરથી ચળાઇને ઉડી આવતો હતો. ખેતરોના નાના અને સાંકડા રસ્તાઓને બદલે હવે તેનો માર્ગ ધોરી બન્યો. સામે મોટી ખળવાડ નજરે પડતી હતી, જણે શાન્ત સાગર પર તરતો ટાપુ. રત્નસિંહને આજે પોતાની ચોક્કાનું શુભાન આવ્યું. વાલમને પોતાની જરૂરીઆતનો તેને ગર્વભર્યો ખ્યાલ આવ્યો, અને તેનું મોઢું મજકાઈ ઉઠ્યું. તે ખળવાડ આગળ આવી પહોંચ્યો. સૂઝળે શાન્તિ હતી, જમણી આજુએ સંતાપ ચારેક માણસો કંઈક ધુસધુસ વાત કરતા હોય તેમ તેને લાગ્યું. તેણે તે તરફ ઘોડી લીધી. તલવાર પર હાથ મૂક્યો, ખેટલા ચારે માણસો સીધા ધોરી રસ્તે દોડી ગયા. રત્નસિંહને વહેમ આવ્યો, તેણે નાસનારાઓની પૂંઠ પકડી. એ જણને તેણે પોતાની આગળ દોડી જતા જોયા. 'પણ આકીના બે ક્યાં ?' તેણે મન સાથે પ્રશ્ન કર્યો. આસપાસ જોયું છતાં કેં દેખાયું નહિ. કદાચ આગળ હશે માની તેણે

ઘોડી દોડાવી, થોડે દૂર ગયો ત્યાં પેલા બે દેખાતા બંધ થયા. તેણે ઘોડીને ફરી એક વખત ચંભાવી. સામેથી પેલા વિજ્ઞાન વડ દેખાતો હતો. વડ નીચે કેટલાક માણસો બેઠેલા હોય એમ તેને લાગ્યું. તેણે ઘોડીને તે તરફ લીધી અને છોટી પડકાર કર્યાં.

‘કાણુ છે?’

‘અમે, આવો રત્નસિંહજી! આપ કયાંથી આવ્યા?’ એક કૃત્રિમ અવાજે તેને બોલાવ્યો.’

‘કાણુ છો તમે?’ રત્નસિંહ વહેમાયો.’

‘અમે? અમે તમારા મિત્રો.’

‘એટલે?’

‘જુઓ તો ખરા અમે કાણુ છીએ?’ કહી આઠેક માણસો આગળ આવ્યા. બાકીના વીસેક બેસી રહ્યા.

રત્નસિંહ નજીક જઈ તેમણે શુકાનીઓ છોડી દીધી.

‘અમને ન જોળખ્યા?’ પેલાઓમાંના એકે કહ્યું.

‘ના, તમે પરગામી લાગો છો. હું તમને નથી જોળખતો.’ રત્નસિંહે સ્પષ્ટ કહ્યું.

‘અલ્યા હરભમ! આને આપણું જોળખાણુ આપને!’ પેલાઓ પૈકી એક જણુ બોખરા અવાજે બોલ્યો. રત્નસિંહ પૂરેપૂરો વહેમાયો. દુગો છે એમ સમજ્યો અને ઘોડીને એકદમ પાછી ખેંચી પૂંઠ ફેરવી. પણ તે એમ કરી નાસવામાં સફળ થાય તે પહેલાં પેલાઓમાંના એક જણુની તલવારના પીઠપરના સખ્ત પ્રહારે ઘોડી આગળથી ઉછળી રત્નસિંહ ચોંટી ગયો. પાછળથી પીઠપર ધા પડવાથી ઝાડ થએલી ઘોડી એકાએક પડી ગઈ. અને રત્નસિંહ બાજુપર ઢળી પડ્યો. પડતાંજ તેનાથી ઉભા થઈ જવાયું. એક સામટી આઠ તલવારો તેના ફરતાં સાપની જીભ જેમ લગકારા લઈ રહી હતી. મોત તેને જોળતું આવ્યું હતું કે શું?

તલવારોની તાળી પોતાપર પડે તે પહેલાં તો તલવાર લઈ રત્નસિંહ કૂલો. મરતક ઉપર આવતો એક ધા રોકવા તેણે તલવાર

આડી ધરી. ધા કરનારની તલવારના બાંગીને એ કંકડા થઇ ગયા. અને એકજ પળ પછી ધા કરનારનો હાથ કપાઇને હવામાં ઉછળી દૂર જઇ પડ્યો. સાત જણની સાથે એકલા હાથે ઝડપમાં રત્નસિંહે યુદ્ધ સાંભળી 'દોડો દોડો.' યુદ્ધ આધેથી આવતી હતી. પેલા વડ નીચે બેઠેલાઓ ઉભા થયા. તેમણે રત્નસિંહ ફરતું મોટું વર્તુળ લીધું. અને એક જણ બોલ્યો.

‘રત્નસિંહે સાંભળ્યું?’

‘શું?’

‘ખળવાડ સળગી’ બીજો બોલ્યો.

‘તમારે પાપે.’ કહી રત્નસિંહ યમણા વેગથી ધૂમ્યો.

‘મદદની આશા હવે ન રાખો રત્નસિંહજી.’

‘બલે.’ બોલનારને ઝટકાવતાં રત્નસિંહે જવાબ આપ્યો.

‘એકલે હાથે થાકી જઇશ’ થોડીવારે બીજો એક અવાજ આવ્યો. રત્નસિંહે જવાબ ન આપ્યો.

‘રાજ્યાને બોલાવું?’ કોઇએ અટકાવ કરતાં કહ્યું.

રત્નસિંહના કોષનો પાર ન રહ્યો. તેણે જેમ લીધું કે ખળવાડ સળગાવવામાં આ લોકો ફાવ્યા હતા. આથમણ પાદરે સળગતી ખળવાડ મૂકી દક્ષિણ તરફના રાત્રે સદાય નિર્જન રહેતા વડ નીચે એને સદાય કરનાર અત્યારે કાણુ હોય?’ તેની શોધ કરવાનું એ અગ્નિ આગળ કોને સજે ?

મસ્કરી ઉડાવનારને તેણે તલવારથી જવાબ આપ્યો. એ વર્તુળ એક બની રત્નસિંહને સંકાડાઇને ઘેરી લીધો. તલવારીઓ રત્નસિંહ એમ કોઇથી ગાંજ્યો જાય તેમ નહોતો. તલવારોની તાળી પડી અને ચરવીર રત્નસિંહે એક પછી એક ભોગ લેવા માંડ્યા. પડતા ધાવ ચૂકવી ધાવ દેવાની તેની કળા અન્ય હતી. જીવલેણ ધાવને રોકવાની તેની તાકાત ભારી હતી. તેના યૌવનથી દીપતું તેનું શૈય પચ્ચીસ માણસોના મોમાં આગળી નંખાવી રહ્યું હતું. તેમનાથી ન તો રત્નસિંહને ધાવ કરી શકતો કે ન તો રત્નસિંહનો ધાવ ઝીલી શકતો. કુશળ યૌધો ખાંડાને ખરી રીતે ખેતી રહ્યો હતો. પેલી આજુ યમ

વધી રહી હતી. આકાશમાં ગુલાબી ગોટા ઉછળી રહ્યા હતા. રત્ન-
સિંહથી લડતાં લડતાં હાથ નંખાઇ ગઇ. ઠાકરડાઓ તેને ભૂલાવી
ગયા હતા; પણ હવે છૂટકો નહતો. મારવું કે મરવું. વધુ ઝડપથી તેણે
તલવાર ફેરવવા માંડી. સાંકડું વર્તુળ રત્નસિંહની તલવારનો માર
સહન ન થઇ શકવાથી પહોળું બન્યું. કેટલાક ધાયલ થયા. કેટલાક
તલવારનો સ્વાદ ચાખતાં રામશરણ થયા અને લડનારામાંનાં કેટલાક
રત્નસિંહની યુદ્ધનિપુણતા જોઇ આશ્ચર્યમાં તલવાર હાથમાં રાખી
ઊભા રહ્યા. પણ સમયે કામ કર્યું. સતત તલવાર ફેરવતાં રત્નસિંહનાં
બાવડાં દુઃખવા માંડ્યાં. કાંડામાં કળતર થવા માંડી. માથે ચક્કર
આવવા માંડ્યાં. એ અસ્વસ્થતામાં એને કેટલાક ધાવ વાગ્યા. અને
એનાથી મોટેથી બોલી બવાયું ‘હીયકારા !’

એ શબ્દે રહ્યા સહ્યા ઠાકરડાઓમાં શૂરાતન રેડ્યું. તેમણે જોર-
શોરથી બ્રમરાણ કરી તલવારો વીંઝવા માંડી. રત્નસિંહ તો વધુ થાકતો
હતો. તેનો શ્વાસ ઘેરાતો હતો. માથું ચક્કર ચક્કર ફરતું હતું. તેની
આંખે અંધારા આવતાં હતાં. પડેલા ધાવોમાં કાળી બળતરા ઉઠતી હતી.

એક તલવાર ઉછળી બરાબર રત્નસિંહના માથા પર તોળાઇ.
ધાવ થાય તે પહેલાં પાછળથી એક બબ્બર ધાવ આવ્યો અને તલવાર
સાથે ઉગામનારનો હાથ હવામાં ઉડી ગયો. પણ એટલાથી કે ન
પડ્યું. એજ રીતે એક બીજો ધાવ ઉંચકાયો. અને દેવાયો. રત્નસિંહનું
મસ્તક ધડથી જુદું થઇ પડ્યું. આવનાર સામંતનો બચાવ નિરર્થક
થઇ પડ્યો. રત્નસિંહને મારી ધાયલ માણસો તથા મરનાર સાથીઓનાં
માથાને ઉઠાવી ઠાકરડાઓ નાસી ગયા. સામંતથી રત્નસિંહના નામની
પોક ચૂકાઇ ગઇ.

વડ નીચે આમ ‘રત્ન’ રોળાયું ત્યારે બળવાડમાં અગ્નિદેવ તાંડવ
નૃત્ય આદરી રહ્યા હતા. સામંત મૃત સાથીનું ધડ અને માથું સાચ-
વતો રડી રહ્યો હતો. તેનું કંઠજી હૃદય આજે પીગળીને વહી રહ્યું હતું.

પ્રકરણ ૨૯ મું

આખરી નિષ્કર્ષ

(સોરઠો)

જન મનની મહેલાત, ઘડીએકમાં ભાંગતી;

કુદરતથી કર વાત, એનું ધાર્યું થાય ત્યાં.

કુદ્યું કારણું આખરે ધૂળ મળ્યું. કુકા મહેતા હામ હારી
કે ગયા, ગાંગુભાઈ જુલ્યા અને પદ્માબના હાથ હેઠા પડ્યા.
ઠાકરડાએ અજબ થાપ આપી ભરપૂર ખળવાડને ફરીથી એક
વખત સળગાવવામાં સફળ થયા હતા. ચોકીદાર સામંતને તેમણે
પળ પારખીને છેતર્યો હતો. સામંત ચોકીદાર હતો ત્યારે બધું સુમસામ
હતું. દૂરથી રત્નસિંહ સવાર બની આવ્યો ત્યારે બાબુમાં સંતાપ
એટલા માણસોએ તેને ભોળવ્યો. તેમને નાસતા જોઈ રત્નસિંહ તેમની
પાછળ પડ્યો. વાર થઈ છતાં રત્નસિંહ પાછો ન આવ્યો અને
આગળ માણસો નાઠા હતા તે સામંતે જોએલું એટલે તેની ધીરજ ન
રહી. તેણે રત્નસિંહ ગએલો એ માર્ગ લીધો. ખળવાડમાં એ વખતે
કંઈ થાય એવો સંભવ ન હતો. હમણાં આવું છું માનીને ગએલા
સામંતને રસ્તામાં બે સશક્ત માણસોએ રોક્યો. એટલામાં તેણે
શિયાળના બનાવટી સ્વર જેવું સાંભળ્યું. તેને શક પેઠો. રત્નસિંહ
પાછળ જવાનું છોડી તે ખળવાડ તરફ દોડ્યો. તો એ બાબુથી પણ
તેને બીજા બે સશક્ત માણસોએ રોક્યો. પેલા બે માણસો પણ ત્યાં
આવી પહોંચ્યા. સામંતને બે બાબુની શીકર પેઠી. ખળવાડની અને
રત્નસિંહની, એવામાં તેણે ખળવાડ તરફ બ્રમ થતી સાંભળી અને
તે ઝરણીએ થઈ ચારે જણાની તલવારો વચ્ચે થઈ નાઠો. ખળવાડ
ચારે બાબુ માણસોથી ઘેરાઈ ગઈ હતી. તેને હોલાવવાના પ્રયત્નો
નકામાં થઈ પડે તેમ હતું. આગ ચારે બાબુથી ફેલાઈ ચૂકી હતી
અને વચ્ચે જઈ સકાય તેવું રહ્યું ન હતું. તેને રત્નસિંહની ચિંતા
પેઠી. એ એકલાનું શું થયું હશે ? ઠાકરડાએની જાળમાં તે ફસાઈ જાય

તો ! કોઈને વાત કર્યા વિના તે સીધો ચેલા રસ્તે ઉપડ્યો. તેના પંથ રોકનાર તે વખતે કોઈ ન હતું. આમ આખરે તે એકલો મરતા રત્નસિંહના વીર મૃત્યુનો સાક્ષી બન્યો.

રત્નસિંહના મૃત્યુની જાણ તો કરવી જ જોઈએ. એમ ધારી તે પાછો ખજવાડમાં આવ્યો. કુકા મહેતા, ગાંગજીભાઈ, ઘેલાશા, મોંઘજી-ભાઈ અને પદ્મનાભ નિસ્તેજ મેંઝિ ઉભા હતા. સામંતે ત્યાં જઈ રત્નસિંહના મૃત્યુના સમાચાર આપ્યા. એક ધાવ ઉપર ખીજો વજ્ર ધાવ સહન કરવાની શક્તિ ન હોવાથી કુકા મહેતા રડી ઉઠ્યા. ગાંગજીભાઈ દુઃખથી મોં ફેરવી ગયા, પદ્મનાભ નીચું જોઈ ગયા, મોંઘજીભાઈ અને ઘેલાશાના મુખમાંથી અરેરાટી નીકળી ગઈ, સજગતી ખજવાડમાંથી કાંઈ બચે એમ ન હતું. નિરર્થક અભિ-દર્શન કરી જીવ બાળવાનું છોડી દઈ તે પાંચે જણા સામંતની સાથે વડ નીચે આવ્યા. ધીમે ધીમે માણસોમાં વાત ફેલાઈ અને દરેક જણ જાણે આકૃતથી ઘેરાયું હોય તેમ ગભરાઈ ગયું. ખજવાડ છોડી વડ નીચે માણસોનો બહોળો જમાવ થયો.

શાણિતબીની એજ ભૂમિ પર રત્નસિંહને કુકા મહેતાએ અભિ-દાહ દીધો અને ટાળું વિખરાયું, રાજબાનું હૃદય ટુકડા થઈને ભાંગી જતું હતું.

બપોરે કુકા મહેતાએ અમણી નાગરોને પોતાને ત્યાં બોલાવ્યા, અને થએલા સર્વનાશ પછી હવે શું કરવું તે માટે દરેકનો મત પૂછ્યો.

‘હવે તો એકજ ઉપાય છે મહેતાજી ! ગામને છેલ્લા નમસ્કાર કરવાનો.’

‘મને પણ એમજ લાગે છે.’ ખીજો એક આગેવાન બોલી ઉઠ્યો.

‘વધુ રહેવામાં વધુ કલંકોનો બોળે શિર પર આવશે.’ વિશ્વ-નાથ બોલ્યો.

કુકા મહેતા વિચારતા હતા ‘ગઈ સાલનું ગામનું ઝાણ અદા થઈ શક્યું નથી અને આ બધા ગામ છોડવાની વાતો કરે છે તેનું શું ? તેમણે પ્રસ્તાવ રજુ કર્યો.

‘જુઓ ભાઈઓ ! એટલું તો ચોખ્ખું જણાય છે કે હવે આપણાથી આ ગામમાં રહી શકાશે નહિ. કદાચ રહીશું તો માનભેર જીવી શકાશે નહિ. કારણ કે અનાજનો એક પણ કણ આપણે માટે બચ્યો નથી. ગઈ સાલનું અનાજ દેવાનું બાકી છે, એ સ્થિતિમાં કોઈ ઉપાય શોધતાં પણ શરમ લાગે છે. ગામ હજુ પણ આપણને કદાચ એક વર્ષ વધુ નિભાવવાને તૈયાર હોય પણ તેમાં કંઈ અર્થ મને દેખાતો નથી. આપણે ગામ છોડવું પડશે એ તો સ્પષ્ટ છે પછી તે આજે છોડો કે બે માસ પછી છોડો. માનભરી સુલેહના સર્વ પ્રયત્નો પર પાણી ફરી વળ્યાં છે, અને દુસ્મનાવટે ઉગ્ર સ્વરૂપ લીધું છે. પૂરતો બદોબસ્ત છતાં એ લોકો ગામડાં પાડવા સમર્થ બન્યા છે.’

‘તો પછી જવુંજ છે તો વાર જ્ઞાને કરવી ?’ વિશ્વનાથ બોલ્યા.

‘કેમ નહિ ? ગામનું ઋણ ચૂકવ્યા સિવાય આપણાથી ન જઈ શકાય.’ કુકા મહેતાએ ચોખ્ખવટ કરી.

‘ઋણ શી રીતે ચૂકવાશે ? કંઈ પેદાશ પર ?’

‘પેદાશ રહી હોત તો આપણે ગામ છોડવાનો વિચારજ જ્ઞાને કરત ?’

‘તો પછી ઋણ શી રીતે અદા કરવું ?’

‘એજ સવાલ છે ને ?’ કુકા મહેતાએ બધાનું ધ્યાન દોરતાં કહ્યું.

‘અમે એ ઋણનો સ્વીકાર કરતા નથી. ગામે પોતાની ફરજ બજાવી છે. પડોશ ધર્મ બજાવ્યો છે. તેમાં તેણે નવું શું કયું ?’ એ કે આપણે તેના ઋણી ગણાઈએ ?’ એક જણ બોલી ઉઠ્યો.

‘નામર જાત લગવવાનો વિચાર કર્યો લાગે છે. ઋણ સ્વીકાર ન કરીને તમે શું ખાટી જશો ?’ કુકા મહેતાએ પ્રછયું.

‘શું ખાટી જઈશું એ અમારે જોવાનું છે. પડોશી ધર્મ એમણે બજાવ્યો એમ પણ આવે અમે પણ બજાવીશું. એટલે એ રીતે મહેલું ઋણ ઉતરશે,’ જવાબ મળ્યો.

‘ક્યાં સુધી આ દઝાડતી આગ જેવી પથારીમાં આગોટવું છે ?’

‘જ્યાં સુધી આગ સહન કરી શકીએ ત્યાં સુધી.’

‘તમે અહીં રહેવા માગો છો?’ કુકા મહેતાએ પૂછ્યું.

‘જરૂર’ એએક માણસો આગળ આવી બોલ્યા.

‘ભલે તમને સુએ એમ તમે કરી શકો છો. થોડીવાર બધે મૌન છવાયું. અંતે મૌનનો ભંગ કરતાં કુકા મહેતા બોલ્યા.

‘સ્વમાનને સાચવવા ખાતર, કુલ કલંકથી દૂર રહેવા ખાતર, નાગરિકપણું જાળવવા ખાતર અને સુખે જીવન જીવવા ખાતર વાલમના નાગરો માટે એકજ માર્ગ જણાય છે, કે તેમણે ગામ છોડવું, અને પરદેશમાં વાસ કરવો, પણ તે પહેલાં આપણા માથે ચઢેલા ઝણુનો ભાર આપણે ઉતારવો જોઈએ. એ માટે મને લાગે છે કે ઝણુના બદલામાં આપણી જમીન અને ધરખાર ગામને સોંપી બાકીની મિલકત લઈ ચાલી નીકળવું. મારા આ મતને કોનો ટેકા છે તે હું જાણવા માગું છું.’ કુકા મહેતા થાક ખાવા થોભ્યા.

ધરખાર અને જમીનનો મોહ ન છોડી શકનારાઓએ નીચાં મોઢાં કર્યાં. બેઠેલામાંથી અર્ધાં મતે મહેતાના મતને ટેકા આપ્યો. નીચે મોંએ બેઠેલા અર્ધાં ભાગના માણસો તરફ મહેતાને દયા આવી. તેમણે કહ્યું.

“કયી લાલચને કારણે તમે હુંટાતી જમીનને વળગી રહેવા માંગો છો?” કયાં સુખ સગવડ ભોગવવા ખાતર તમે સળગાવાતા અને બંગાતાં ધરોમાં રહેવાનું પસંદ કરો છો? કદાચ હજી તને કારણે વાલમને તમે અલારે પણ ત્યજી શકતા નથી?” નીચાં મુખ ફેટલાઈ ઉંચાં થયાં. મહેતાએ પોતાના શબ્દોની ચચેલી અસર જોઈ. આખરે ત્રણેક માણસોએ મહેતાના મતને મળતા થયા માટે અખાડા આપ્યાં. મહેતાની સમજાવટ કામ ન આવી અને એ ન સમજનારાઓએ હઠ લીધી કે વાલમને તે કાંઈ હિસાબે છોડી શકનાર ન હતા.

સાંજે કુકા મહેતાએ વાલમની જવાબદાર વ્યક્તિઓને લક્ષ્મી-નારાયણના મંદિરમાં બોલાવી પોતાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો.

‘મહેતાજી! આમ એકાએક તમે ચાલ્યા જાઓ એ અમને રૂચતું નથી. ઠાકરડાઓની બદલાનતને કારણે ગામને માથે તમને તરછોડવાનો આરોપ આવે તે અમને ખમાતું નથી.’ ઘેલાશા બોલ્યા.

‘ધેલાશા ! વાલમ અમને તરછોડતું નથી અમે વાલમને તરછોડીયે છીએ. વાલમને તરછોડવાનું પાપ અમારા શિરે છે. ઠાકરડાઓ તો નિમિત્ત માત્ર છે.’ કુકા મહેતાએ કહ્યું.

‘મહેતાજી ! ગામ છોડવામાં તમે ભૂલ કરો છો. અમારો કાપ ઠાકરડા સહન નહીં કરી શકે. એક વર્ષ વધુ વસી રહો. અમે ઠાકરડાઓની જડ ઉખાડી નાખીશું.’ મોંઘજીભાઈએ કહ્યું.

‘નહિ મોંઘજીભાઈ ! અમારે કારણે કોઈની જડ ઉખેડાય તે અમને ન પોષાય, સમય આવે સૌને મળી રહેશે. અમારે નિમિત્ત બનવાની જરૂર નથી.’ નમ્રતાથી મહેતાએ કહ્યું.

‘તો પછી ક્યાં જશે મહેતાજી ?’ ધેલાશાએ પૂછ્યું.

‘ધરતી મારગ દેશે ત્યાં.’

‘મહેતાજી ! ગામ છોડવાજ ધાયું’ છે તો સાંમળી લો. ગુજરાત કરતાં માળવા શ્રેષ્ઠ છે. ત્યાંના લોકો, ત્યાંની જમીન, ત્યાંની રીતભાત પર દેશીને જલ્દી પોતાનો કરી લે છે. જવા ધાયુંજ હોય તો માળવા જાઓ.’

‘પદ્મભાઈ ! માળવામાં એવું શું છે ?’ મહેતાએ પૂછ્યું.

‘મેં’ કહ્યુંને કે ત્યાંના લોકો, ત્યાંની જમીન, અને ત્યાંની રીતભાત પરદેશીને જલ્દી પોતાનો કરી લે છે, માળવામાં તમને પારકાપણું નહિ લાગે.’

‘તમને માળવાનો કેટલો અનુભવ ?’ મહેતાએ પૂછ્યું.

‘મારી છેલ્લી પાંચ પેઢીએ માળવાને વતન ગણી ત્યાં વાસ કર્યો છે.’ પદ્મનાભે કહ્યું.

‘હાલે, તમારી ભલામણ છે તો હું વિચાર કરી જોઈશ.’

‘મહેતાજી ! તમને જવા દેતાં અમારૂં ઠીલ કંપે છે, અમે તમારાં માટે કંઈ ન કરી શક્યા.’ ગોંગજીભાઈએ કહ્યું.

‘અમારે માટે તમે કેં ક્યું’ નથી એમ માની હું કૃતધ્વીમાં ખપવા નથી માગતો. ગોંગજીભાઈ ! અમારે માટે તમે બીજાં લક્ષણો શવજી હોય છે, અને જાતને તોડી નાખી છે અમારા રક્ષણ પાછળ. પણ કુદરત સીધી નહિ એટલે અમારા આ દહાડા આજ્યા.’ ગળગળા મહેતાજી બોલ્યા.

‘જવુંજ છે તો પછી તમારી સ્થાવર મિલકતની તમે શું વ્યવસ્થા કરવાનું ધાણું છે?’ મોધજીભાઈની લોભી વૃત્તિ સળકી ઉઠી.

‘અમારો ઋણુભાર હલકા કરતાં અમારી પાસે સ્થાવર મિલકત રહેતી નથી.’

‘એમ કેમ?’ સર્વે ચોંકી ઉઠ્યા.

‘ગઇ સાલના દેવા પેટે અમારાં જમીન, જંગીર અને ધરખાર અમે ગામને સોંપવાનો નિર્ધાર કર્યો છે. રોકડ નાણું, ધરણું, સાધનો અને ઢોરઢાંખર એ બધું અમે સાથે લઇ જઈશું.’

કુકા મહેતાના શબ્દોએ સર્વને ચકિત કરી નાખ્યા. દુઃખની પળે પણ તે મનુષ્યત્વ બુદ્ધિ ન હતા.

‘મહેતાજી! તમારી જમીન, જંગીર અને ધરખાર પરનો હક્ક હું તમને પાછો સોંપું છું. ગામનું તમારા પરનું લેણું બદામ દોકડા સાથે હું ચૂકવીશ’. ઘેલાશાએ ઉદારતા દાખવી.

‘આભાર, ઘેલાશા શેઠ, અમારો ઋણુભાર અમે હલકા કરીએ એમાં અમારી શોભા છે.’ કુકા મહેતા વિનયથી બોલ્યા.

‘મહેતાજી, ગામના લેણામાંથી અમે તમને મુક્ત કરીએ છીએ.’ પદ્મનાભે ગાંજીભાઈને ધસારત કરતાં તેમણે મોધજીભાઈની સલાહ મુખભાવ દર્શાવી લઇ લીધી અને કુકા મહેતાને કહ્યું.

‘આભાર, આપનો અને ગામ સમગ્રનો, અમને ઋણુ મુક્ત કરવા બદલ અમારાં ધરખાર અને જમીન જંગીર અમે ગામને અર્પણ કરીએ છીએ. ગામ તેનો યથા યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકશે’ કુકા મહેતાએ ભેટના રૂપમાં દેવું ભરપાઇ કરતાં કહ્યું.

‘મહેતાજી! હદ થાય છે.’

‘હદ નથી, કિંચિત માત્ર છે.’ શરમથી કુકા મહેતા બોલ્યા.

‘ક્યારે જવાનો નિર્ણય કર્યો છે?’ પદ્મનાભે પૂછ્યું.

‘હજી ચોક્કસ મુદ્દત નક્કી નથી કર્યું’, પદ્મનાભ! કહેતાં કુકા મહેતાની આંખમાં ઝળઝળાટ આવ્યા ગયાં. તે જોઇ ત્યાં બેઠેલા બધાની આંખો પાણીભરી બની ગઇ.

આખરે બધા વિખરાયા.

પ્રકરણ ૩૦ સું

ઉપસંહાર

તે મર્ત્યથી ઇશ્વાન તરફ પથરાએલાં વાલમ ગામની જમણી બાજુએ વડ નીચે એક પાળીઆ ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. પરગામથી આવતી એક અખણી બાઇ તે પાળીઆ નજીક આવી અટકી. ગામમાંથી ગાડાંની લંગાર, પુરુષો, બાળકો અને સ્ત્રીઓનાં જૂથ આવી રહ્યાં હતાં. ગાડાં સામાનથી લદાએલાં હતાં. તથા તેમના પાછલાં ભાગ પર ઘાસ બાંધવામાં આવ્યું હતું. બાઇ ઉભી રહી. ગાડાં એક પછી એક પસાર થયાં. કેટલાં ગાડાં ? ગણતરી ન ગણાવી શકાય તેટલાં. કેટલાં બધાં સ્ત્રીપુરુષો એ ગાડાં સુધે ચાલી રહ્યાં હતાં ? બાઇ અચરજ પામી ગઇ.

દહાડો ચલીને સરખો થયો. એટલે ગાડાંની 'લંગાર પૂરી થઇ. પાછળ પુરુષોનું એક મોટું ટોળું આવી રહ્યું હતું. તેમાં એક જ સ્ત્રી હતી તે બાજુ પર ચાલતી હતી. આગળ ચાલતા આઠેક માણસો શાન્ત અને શોકગ્રસ્ત લાગતા હતા. કોઇ બોલતું ન હતું. કોઇ ઉંચું જોતું ન હતું. પાછળ ટોળામાં ગણગણાટ થતો હતો. આખરે એ બધા પેલા પાળીઆ પાસે આવી ઉભા રહ્યા. પેલી ટોળા સાથે ચાલતી સ્ત્રી પાળીઆને અડકીને ઉભી.

'બધા દેવોનાં દર્શન કરીને આવ્યા. મહેતાજી, પણ સાચો વીર તો અહીં રહીજ ગયો.' કહી ટોળામાંથી પંચનાભે પાળીઆ તરફ આંગળી કરી. એ રીતે વાતાવરણ હલકું કરવા પ્રયત્ન કર્યો.

'કમ બુલું મારા વીર રત્નસિંહને !' કહી કુકા મહેતા પાળીઆને બાઝી પડયા. પેલી અડકીને ઉભેલી બાઇ ત્યાંથી સહજ દૂર હડી ગઇ. પાળીઆને બાઝી મહેતાજી પોકે પોક મૂકી રડયા. હૃદયભાર હલકો થતાં તે પાળીઆથી છૂટા પડયા. દરેકની આંખમાં તેમજો પાણી જોયાં. બાજુ પર ઉભેલી સ્ત્રી તરફ જોઇ મહેતા બોલ્યા,

૨૧૨ વાલમનો વીર રત્નસિંહ અને નાગરોની હિઝરવ

‘રાજ્યા ! તારું જીવન સ્વપ્ન ભાંગી નાખનાર આ કુકા મહેતાને ક્ષમા કરજે બહેન !’

‘મહેતાજી ! મારું જીવન સ્વપ્ન તમે ભાંગ્યું નથી પણ અમર ક્યું છે. રત્નસિંહ મારી રંગે રંગે રમી રહ્યો છે. મારું સૌભાગ્ય અખંડ છે.’ ગર્વથી રાજ્યા બોલી.

સર્વને નમસ્કાર કરી કુકા મહેતા ગાડા પાછળ ચાલી નીકળ્યા. તેમને જતા રોકતાં મહેરામણે* કહ્યું.

‘મહેતા કાકા મારી પ્રતિજ્ઞા સાંભળતા જાઓ.’ કુકા મહેતાએ પાછળ બોલ્યું.

‘શું બાપ !’ તેમણે પૂછ્યું.

‘રત્નસિંહ વીરના પાળીઆ સમક્ષ હું પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે ઠાકર-ડાઓને, તમે જાઓ છો એ રીતે ન ભગાડુ ત્યાં સુધી રાત્રે હું ઉઘીશ નહિ.’ મહેરામણે નિશ્ચય જાહેર કર્યો.

‘શા માટે ? બાપ ! અમારા દુઃખને તું તારું કરી લે છે ?’ સમ-જવતા હોય તેમ મહેતા બોલ્યા.

‘કાકા ! આજે તમારા જતાં ઠાકરડાઓ સાથેનું અમારું જીવન વેર તાળું થાય છે.’ કહી મહેરામણે શવજનો બનાવ આગળ આપ્યો.

કંઈ પણ બોલ્યા સિવાય આકાશ તરફ દ્રષ્ટિ કરી નિરાધારના આધારની મદદ માગતા કુકા મહેતા આગળ વધ્યા.

ગામમાંથી પચાસ માણસો તેમને દૂર સુધી સહીસલામત મુકી આવવાની જવાબદારી લઈ સાથે ચાલી નીકળ્યા.

વળાવવા આવેલું ટોળું પાછું વળ્યું. પેલા સાત માણસો હજી પાળીઆ પાસે ઉભા હતા, અને દૂરદૂર જતા કુકા મહેતા તરફ અનિમિષ નયને જોઈ રહ્યા હતા. માર્ગમાં વળાંક આવ્યો અને કુકા મહેતા

---

* વહીવંત્રા બાટને ચાપડે ‘મેરા’ નામ છે.

દેખાતા બંધ થયા. પેલા સાતે જળુનાં હૈયાં હીબકા ગયાં, પેલી દૂર ઉભેલી પરગામી બાઈએ નજીક આવી પૂછ્યું.

‘મારે રત્નસિંહને મળવું છે. ક્યાં હશે ?’

‘રત્નસિંહ ! તો બાઈ અમારા હૃદયમાં છે. તારે જોવો હોય તો આ ઉભો,’ કહી ગાંઘજીભાઈ પાળીએ. બતાવી ધૂસકે ધૂસકે રડી પડ્યા.

‘મારા વીર’ કહી બાઈ પાળીઆને ભેટી પડી. અદળક અસિ સારતી રડી પડી. રાજબાએ તેને બાથમાં લઈ વિખુટી કરી. બાઈએ પૂછ્યું.

‘તમે કાણ છો ?’

‘હું ? તમારા વીરનાં અધૂરાં કાર્યો પૂરાં કરવાને જીવન ધારતી તેમની વિધવા.’

વાતાવરણને તંગ બનતું અટકાવવા ઘેલાશાએ કહ્યું.

‘ચાલો હવે સૂર્ય માથે આવી ગયો.’

અને સ્વજન બની ચૂકેલાં રોહીઓનાં અશ્રુની માળાઓ સ્વીકારતો રત્નસિંહનો પાળીઓ વડ નીચે ધીર, ગંભીર બાવે સ્થિતપ્રગથો ઉભો હતો.

×

×

×

×

બીજે દિવસે ફેટલાએક બ્રાહ્મણો*એ ગાડાં ભરી પ્રયાણ આદર્યું. વિપત્તિની આશંકાએ ઘેરાએલાં એ કુટુંબો ગામમાં વાર્યાં પાછાં ન વળ્યાં ત્યારે ગામની પ્રગ્નતા દીલમાં દુઃખની આશંકાઓએ સનસનાટી ફેલાવી દીધી. શોકની ઘેરી છાયાએ આખું ગામ છાંછ દીધું હતું.

સમાપ્ત

* હાલના ‘વાલમ’ બ્રાહ્મણો.

મકાનના સુશોભિત રંગકામ માટે વંદાઈટ ઝીંક પેઇન્ટ

નંબર

૬૪૬

અને

ટાઇગર છાપ

જી. ડબલ બોઇલ્ડ લીન્સીડ ઓઇલ
પ્રખ્યાત થઇ ચુક્યા છે.

ખનાવનાર :—

સીંગલેક્ષ ઓઇલ એન્ડ પેઇન્ટ કંપની

ખેતવાડી, ૧૦ મી ગલી, મુંબઈ નં. ૪.

ચૂડલનો વાંસો ઝૂં એક નટીની આત્મકથા

(સુપ્રસિદ્ધ લેખક-સ્વ. નારાયણ વિશ્વનાથ ઠક્કર)

આ વાતોના બે ભાગોમાં ચંપા નામની એક નટીની અકસ્માત છે. નાટકકાર તરીકે આપણી રંગભૂમિપર નાચનારાઓ કેવા પ્રકારના જીવન ગુલર છે તેનો રહસ્યમય પડદો ખુલ્લો કરવામાં આવ્યો છે.

બીજા ભાગમાં અમદાવાદમાં સાધુના વેશમાં કેટલો અનાચાર ચાલી રહ્યો છે તથા બંગાળમાં એક ગરીબ બ્રાહ્મણની કન્યાઓના પરિવ્રજનના રીવાજથી કેવા હાલબેહાલ થાય છે, તેની કચ્છરાસિક કથા છે. એ હપરાત દિલ્લીની એક નામચીન વિધવા બાઈ દેવકુમારીના પ્રપંચો ખુલ્લા કરાયેલા છે. આ બન્ને ભાગો પછી રસમય છે. વાંચવા માટે તેા જરૂર તેનો ફેડો નહિ મૂકો એવી ખાતરી છે.

ભાગ ૧ હો. પટ્ટાડેલી હિંમત રૂ. ૩-૦-૦. ભાગ ૨ જે પટ્ટાડેલી હિંમત રૂ. ૩-૦-૦

ટપાલ ખર્ચ દરેકના આઠ આઠ આના અલગ

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, સામુન પ્રિન્ટિંગ, સર્કલ, રોડ, મુંબઈ

સંપૂર્ણ અસલ મહાભારત

સરળ ગુજરાતી ભાષાતર, પુષ્કળ ચિત્રો પૃષ્ઠ સંખ્યા ૫૦૦૦ થી વધુ.
કિંમત માત્ર રૂ. ૫૨ ત્રણ ભાગમાં સાથે લેનારને રૂ. ૪૮.

ટપાલ પૈકીય વગેરે અલગ વધુ. નાણા એડવાન્સ મોકલવા.

શ્રીમદ્ મહાભારત-છુટાં છુટાં ૧૮ પર્વો

રૂ. આ. પા.		રૂ. આ. પા.	
{ (૧) આદિ પર્વ ... }	૬-૦-૦	(૧૨) શાંતિ પર્વ,	•
{ (૨) સભા પર્વ ... }	૬-૦-૦	{ રાજધર્મ પર્વ,	12-0-0
(૩) વન પર્વ... ...	૬-૦-૦	{ આપદ્ધર્મ પર્વ	
{ (૪) વિરાટ પર્વ ... }	૬-૦-૦	{ મોક્ષ પર્વ	
{ (૫) ઉદ્યોગ પર્વ ... }	૬-૦-૦	(૧૩) અનુરાસન પર્વ... ..	૬-૦-૦
(૬) ભીષ્મ પર્વ ...	૬-૦-૦	{ (૧૪) આશ્વમેધિક પર્વ	6-0-0
(૭) દ્રોણ પર્વ ...	૬-૦-૦	{ (૧૫) આશ્રમવાસિક પર્વ	
{ (૮) કૃષ્ણ પર્વ ... }	૬-૦-૦	{ (૧૬) મહાપ્રસ્થાનિક પર્વ	
{ (૯) શલ્ય પર્વ ... }	૬-૦-૦	{ (૧૭) મોસલ પર્વ ...	
{ (૧૦) સૌપ્તિક પર્વ ... }	૬-૦-૦	{ (૧૮) સ્વર્ગારોહણ પર્વ	
{ (૧૧) અંતિ પર્વ ... }	૬-૦-૦		

મહાભારતના ૧૮ પર્વો વાંચ્યા પછી
હરિવંશ વાંચેજ સંપૂર્ણ મહાભારત વાંચ્યું ગણાય

હરિવંશ

અનુવાદક-સ્વ. અખાલાલ જીલાખીરામ ભટ્ટ, બી. એ,
તેટલા માટે તેને ઉત્તર (ખિલ) મહાભારત પણ કહેવામાં આવે છે.

તેનું વાંચન સંતાનપ્રાપ્તિ કરનારે પણ ગણાય છે.

કિંમત રૂ. ૧૨ ટપાલ ખર્ચ રૂ. ૧૧

ગુજરાતી પ્રિ. પ્રેસ, સામુન પ્રિન્ટિંગ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ

શૈક્ષિક અને રોમાંચક વાર્તાસંગ્રહ આત્મહત્યા: કર્તવ્ય કે પાપ ?

પુસ્તક, કાલિદાસ સાઈઝ ૫x૭ા ઈંચ

વાર્તાઓ રૂપી આ નવલકથામાં આપઘાતની મીમાંસા શાસ્ત્રીય રૂપે કરેલી છે. વાર્તાના પ્રથમ વાચક નામમાં જ તેનું અજબ આકર્ષણ છે. પ્રશ્નનો એકદમ જવાબ આપવો મુશ્કેલ છે. આપઘાત કરનારને સાત વાર ફરી ફરી જન્મ લેવા પડે છે, એવી દૃઢ માન્યતા છે, તો એક વખતના પ્રાણુ શરીરમાંથી કાઢી નાંખવાથી મરનારનો હંમેશાનો છૂટકો થતો નથી. આત્મહત્યાને પ્રાણુપ્રાણુ સાથે બેળવી દેવામાં આવે છે, તે ચોખ્ખું નથી. રજપુતોના કેસરીઆ કરવાનો રવૈચો, દેશને માટે જીંદગી આપનાર લશ્કરીઆઓનો ભોગ, મરણાંત અપવાસ કરનારનો દેહાસર્ગ, સતી થવાનો ચાલ, જળસમાધિ વગેરેની ઝીણવટ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. મનુષ્ય આપઘાત ક્યારે કરે છે? આપઘાત કરવો એટલે શું? દેહમાંથી પ્રાણુ છૂટા કરવો તે જ આત્મહત્યા? આત્માની હત્યા કદિ થઈ શકે છે? આત્મા તે જ પરમાત્મા ક્યારે થાય છે? આત્મહત્યા કરનારની તરફેણ અને વિરુદ્ધની દલીલો અને શાસ્ત્ર આધારો કેવા છે? વગેરે સેંકડો પ્રશ્નોના જવાબો આ પુસ્તકમાં વાર્તાના પ્રવાહમાં અપાયા છે. કેટલાંક પ્રકરણો:-કાયદાશાસ્ત્રીના વિચારો અને દલીલો, ગીતાના શબ્દોનો અર્થ અને અનર્થ, યમરાજના દરબારમાં આત્મહત્યાનો પક્ષકાર. મહાત્મા સ્ટોઇક: આત્મહત્યાકારોની - આપ-વીતિ. મૃત્યુની મીમાંસા, આત્મહત્યાના કારણો દર્શાવતી અદ્ભુત રોમાંચકારિણી કથાઓ આપવામાં આવી છે:-૧ આત્મહત્યા કરનાર પતિ, ૨ સંતેષ મુંદરીનો પતિ, ૩ યુગના શેઠાણીની આત્મકથા, ૪ સાવકામાના દુ:ખ. છેવટે ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે ઉપસંહાર. કિ. રૂ. ૫

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

સાંસુન ખીલ્ડીંગ, સર્કલ, કોટ, મુંબઈ ૧

મહારાણી મયાણલાઅથવાગુજરાતની માતા

(૧૯૨૪)-આ પુસ્તકમાં જિજ્ઞાસુની મા માનજહેવીના સમ્યક્ચિત્રની સતીપણાની, અને તેના બાલ્ય કાળમાં તેણે કેવી સુંદર રીતે રાજકારભાર સલાબ્યા તથા માનજહેવી અને પ્રધાન મુંજળ વચ્ચે કેવો સેવ્ય સેવકનો પવિત્ર સંબંધ હતો, તથા કર્ણાટકી માનજહેવી ગુજરાતના રાજા મહારાણા કણ્ઠેવને કેવી રીતે પરણી, તેનો તિરસ્કાર કેમ થયો, અને આખરે મુંજળની મદદથી તે રાજાની પ્રિયતમા કેમ બની, અને ગુજરાતની માતા તરીકે, એક સતી સ્ત્રી તરીકે કેવી પ્રખ્યાત થઈ તેની કથા છે. રા. ક. મા. મુનશીની પાટણી પ્રણીત અને ગુજરાતના નાથ સાથે અવસ્થ વાંચવા જેવી છે. કિંમત રૂ. ૪-૮-૦

પરાધીન ગુજરાત

(૧૯૨૫)-આમાં ચાવડા વંશના સ્થાપક વનરાજની અને તેના પિતા જયસિંહની કથા છે. ગુજરાત જયસિંહના વખતમાં કલ્યાણના ભૂવડને હાથે પરાધીન કેમ થયું તેની રસમય ઐતિહાસિક વાર્તા આમાં છે. સોલંકી ભૂવડની રાજધાની કલ્યાણ તે કયું ? તેની વિદ્વતાભરી ચર્ચા જાણવા જેવી છે. ચાવડાવંશનું અસ્તિત્વ, ગુર્જર રાષ્ટ્રમાં તેની વિશાળતા, જયશિખરી ચાવડા પર ચઢાઈ, જયાશિખરીનું મૃત્યુ, વનરાજનો જંગલમાં જન્મ, વનરાજે ગુમાવેલું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું, મતા જમાવી; વગેરે આધારભૂત ગ્રંથોને આધારે નિરૂપણ વાચકને ખેંચી રાખે છે. વનરાજની વિધવા માતા રૂપસુંદરીએ પુત્રને કેવી કૃત્રી મુશીબતમાં ઉછેરી મોટા કર્યો અને રાજા બનવા લાયક બનાવ્યો તે અદ્ભુત કથા છે. ગુજરાતની નવી રાજધાની અણહિલપુર પાટણ વનરાજે બનાવી, દિવ્ય દંપતી, સુવર્ણ મંજૂષા, માનવ જાતિની પૈશાચિકા, સ્વદેશવત્સલા દેવી, સતીનો ઉદ્ધાર, ચિતાપ્રવેશ વગેરે પ્રકરણો વાચકના ધ્યાનમાં વધારો જ કરે છે.

રૂ. ૩-૦-૦. ઘટાડેલી કિંમત રૂ. ૨) ટ. ખ. ૦-૪-૦.

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

અ.મુન શિલ્પિન, બેલ્કોન્ટન સર્કલ, કોલ, મુંબઈ

ઉપવાસના પ્રતમાં વપરાતી
 આખી તથા ફોલી
પવિત્ર ફરાળની ચીજો
 તેમજ સ્વાદિષ્ટ મુખવાસો : ધાણુની દાળ
 તથા શુદ્ધ બોરલી સોપારી
 ખરીદવાનું એક જ અગ્રણ્ય સ્થળ :—
એમ. નાનાલાલ સોપારીવાલા
 જુલેશ્વર, કચ્છતરખાના, દાઉજની ગલીની સામે. ટે. નં. ૨૦૭૨૪.
 કાનના લયંકર દર્દો માટે તુલસી કર્ણામૃત વાપરો.

ટે. નં. ૨૧૭૧૨, ૨૬૬૧૩, ૩૫૪૩૭
 ૧૭૪, સરાઈ બજાર, અંબઈ નં. ૨

તારનું સીરનામું
 SHABULLICN

ધી બુલી ય ન હે રી ફા મે

- * અમારે ત્યાંથી પેસ્ચુરામંડડ દુધ ઘેરગેઠાં સીલબંધ બાટલીમાં આખા મુખમમાં કોઈ પણ ઠેકાણે પહોંચાડવામાં આવે છે.
- * માખણ તથા ઘી બજાર ભાવે હંમેશા મળે છે.
- * કેસીન CASEIN જથ્થાબંધ મળશે.
- * લગ્ન તથા મીઠાનીની પાટીઓ અમે તેટલા માણસની લેવામાં આવે છે.

ઓર્ડર આપવા મહેરબાની કરો.

